

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

1'2007

Тел, әдәбият, тарих

Мәшһүр галимебез Альфред Халиков

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Жыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Альфред Халиков
1924-1994

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№1(32) # 2007

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимиятенәң
жәмәгать оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфәтийх Зәкиев
Хужияхмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, 4 — 202 б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс 510-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырыл-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-
сендә басылды.

Басарга 27.03.07 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60×84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 03/09. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклар-
ы телләре турында»гы Законны
гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2006

БУ САНДА:

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

- ФУАТ ГАНИЕВ. Татар тел белеменең нигез ташларын салучы
галимнәрнең берсе 3
- ДӨРИЯ РАМАЗАНОВА. Гайнетдин Әхмәровның тел гыйлеме өлкәсендәге
эшчәнлеге 7
- ТӘНЗИЛӘ ХӘЙРЕТДИНОВА. Ел фасыллары атамалары 12
- АЙСЫЛУ САДЫЙКОВА. Иң әүвәл кирәк нәрсә - иман дигән 17
- РАВИЯ ЗАРИПОВА. Тукай һәм Сүнчәләйнең үзара мөнәсәбәтләре 21
- АЛЕНА ФӘРХЕТДИНОВА. «Түләк һәм Сусылу» дастанындагы
ялгызлык исемнәре 26
- ЛЕНАР ЖАМАЛЕТДИНОВ. Академик Радлов архивындагы
татар әкиятләре 28
- МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ. Бируни сызган дөнья картасы 34

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

- ФАЯЗ ХУҖИН. Гадилек һәм бөеклек үрнәге 36
- НАИЛ ХАЛИКОВ. Әтием турында берәз хатирәләр 42
- АЛЬФРЕД ХАЛИКОВ. Идел Болгарстаны һәм Дунай Болгариясе 45

МИЛЛИ МӘГАРИФ

- ФӘНИС ИСЛАМОВ. Икетеллелек өлкәсендә эшләгән галим 48
- ЗЕМФИРА ШӘРӘФЕТДИНОВА. Татар телендә кешегә бәйләнешле
аваз ияртемнәре 51
- ӘЛФИЯ ГАЙЗӘТУЛЛИНА. Укучыларның фәнни жәмгыяте 55

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

- МАРС МИХАЙЛОВ. Бала умырткалыгының туганда жәрәхәтләнүен
рентген ярдәмендә диагнозлау 57
- АБРИК КАМАЛОВ, АЛСУ ХӘМИДУЛЛИНА. Эллиптик аркага җил тәэсирен
хисаплау 62

ФӘНГӘ КЕРЕШ

- АБРИК КАМАЛОВ, РӘШИТ ШАКИРЖАНОВ. Механика тарихынан 66

КИТАП КИШТӘСЕ

- ӘХМӘТЖАНОВ Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлегә 16
- МИҖНУЛЛИН Ф.Г. Татар теленең кыскартылмалар сүзлегә 25
- ВӘЛИУЛЛИН Р.Н. Татар мәктәп-мәдрәсәләре өчен гуманитар фәннәр
буенча дәреслекләр (XIX йөз азагы - XX йөз башы) 56

ЖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

- БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНДА 72
- ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫНДА 75
- ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЮГАРЫ УКУ ЙОРТЛАРЫ
РЕКТОРЛАРЫ СОВЕТЫНДА 76

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№1(32)#2007

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылырлык һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

- ГАНИЕВ Ф.А. Один из ученых, заложивших фундамент татарского языкознания 3
- РАМАЗАНОВА Д.Б. Деятельность Гайнутдина Ахмарова в области языкознания 7
- ХАЙРУТДИНОВА Т.Х. Названия времен года 12
- САДЕКОВА А.Х. Что нужно прежде всего - сказано: вера 17
- ЗАРИПОВА Р.С. Взаимоотношения Тукая и Сунчелея 21
- ФАРХУТДИНОВА А.Р. Имена собственные в дастане «Туляк и Сусылу» 26
- ЗАМАЛЕТДИНОВ Л.Ш. Татарские сказки их архива академика Радлова 28
- АХМЕТЗЯНОВ М.И. Карта мира, вычерченная Бируни 34

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- ХУЗИН Ф.Ш. Образец простоты и величия 36
- ХАЛИКОВ Н.А. Несколько воспоминаний об отце 42
- ХАЛИКОВ А.Х. Волжская Булгария и Дунайская Болгария 45

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ИСЛАМОВ Ф.Ф. Ученый, трудившийся в области двуязычия 48
- ШАРАФУТДИНОВА З.Г. Подражательные слова татарского языка, связанные с человеком 51
- ГАЙЗАТУЛЛИНА А.М. Научное общество учащихся 55

НАУКА И ПРАКТИКА

- МИХАЙЛОВ М.К. Рентгенодиагностика родовых повреждений позвоночника у детей 57
- КАМАЛОВ А.З., ХАМИДУЛЛИНА А.А. О расчете воздействия ветра на эллиптическую арку 62

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- КАМАЛОВ А.З., ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Из истории механики 66

КНИЖНАЯ ПОЛКА

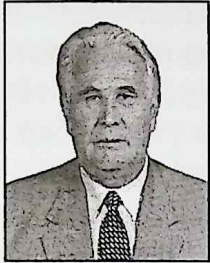
- АХМЕТЬЯНОВ Р.Г. Этимологический словарь татарского языка 16
- МИННУЛЛИН Ф.Г. Словарь сокращений татарского языка 25
- ВАЛИУЛЛИН Р.Н. Татарские учебники по гуманитарным дисциплинам (конец XIX - начало XX века) 56

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- ВО ВСЕМИРНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР 72
- В ИНСТИТУТЕ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА 75
- В СОВЕТЕ РЕКТОРОВ ВУЗОВ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАНА 76

© Ганиев Ф.Ә., 2007

ТАТАР ТЕЛ БЕЛЕМЕНЕҢ НИГЕЗ ТАШЛАРЫН САЛУЧЫ ГАЛИМНӘРНЕҢ БЕРСЕ

Фуат Ганиев

ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВ – филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы. 1962 елдан Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында. Татар теленең грамматикасы, сүзясалышы, лексикографиясе һ.б. мәсьәләләренә багышланган күпсанлы фәнни хезмәтләр, аңлатмалы һәм тәржемәле сүзлекләр авторы. ТР Дәүләт бүләге лауреаты.

Ганиев. Ф.А. Один из ученых, заложивших фундамент татарского языкознания.

Статья посвящена жизни и деятельности известного татарского ученого-филолога Г.Х. Алпарова (1888-1936).

Татар теленең грамматикаларын төзү яки төрки телләр турында төзелгән грамматикаларда татар теле турында мәгълүматлар бирү XIX гасырның беренче яртысында ук башлана: биредә И.Гиганов, А.Троянский, П.Мелиоранский, Алтай миссиясе грамматикаларын күрсәтергә була. Аларда татар теленең грамматик төзелеше аның үзенә үзгәчлегеннән чыгып түгел, ә рус теле грамматикаларыннан чыгып аңлатыла. Шулай да алар киләчәктә татар теленең адекват грамматикасын язу өчен билгеле бер дәрәжәдә уңай роль уйнадылар.

XIX гасырның ахырында К.Насыйринның басылып чыккан «Әнмүзәж» исемендәге грамматикасы (1895) татар телен фәнни яктан өйрәнү өчен шактый уңышлы хезмәт булып торды. К.Насыйри бу грамматикада татар теленең күп кенә үзгәчлекләрен дөрес күрсәтә алган. Дөрес, бу хезмәт гарәп теле грамматикалары тәэсирендә язылган. Ул грамматикалардагыча, бу грамматикада да сүз төркемнәре татар телендә өчкә бүленә: исемгә, фигыльгә һәм хәрәфкә. Хәрәф дигәнә исем белән фигыльдән башка сүз төркемнәрен үз эченә ала. Бу хезмәттә фигыль юнәлешендәге баблар бик киң бирелгән.

Г.Нугайбөкнәң, Г.Сәгъдинең, Г.Ибраһимовның, Ә.Максудыйның, М.Корбангадиев һәм Х.Бәдигыйның XX йөзгә башында басылып чыккан грамматикалары татар теленең структурасын шактый дөрес чагылдыралар.

Алар арасында бик үзгәчлекләр һәм талантлы галим Гыйбад Алпаров үзгәч аерым

урын алып тора. Татар тел белеменә зур өлеш керткән галимнәргә берсе ул.

Галимнең хезмәтләреннән берничә буын фәнни хезмәткәрләр, студентлар, укытучылар һ.б. файдаланып килә. Аның хезмәтләренә күбесе, бигрәк тә «Шәкли нигездә татар грамматикасы», бүген дә үзгәч кыйммәт югалтмаган. Әмма ул хәзер китапханәләрдә сирәк очрый торган хезмәткә әйләнде. Шуңа күрә дә бу грамматиканы бүгенгә көндә бастырып чыгарылса һәм киң катлау укучыларга тәкъдим ителсә, бик яхшы булыр иде.

Гыйбад Хәбибулла улы Алпаров 1888 елның 14 ноябрендә Уфа губернасының Стәрлетамак кантонындагы Корманай авылында мулла гаиләсендә туа. Булачак галим балалык елларында жәен кыр эшләрендә өлкәннәргә булыша, кышын мәдрәсәдә укый. Аннары Уфада «Галия» мәдрәсәсендә, Казанда «Укытучылар мәктәбе»ндә белем ала. Г.Алпаровның практик һәм фәнни эшчәнлегә 1910-1914 елларда башта Стәрлетамак, аннан Троицк мәдрәсәләрендә мөгаллим булып эшләүдән башланып китә. Шуңа елларда ук ул дәрәжәләр һәм фәнни хезмәтләр яза башлый. 1912 елда аның «Хәрәф һәм имлабыз», 1913 елда «Татар әлифбасы» дигән китаплары басылып чыга. Ә беренче мәкаләләре Оренбургта чыга торган «Шура» журналында дөнья күрә. Бер үк вакытта ул русчадан һәм төрекчәдән тәржемә итү эше белән дә шөгыльләнә.

Революциядән соң ул – өяз, губерна крес-
тияң советларына әгъза булып сайлана. 1918 елларда Уфада чыга торган «Авыл халкы»,

«Безнең юл», «Көрәш», «Кызыл юл», «Шәрык ярлары» һәм «Урал», Казандагы «Кызыл Армия» газеталарында хезмәткәр булып эшли. Биредә аның көн кадагына суккан, Совет властен яклап, дошманнарга каршы көрәшкә чакырып язган ялкынлы мәкаләләре еш күренә.

1921 елда Г.Алпаров, үпкәсе авыру сәбәпле, Үзбәкстанга жибәрелә, анда Ташкентта чыга торган «Чолпан» журналы, «Ак жол» газетасы редакцияләрендә эшли. Төркстан Наркомпросы каршындагы «Гыйльми совет»та фәнни хезмәткәр вазыйфасын башкара.

1924-1925 елларда Башкортстан Наркомпросы каршындагы, 1925-1926 елларда Татарстан Наркомпросы каршындагы Гыйльми үзәкләрнең («Академцентр») секретаре булып тора.

1926 елда Бөтенсоюз тюркология конференциясенең (Баку) эшендә делегат буларак катнаша.

1926 елда Ленинградтагы Көнчыгыш институтына Тюркология семинарына студент итеп жибәрелә. 1927-1930 елларда шул ук Институтта аспирантурада укый. Институтта укыган вакытта Г.Алпаров Н.Я.Марр, В.Н.Самойлович, И.И.Мещанинов, Н.Н.Поппе, С.Е.Малов, Л.В.Щерба кебек күренекле галимнәрнең лекцияләрен тыңлый. Галимнең шул еллардагы фәнни эшчәнлегенә академиклардан Н.Я.Марр һәм А.Н.Самойлович югары бәя бирәләр.

1930 елда Ленинградтан аспирантура тәмамлап кайткач, Казан педагогика институтына эшкә урнаша һәм гомеренең соңына (1936 елга) кадәр биредә укытучы һәм кафедра мөдире булып эшли, профессор исемен ала. Ул елларда аспирантурада укыган Ш.Рамазанов, В.Хангилдин, Л.Жәләй, Ф.Хәмидуллин, Г.Хәбиб кебек иптәшләрнең фәнни житекчесе була.

Билгеле булганча, татар тел белеменең талантлы галиме Г.Алпаровның фәнни эшчәнлегенә революциядән соң аеруча киң колач алды. Аның «Шәкли нигездә татар грамматикасы» (Телебезне гыйльми тикшерү юлын-

да бер тәҗрибә), «Татар теленең ялганмалык табигате турында», «Татар телендә кушма төрләр», «Функциональ сүзләр (ярдәмлекләр)», «Татар телендә иярчен жөмлөләр бармы?», «Тел гыйлемендә нигез мәсьәләләр» дигән хезмәтләре һәм мәкаләләре татар тел белеме үсешендә үзләре бер чорны тәшкил итәләр.

Г.Алпаровның «Шәкли нигездә татар грамматикасы» дигән хезмәте шул елларда татар тел белеме өчен генә түгел,

гомумән тюркология күләмендә төрки телләрнең фәнни грамматикасын тудыруда иң уңышлы тәҗрибәләрнең берсе була. Әмма, ни өчендер, ике басмада чыккан (1925, 1926), үз чоры өчен бик кыйммәтле бу грамматиканы, аның исемнән чыгып булса кирәк, татар тел белеме тарихында формаль грамматика дип атау гадәткә кергән. Бу фикер чынбарлыкка һич туры килми. Грамматикада форма белән мәгънә бергә бәйләп тикшерелә. Мәсәлән, галим сүз төркемнәрен аларның мәгънәләреннән чыгып төркемле, килешләрне мәгънәләреннән чыгып билгели, кушымчаларны эчтәлекләренә бәйләп рәвештә, синтаксис күренешләренең барысын да эчтәлектән чыгып тикшерелә.

Гыйбад Алпаровның грамматикасы башында академик Ф.Ф. Фортунатов торган лингвистик мәктәп үрнәгендә язылган. Бу мәктәпнең тел структурасын өйрәнүдәге методлары чагыштырма-тарихый методка караганда уңышлырак иде. Чагыштырма-тарихый метод телләрнең кардәшлеген тикшерүдә, тарихый грамматика өлкәсендә, телне диахроник планда өйрәнүдә зур уңышларга ирешсә дә, телләрнең хәзерге көндәге төзелешен өйрәнүдә әллә нәрсә бирә алмады.

Ф.Ф. Фортунатов мәктәбе тикшеренүчеләре бу өлкәдә шактый зур уңышларга иреште. Икенче яктан, тагын шуны онытмаска кирәк, совет тел белемендә Н.Я.Марр тәгълиматы хакимлек иткән чорда семантик эзләнүләргә зур игътибар ителде, телне традицион планда өйрәнүгә формалистик дигән мөһер сугылды. Шуңа күрә Г.Алпаровның грамматикасында кулланылган терминнарда иярмичә, хезмәтнең

эчтәлеген ачыклаганда, «шәкли» терминының традицион грамматиканы белдерүе күренә. Бу грамматика принципта бүгенге көндәге формадан эчтәлектә килеп язылган грамматикалардан бер ягы белән дә аерылмый.

Г.Алпаровның күпчелек хезмәтләренен кыйммәтле ягы – аларның оригиналь, яңа идеяләргә бай булуында. Бу хакта Ш.Рамазанов болай дип язды: «Г.Алпаровның бу хезмәтләре – чирек гасыр буена сузылган укуы һәм гыйльми тикшеренү нәтижәсе. Боларның барысы да әзәргә иярү яки компиляция юлы белән язылган әйберләр түгел, бәлки галим үзе эзләнеп, үзе тикшеренеп тудырган оригиналь хезмәтләр булып торалар».

Фактик материалга гаять дәрәжәдә бай «Шәкли нигездә татар грамматикасы»нда татар теленең фонетикасы, морфологик структурасы һәм синтаксик төзелеше тиешле фәнни югарылыкта һәм шактый тирән тикшерелә.

Г.Алпаров хезмәтенен фонетика бүлегендә моңа кадәр грамматикаларда чагылмаган сөйләм аппараты турында әтрафлы мәгълүмат бирелә. Аның авазлар артикуляциясен күрсәткән таблицасы зур әһәмияткә ия. Галим һәр авазның әйтелешенә карап хосусый үзенчәлекләрен бик дөрес билгели, аларның классификациясен китерә, авазларның бу квалификациясе бүгенге грамматикалардан аерылмый диярлек: борын һәм авыз авазлары, өрелмәле, шартлаулы һәм йөзмәле авазлар һ.б. Тартык һәм сузык авазларның таблицаларын тәкъдим итә. Сузыкларның һәм тартыкларның моңа кадәр лингвистик әдәбиятта күренмәгән диярлек үзгәрешләре аның грамматикасында бик киң яктыртыла. Татар телендәге ижекләрен 6 калыбы күрсәтелә. Басынар турында да моңа кадәр игътибар ителмәгән күренешләргә игътибар ителә.

Бу мәгълүматлар хәзерге көндә дә грамматикаларда киң файдаланыла. Грамматикада сингармонизм күренеше дөрес аңлатыла. Күпчелек галимнәр аны сузык авазлар гармониясе дип кенә язалар. Г.Алпаров исә аны бик гадел рәвештә сүздәге барлык авазларның прогрессив гармониясе дип карый.

Хезмәтнең морфология өлешендә галим татар телендәге сүзләрнең төзелешенә туктала, аларны өч төркемгә: ялгыз, кушма һәм тагылма сүзләргә бүлә.

Г.Алпаров сүз төркемнәрен бик ген-

текле һәм берничә нигездә ясалган классификациясен бирә.

Эчке яктан сүзләрне Г.Алпаров: 1) тулы мәгънәле сүзләргә, 2) ким мәгънәле сүзләргә, 3) ымлыкларга бүлә.

Тулы мәгънәле сүзләрне галим тугыз төркемгә аера: 1) фигыльләр, 2) исемнәр, 3) сыйфатлар, 4) рәвешләр; 5) саннар, 6) вакытлар, 7) урыннар, 8) алмашлар, 9) сораулар.

Ким мәгънәле сүзләр, галим фикеренчә, башка сүзләрдән аермалы буларак мәгънә аңлатмыйлар: *белә, өчен, әгәр* һ.б. Ымлыкларга *аһ, уф, тс* кебек сүзләр кертелә. Хәзерге вакытта урыннар (аскы), вакытлар (кышкы) аерым сүз төркемнәре итеп каралмыйлар.

Исем сүз төркеменә кергән сүзләр, Г.Алпаров фикеренчә, 8 килеш белән төрләнә: 1) баш килеш. Хәзерге кайбер грамматикалардан аермалы буларак, Г.Алпаров «баш килештә әйтелгән исемнәр жөмләнә иясе булалар», - дип яза, ягъни, аның дөрес фикеренчә, ияне белдермәгән исемнәр баш килештә санала алмыйлар; 2) иялек килеш, 3) чыгыш килеш, 4) юнәлеш килеш, 5) төшем килеш, 6) вакыт-урын килеш, 7) рәвеш килеш, 8) охшату килеш.

Г.Алпаров төрки телләрнең, шул исәптән татар теленең күп килешле булуын беренчеләрдән булып билгели алды: рәвеш килеш (*иәһәрчә*), охшату килеш (*аттай*).

Исемнәрнең тартым («япсару») һәм сан белән төрләнүләрен күрсәтә, таблица-ларын бирә.

Шулай ук Г.Алпаров хәбәрлек категориясен үзенә грамматикасында китерә, аның кушымчаларының исемлеген биреп, төрләнеш таблицасын терки.

Исемнәрнең өч төрле ясалышын күрсәтә: 1) фонетик төрдә (*күз-кур, аяк-азак* һ.б.); морфологик («сарфый») төрдә; 3) синтаксик («нәхви») төрдә.

Күренгәнчә, Г.Алпаровның исемнәрне тикшерүе бүгенге көндәге тикшерүләргә бик якын тора. Болар барсы да Г.Алпаровның татар грамматикасын өйрәнүдә бик алга киткән күрсәтә.

Г.Алпаров фигыльләргә шулай ук зур урын бирә. Ул аларны тамыр һәм ясалма фигыльләргә бүлә. Фигыльләрдә ике дәрәжә категориясе билгеләнә, әмма алар төрле категорияне аңлаталар, бер-берсенә керештереп бирелгәннәр, бүгенге көндәге терминнар

белән әйткәндә,

1) дәрәжә фигыльләре:

кимлек (-ымсыра/-емсерә) *көлемсерә, йокымсыра,*

өстәү дәрәжәсе (-ынкыра/-енкерә) *киленкерә,*

дөвамлы яки сирәклек дәрәжәсе (-гала/-галә, -кала/-кәлә, -ыштыр/-ештер) *алгала, укыштыр;*

2) юнәлеш фигыльләре:

төп фигыль (*ал, утыр*),

уртаклык (*алыш, эшләш*),

йөкләтү (*яздыр, карат*),

кайтым (*юын, ашан*).

Галим фигыльләренә өч төркемгә бүлә:

1) хәбәр фигыльләре;

2) хәл фигыльләре;

3) исем фигыльләр.

Г.Алпаров үзенә хезмәтендә фигыльләренә өч заман формасын билгели: хәзерге заман (*килә*), үткән заман (*килдә*), киләчәк заман (*язылган*).

Алмашлыклар, сыйфатлар, саннар һәм ымлыклар турында галим шактый тулы мәгълүмат бирә, аларның төрләнешенә туктала.

Галим кушымчаларга да киң урын бирә. Аларның авазлар составы, яшәеше, функцияләре ягыннан өч төрле классификациясен тәкъдим итә. Авазлар составы ягыннан кушымчаларны бер авазлы, ике авазлы, өч авазлы һәм күп авазлы кушымчаларга, яшәеше ягыннан жанлы («тере») һәм жансыз («үлек») кушымчаларга, функцияләре буенча сүзясәгич, сүз төрләндергечләргә һәм өстәмәләргә бүлә. Кушымчаларның мондый күптөрле классификациясе үзгәчә бер яңалык булып тора.

Г.Алпаров грамматикасының синтаксиска караган өлеше бик тирән һәм дәлиллә итеп эшләнгән. Жөмлөләрне ул өч төргә бүлә: 1) гади жөмлөләр; 2) оешма жөмлөләр (бүгенге термин белән: тиндәш кисәкле жөмлөләр); 3) кушма жөмлөләр.

Гади жөмлөләрдә ия һәм хәбәр билгеләнә, иярчен кисәкләр ачыклана. Аларның жөмлөдәгә тәртібе күрсәтелә.

Кушма жөмлөләр галим тарафыннан өч төргә аерыла: 1) ияртүле кушма жөмлөләр; 2) бәйләнүле кушма жөмлөләр; 3) тезмә кушма жөмлөләр. Аларга кергән бәйләүче чаралар турында мәгълүмат китерелә.

Ияртүле кушма жөмлөләрнең иярчен

жөмлөләре күрсәтелә: шарт жөмлә, вакыт жөмлә, сәбәп жөмлә, рәвеш жөмлә, ошату («чагыштыру») жөмләсе һ.б. Г.Алпаров биргән жөмлөләр классификациясе хәзерге грамматикалардан аерылмый диярлек.

Г.Алпаровның бәйләнүле кушма жөмлөләр дигәнә, нигездә, хәзерге көндә аналитик дигән кушма жөмлөләргә туры килә.

Грамматикада тезмә («тезмәле») кушма жөмлөләргә бик төгәл һәм конкрет аңлатма бирелгән.

Тезем турында да шулай ук шактый киң мәгълүмат китерелә. Теземгә Г.Алпаров тарафыннан Г.Тукайдан китерелгән мисал хәзерге грамматикаларда да кабатлана: «һич тә күңеләм ачылмаслык эчәм пошса...» һ.б.

Галимнең, «Шәкли нигездә татар грамматикасы»нан тыш, башка хезмәтләре дә бар. Аларның кайберләрен күрсәтеп узабыз. Мәгълүм булганча, татар теле, агглютинатив-аналитик тел буларак, кушма формаларга һәм кушма сүзләргә бик бай тел. Галимнең «Татар телендә кушма төрләр» дигән хезмәте моны тагын бер мәртәбә раслый: бу хезмәтендә ул кушма исемнәрне, кушма алмашлыкларны, кушма фигыльләрен бик тирәнтен тикшерә, аларның төрле нигездә классификациясен бирә.

Галимнең эшчәнлегендә телебезнең синтаксисын өйрәнү төп урыннарның берсен алып тора. Бу мәсьәләгә ул грамматикасынан тыш «Татар телендә иярчен жөмлөләр бармы?» дигән мәкаләсендә бик киң туктала.

Г.Алпаров татар теленең практик мәсьәләләренә дә нык игътибар итә. Орфография кагыйдәләрен эшләүдә, аның сүзлеген чыгаруда бик актив катнаша.

Профессор, татар тел белгечләреннән беренче буларак, телнең гомуми мәсьәләләре белән нык кызыксына. «Тел гыйлемендә нигез мәсьәләләр» дигән хезмәтендә тел белеменең кыскача тарихын яктырта, телнең килеп чыгышын аңлата.

Дөрес, бу соңгы хезмәтләрендә күп кенә теоретик куелышларда Г.Алпаров, Н.Я.Маррга иярәп, аның карашларын яклай. Телне ул өскорма һәм сыйнфый күренеш дип язып чыга. Хәзерге көндәгә телләренә стадияль үсешнең нәтижәсе итеп карый һәм киләчәк тел бер уртак тел булып дип игълан итә. Галимнең бу фикерләрен бүгенге көн тел белеме күзлегеннән дөрес дип санап булмый,

әлбәттә. Күренгәнчә, Н.Я.Марр теорияләренң йогынтысы аның гомуми тел мәсьәләләренә караган хезмәтләрендә үзен шактый сиздерә. Шулай да Н.Я.Маррның «яңа тәгълиматына» профессор сукурларча иярмәде. Шуны бик нык кистереп әйтергә кирәк: Гыйбад Алпаровның конкрет телгә караган хезмәтләре Н.Я.Марр тәгълиматы тәэсиреннән бөтенләй азат иде.

Ул – башкортларның, төрекмәннәрнең һәм башка төрки халыкларның грамоталыгын күтәрү өстендә күп эшли, грамматикалар, дәрәсләкләр һәм кулланмалар яза. Мәсәлән, ул үзе «Башкорт теленең орфогра-

фиясе»н (1925), М.Гелдиев белән берлектә «Сабаклык» (1925) һәм «Төрөкмән теленең грамматикасы»н (1929) бастырып чыгара.

Шулай итеп, Гыйбад Алпаров – татар тел белеме өлкәсендә генә түгел, башка төрки телләргә өйрәнүдә дә күп һәм зур эшчәнлек күрсәткән галим. Ул үзенең тирән эчтәлекле һәм оригиналь хезмәтләре, бигрәк тә «Шәкли нигездә татар грамматикасы» белән татар тел белеменә кыйммәтле өлеш кертте һәм аның тикшеренүләре үзләренең әһәмиятен бүгенгә көндә дә югалтмаганнар.

Г.Алпаров 1936 нчы елның 31 июлендә вафат булды.

© Рамазанова Д.Б., 2007

ГАЙНЕТДИН ӘХМӘРОВНЫҢ ТЕЛ ГЫЙЛЕМЕ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Дәрия Рамазанова

ДӘРИЯ БӘЙРӘМ кызы РАМАЗАНОВА – күренекле тел галиме, филология фәннәре докторы, ТР ФАнның Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында баш фәнни хезмәткәр булып эшли. Хезмәтләре татар диалектологиясе һәм лексикологиясенә карый.

Рамазанова Д.Б. Деятельность Гайнутдина Ахмарова в области языкознания.

В статье рассматриваются языковедческие аспекты трудов видного татарского историка, археографа, педагога, общественного деятеля Г.Н. Ахмарова (1864-1911).

Халыкның тарихын чын мәгънәсендә югары фәнни дәрәжәдә тикшерү өчен мәсьәләгә төрле яклап килү, ягъни комплекслы өйрәнү иң уңышлы алымнарның берсе.

Татар халкының тарихы буенча киң мәгълүматлы булган, үз вакытында тирән фәнни тикшеренүләр уздырган ижтиһадлы галим Гайнетдин Әхмәров та шундый метод белән эш итә: халкыбызның мишәрләр һәм типтәрләр дигән этнографик төркемнәрен өйрәнгән вакытта, аларның тел үзенчәлекләрен дә җентекләп өйрәнүгә кирәк саны. Тагын бер бик әһәмиятле момент: Г.Әхмәров шушы эшчәнлеген халкыбызның үз улы буларак алып бара, шул чордагы Е.А. Малов, В.А. Казаринов һ.б. миссионерлардан аермалы буларак, татар халкының бай һәм озын тарихына, гореф-гадәтләренә, матди һәм рухи

мәдәниятенә олы ихтирам белән карау позициясеннән чыгып эш итә. Җентекле, күпьяклы анализдан соң гына объектив нәтижеләр ясауның матур камил үрнәкләрен калдырган галим Г.Әхмәровның фәнни эшчәнлеген өйрәнүнең әһәмияте бик зур һәм актуаль.

Г.Әхмәров үзенең тарих, археология, этнография буенча эзләнүләре вакытында Чистай төбәгенә соңгырак чорда күчеп килгән катламга – мишәрләргә игътибар итә һәм алар турында «О языке и народности мишарей» (Ахмаров, 1903: 92-160) исемле хезмәт бастырып чыгара. Бу хезмәтендә автор мишәрләрне татар халкынан аерып, башка халык дип карарга маташуларның нигезсез икәнен, тел фактларына таянып, ышандырырлык итеп дәлилли. Шунның белән бергә, беренчеләрдән булып, чистай мишәрләре сөйлә-

шен казан татарлары сөйләм теле белән чагыштырма планда анализлый. Андагы аерымлыкларны икегә бүлеп күрсәтә: фонетик һәм лексик үзенчәлекләр.

Фонетика өлкәсендә түбәндәгеләргә туктала.

1. Бертөркем сүзләрдә татар телендәге у, ү авазлары урынына о, ө авазлары куллану: *осак* – *усак*, *орламак* – *урламак*, *өрдәк** – *үрдәк*, *ораза* – *ураза*. Автор бу сүзләрнең башка төрки телләрдә дә шулай ук әйтелүен урынлы искәртеп үтә.

2. Әй, ой, ый кушык авазларының кыскаруы: *әдә* – *әйдә*, *әтәм* – *әйтәм*, *сүмәк* – *сөймәк*, *тин* – *тиен* һ.б.

3. Й-ләштерү, ягни татар телендәгеләре тартыгы урынына тел уртасы й сонантын куллану: *йул* – *юл*, *йон* – *юн*, *йир* – *жир*, *йаман* – *яман*.

4. Ч урынына ц куллану: *ац* – *ач* (отвори), *оц* – *оч* (лети), *цац* – *чөч* (волосы), *оц* – *өч* (три), *нацар* – *начар* (плохой).

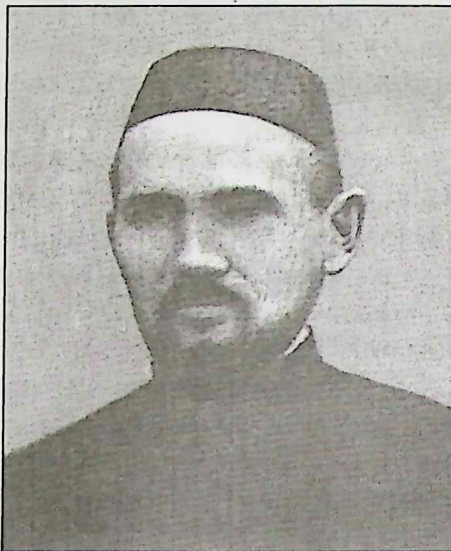
Г.Әмәров ц-лаштыру барлык мишәрләр өчен дә характерлы дип яза. Мондый ялгышу әле мишәр сөйләшләрнен өйрәнелмәгән булуы белән, бу өлкәдә зур тикшеренүләрнен булмавы белән аңлатыла. Билгеле булганча, мишәр сөйләшләре 2 төркемгә бүленә: ц-лаштыручы сөйләшләр: *чистай*, *сергач*, *чүпрәле*, *мәләкәс* һәм *байкыбаш*. Темников, *ләмбрә*, *хвалын*, *Кузнецк*, *стәрлетамак*, *шарлык* сөйләшләрнен ч авазының шартлау элементы булган вариынты ч авазы кулланыла.

5. Иялек килеш кушымчасында н авазы урынына н әйтү: *безнен* – *безнең*, *атанын* – *атаның*, *шонон* – *шуның* һ.б.

6. Татар әдәби телендәгеләре к, г, х авазларын тел арты к, г, х вариантында әйтү.

7. Сүз азагындагы ш авазын яңгыраулаштыру: *биж* – *биш* (пять), *ибдяж* – *иптәш* (товарищ) һ.б.

Хәзер билгеле булганча, мондый яңгыраулашу сонантларга һәм яңгырауларга башланган сүз алдындагы позиция өчен характер-

лы: *биж йөз* – *биш йөз*, *биж баш* – *биш баш* һ.б.ш. Һәм ул кинрәк күләмдә күзәтелә: *пиз баш* < *пиц баш* < *пич баш*, *ад йулы* – *ат юлы*, *сандугаң* *баласы* – *сандугач баласы*, *кыж* *житкән* – *кыш житкән* һ.б.ш. (Махмутова, 1978: 104).

8. Бертөркем сүзләрне калын сузыклар белән әйтү: *атай* – *әти*, *анай* – *әни*, *байрам* – *бәйрәм* һ.б.

Шушында ук автор казан татарларының сөйләү телендә бертөркем сүзләрнен ике вари-

антта да куллынылуын күрсәтеп уза: *арчы* – *арче*, *ачы* – *әче* һ.б.ш. Г.Әмәров күрсәткән фактлар бүген дә сөйләшләрдә яшәп килә.

Ни сәбәптәндер, мишәр сөйләшендәгеләре грамматик үзенчәлекләр әлегә хезмәттә теркәлмәгән.

Г.Әмәров лексик үзенчәлекләрне тикшерергә гаять житди килә. Аларны берничә төркемгә бүлеп анализлай.

Шулардан иң кызыклысы – «килеп чыгышлары билгесез булган сүзләр» төркеме. Биредә китерелгән лексика мишәр диалектының үзенчәлеген хасил итә торган борынгы төрки сүзләр: *аран*, *нюеш*, *ыцкыр*, *куй*, *ут*, *чага* һ.б., шунда ук урта диалектта һәм әдәби телдә кулланыла торган сүзләр дә бар: *билбау*, *кура*, *кабат*, *казы*, *рыскал*, *тура* һ.б. Кайберләре – алынма сүзләр: *кәркеш*, *паңгы* – *мордва*, *кораз*, *бябеч*, *чарык* – *фарсы*, *мазар* – *гарәп* телләреннән.

«Е.А. Маловта (1884) һәм В.А. Казариновта (1884) әле теркәлмәгән сүзләр» дип аталган төркем авторның үз казанышы. Монда да мишәр диалектына хас булган *йаз* (жәй), *дәдә* (абый), *йөгән* (өлкәннәр каршында хөрмәт йөзеннән иелү), *йылкы* (ат), *куәз* (матур), *урдык* (сәке), *киндраш* (киндер орлыгы) һ.б. лексика белән беррәттән, урта диалектка хас *буза* (эчемлек), *йалчы/йылдам*, *камчы*, *кинәтдән*, *коңгоз*, *куның* *кебек* сүзләр дә китерелгән.

Автор үзенә элгәрләре хезмәтләрендә чагылыш тапкан материалны да файдалана. Мәсәлән, Е.А. Малов хезмәтендәгеләре лексиканың бер өлешен мишәр сүзләре рәтендә карый, тик монда шулай ук дифференциация

* Мисаллар Г. Әмәровның «Сайланма хезмәтләре» буенча (Ахмеров, 1998) китерелә, әмма, техник сәбәпләр аркасында, аның транскрипциясен саклап булмады.

кирәк: *айбагар* (көнбагыш), *бак* (кара), *ясадау* (ябык), *тирес* (киемнең сул ягы; кире) сүзләре чыннан да мишәр сүзләре булса, *абзый*, *аркан*, *коймак*, *мунчала*, *ашаулык*, *багучы*, *ат кузгалагы*, *буляк* (бүләк), *зыян*, *кыр* һ.б. шундыйлар барыбызга да билгеле сүзләр, ә *танау* (борын мәгънәсендә), *мәшкә* (гөмбә), *нәмә* (нәрсә) сүзләре Урал ареалы тирәсе сөйләшләрәенә хас.

Мишәрләргә хас лексиканы автор семаиологик аспектта да карый: әйтелешләре бунча бертөсле булсалар да, мәгънә төсмере белән аерыла торган сүзләренә бүлеп чыгара: йорт – мишәрләрдә ишегалдын, ишек алды сүзе – өйалдын, азау теш – казык тешне, чебен – черкине белдерә.

Фонетик яктан гына аерыла торган сүзләр (*бүрке*, *кагурцин* – кавырсын, *кабак* – капка һ.б.) төркемә дә аерым карала.

Мишәрләренң сөйләү телендә рус алынмаларының, урта диалект белән чагыштырганда, зуррак урын алып торыуы турында да беренчеләрдән булып Г.Әхмәров язып чыккан. Рус алынмаларын ул лексик-семантик төркемнәргә бүлеп карый.

а) Йорт-жир һәм авыл хужалыгы белән бәйлә сүзләр: *зба* – өй, *гөрнәңә* – ак өй, *путалак* – түшәм, *пул* – идән, *грабля* – тырма, *цин*, *сип* – чабагач, *кучат* – этәч, *силәзән* – ата үрдәк, *пает* – лапас, *науз* – тирес, *корка* – чүмеч һ.б.

б) Экипаж, камыт-курамта белән бәйлә сүзләр: *куляса* – тәгәрмәч, *сидільца* – ыңгырчак һ.б.

в) Кием-салымга караган сүзләр: *барига* – бияләй, *оркаца* – бияләй, *зыбын* – чикмән һ.б.

Шушында ук бөтен татар сөйләшләрәндә дә табыла торган рус алынмаларына да күп материал китерелә: *юшкә*, *скамья*, *самовар*, *шкап* һ.б. Автор чулка, кирбеч, ката сүзләрен дә алынмалар рәтендә караган. Хәзер исә бу сүзләр өйрәнелгән, аларның төрки чыгышлы лексемалар булуы (Махмутова, 1979: 159, 162; Рамазанова, 1976: 147) каршылык уятмый.

Лексика дигәндә, Г.Әхмәров киңрәк күләмдәге материалны күздә тотып: топонимик, антропонимик, гомумән, ономастик материаллар шулай ук халыкның тарихи йөзен чагылдыра торган кыйммәтле тел чыганагы булып торалар. Шуннан чыгып, Г.Әхмәров мишәрләренң авыллары исемнәрен, кеше

исемнәрен һәм фамилияләрен дә тикшерә. Анализ барышында тугандаш һәм күрше халыкларның теленнән, тарихыннан бай чагыштырма материал китерә, тарих, археология һәм этнографиягә караган күпсанлы фактларны файдалана, анализлый. Мишәр сүзенң килеп чыгышын да тикшерә, аны меңчә сүзеннән дип карый.

Шулай итеп, Г. Әхмәров үзенң «О языке и народности мишарей» исемле хезмәтендә мишәр диалектына хас төп фонетик, лексик үзенчәлекләренә шактый дәрәҗә билгели алган. Татар диалектологиясә фәнә (бу фәнгә 1881 нче елда А.Г. Бессонов тарафыннан нигез салынган) аякка басып кына килгәндә, Г. Әхмәровның мишәр диалекты үзенчәлекләренң шактый тулы системасын билгеләп чыгуы, беренчеләрдән булып фәнгә кертеп жиберүе шул чор өчен зур ачыш, зур казаныш булып тора.

Г.Әхмәров тарихи тикшеренүләрендә тел факторына зур урын бирә, халыкның этнографик төркемнәрен өйрәнү, аларның формалашу тарихларын ачу өчен тел материалларын әһәмияте ягыннан беренче урынга куя. Этник нисбәтләкне ачыклаганда иң башта тел үзенчәлекләренә таяну аның «Тептяри и их происхождение» (Ахмаров, 1907) дигән хезмәтендә дә бик ачык чагылган, тел факторы монда да әһәмиятле атрибут, ышанычлы дәлил итеп китерелә.

Дәрәҗә, бу хезмәттә типтәрләренң тел үзенчәлекләре махсус күрсәтелми, чөнки типтәр теленң шул ук татар теле икәнлегә авторда да, башка бик күп тикшеренүчеләрдә дә шик уятмаган.

Г.Әхмәров әлегә хезмәтен типтәр атама-сының килеп чыгышын ачыклаудан башлый һәм бу вакытта ул, әлбәттә, тел материалларына таяна. Автор мәсьәләгә бик жигди килә: халык арасында сораштыра, татар, башкортлар, типтәрләрдән тыш күрше фин-угыр халыклары вәкилләренә дә мөрәҗәгать итә. Шул чакта билгеле булган бай әдәбиятны, үзенң элгәрләренң һәм замандашларының фикерләрен җентекләп барлый һәм фәнни тәнкыйть күзлегеннән уздыра. Типтәр сүзенң бер төрки телдә дә, шул исәптән татар һәм башкорт телләрендә дә, табылмавын ачыклай (177 б.). Ул типтәр сүзенң килеп чыгышын таптау, тибү тамырлары белән бәйләргә маташу бернинди дә эшләкә

нәтижеләргә алып бармый, дип күрсәтә (176 б.). Югары мәсләкле, төпле әзерлекле галим буларак, Г.Әхмәров типтәр сүзенәң килеп чыгышын ижтимагый-тарихи факт буларак эзләргә кирәклеген абайлый.

Типтәрләренң Башкирия шартларындагына барлыкка килүен ачыклай, аларның килеп чыгышы «башкорт» катламы янындагы күренеш булырга тиеш дигән фикергә килә, типтәрләренң дә билгеле социаль катлам икәнлеген билгеләүгә ирешә: Г.Әхмәровның методологик яктан дәрәс позициядә булуы, телнең ижтимагый күренеш булуыннан чыгып эш итүе типтәр сүзенәң килеп чыгышын дәрәс билгеләүгә китерә дә. Типтәрләр – күчеп килгән халык, яңа жирләрдә хужалар белән язма килешү төзеп урнашалар. Автор аларның кенәгәдә, регистрда, фарсыча әйтсәк – дәфтәрдә язылганга күрә типтәр дип атала башлаганнарын ача, язып кую, язу (запись) мәгънәсендә дәфтәр сүзә йөргән булган. Фарсы телендә ул сүз административ мәгънәдәгә тетрадь с регистром – исемлек язылган дәфтәр, амбар кенәгәсә мәгънәсендә йөргән һәм шул мәгънәдә гарәп, монгол, маньчжур телләренә дә күчкән, дип яза.

Г. Әхмәровның тарихи чынбарлыкка туры килә торган мондый нәтижәсә аның эзләнүләрен дәвам иттерүче Р.Г. Кузеев (1974), У.Х. Рәхматуллин (1975; 1981), Ә.Ш. Әфләтунов (1960), Ж.Алмаз (1954), Л.Т. Мәхмүтова (1962), Д.Б. Рамазанова (1984, 1985, 1986, 1996, 1998) һ.б. бик күпләренң хезмәтләрендә расланып кына калмады, тагын да үстерелделәр. Әмма татар тарихында бу төпле фәнни карашны беренчеләрдән булып Г.Әхмәров әйтте.

Безнең тарафтан типтәрләргә уздырылган күпсанлы экспедицияләр дә типтәр сүзен шулай ук тибәрелү, тибү тамырлары белән бәйләүнең нигезсез икәннен күрсәтте, чөнки бу фикер сөйләм теле материаллары белән расланмый. Архивлардагы язма чыганаclar белән эшлөгәндә, типтәр сүзенәң әле XVII гасыр ахырында да девтяр рәвешендә дә язылуы ачыкланды (Рамазанова, 1984: 67; 1998: 40). Тагын бер кызыклы момент: кенәгә буенча, регистр буенча түләнгәнгә күрә, Уфа губернасында жир биләүчеләрнең ясагы да XVI гасырда һәм XVII гасыр башларында типтәр ясагы дип йөртелгән (шунда ук).

Әлегә типтәр катламы аерым сословие булып XVIII гасырның 30нчы елларында барлыкка килә. Килгән халыкның (жир хужалары белән килешә алмаган?) бер өлешә патша хөкүмәтенә белдерелә һәм аларның исемлегә төзелә (ягъни, шулай ук регистр!), махсус типтәр кенәгәсә булдырыла һәм әлегә төркем типтәр исеме астында аерым катлам итеп йөртелә башлай, алар аерым эшләргә билгеләнеләр, үзләренә аерым билгеләнгән ясақ түлиләр һ.б.

Менә болар барысы да Г.Әхмәровның позициясә, эшләү методлары дәрәс булуын, аны типтәрләр турында тарихи жирлегә булган нәтижеләр ясадын тагын бер кабат дәлилли. Ул нәтижеләр тагын бер гасыр үткәч тә, яңа эзләнүләр белән раслана килә.

Г.Әхмәров әлегә хезмәтендә күтәргән мәсьәләне төрлә яклап тикшерүгә зур урын бирә. Ул тагын типтәрләр аерым халыкмы, типтәрләренң милләте (татарлар, удмуртлар), динә (мөселман типтәрләр, христиан типтәрләр) ягыннан бүленешләрен, кайдан һәм ни өчен күчеп килүләрен шактый җентекләп тикшерә.

Мөселман типтәрләренң килеп чыгышы, аларның Идел-Кама буе халыкларына мөнәсәбәтә мәсьәләсен махсус бүлектә карый. Биредә дә автор мөселман типтәрләренң барысының да теле казан татарлары теленә бик якын икәннен күрсәтүдән башлай: типтәрләр телләре, тышкы кыяфәтләре һәм горәф-гадәтләре буенча казан татарларынан берни белән дә аерылмыйлар, дип яза, типтәрләрдә каралты-кура, савыт-саба, азык-төлек – барысы да нәкъ татарларныкыча икәннен ассызыклай, күпсанлы мисаллар, чагыштырулар китереп дәлилли. Мәсәлән, ике яклы зур өйләр типтәрләрдә дә, казан татарларында да бер төслә икәннен тасвирлай. Сабан туен бәйрәм итү, аның башкорт жыенынан аермасына туктала һ.б.ш. Шушындый ук фикерләренң башка бик күп авторлар тарафыннан да әйтелгән булуына басым ясый: С.Г. Рыбаков (1897), В.М. Черемшанский (1859: 167), П.Небольсин (1952: 34), Шиле (1879: 30) һ.б.

Күп кенә авыл исемнәренәң Казан һәм Уфа губерналарында кабатлануына игътибар итә һәм 30лап авылның исемлеген терки.

Алай гына да түгел, П.Небольсин, Р. Фәхретдинов һ.б. хезмәтләреннән күрен-

гәнчә, типтәрләр үзләренең килеп чыгышын татар халкының бабалары – болгарлар белән бәйләләр. Казан ягыннан күчеп килгән ясаклы татарларның ничек итеп типтәр булып языла башлаулары турында (Юлдашев, 1950: 240-247) безнең тарафтан да, архив документларына таянып та кабат-кабат язылды (Мәхмүтова, 1985; Рамазанова, 1985:5-36; 1986: 70-7 һ.б.).

Нәтижәдә, Г.Әхмәров, төрле характерда-

гы фактларга таянып, комплекслы метод белән чагыштырма һәм тарихи аспектларда анализлап дәрәс нәтижәләр ясай. Ул нәтижәләр бүген дә әһәмиятле, тормышчан һәм актуаль. 1900 елда Париж күргәзмәсендә үзенең эшчәнлеген өчен диплом алган һәм мактау сүзләрен ишеткән (Шакиров, 1999: 80) Г.Әхмәровның күпкырлы эшчәнлегенә әле тагын да өйрәнелер, аның тәржемәи хәленең яңа сәхифәләрен ачылыр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Алмаз Ж. Башкортстанның Дүртилә һәм Илеш районнары татарларының сөйләшенә карата // Татар теле һәм диалектологиясә мәсьәләләре. – Казан, 1959. – 145-165 б.
2. Афлетунов А.Ш. Языковые особенности татар западной и юго-западной части БАССР: Автореф. дисс... канд.филол. наук. – Казань, 1961. – 17 с.
3. Ахмаров Г.Н. О языке и народности мишарей // Изв. об-ва археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском ун-те. – Т. XIX. – Вып. 2. – Казань, 1903.
4. Ахмаров Г.Н. Тептяри и их происхождение. – Казань, 1907. – 27 с.
5. Ахмаров Г.Н. Избранные труды. – Казань, 1998. – 240 с.
6. Афлетунов Ә.Ш. БАССРның көнбатыш, көньяк-көнбатыш өлешендә яшәүче татарлар сөйләшенең тел үзгәрткәнләре: Дисс... канд. филол. наук. – Казань, 1960.
7. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М., 1974.
8. Малов Е.А. Сведения о мишарях (историко-географический очерк) // Изв. об-ва археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском ун-те – Т. IV. – Казань, 1884.
9. Махмүтова Л.Т. О татарских говорах северо-западных районов БАССР (по материалам экспедиции 1954-57 гг.) // Материалы по татарской диалектологии. – Вып. 2. – Казань, 1962. – С. 57-85.
10. Махмүтова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов / Мишарский диалект татарского языка. – М., 1978.
11. Махмүтова Л.Т. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка (тюркский пласт) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Казань, 1979.
12. Махмүтова Л.Т. Введение// Материалы по татарской диалектологии. – Вып. 5. – Казань, 1985. – С. 5-29.
13. Небольсин П. Отчет о путешествии в Оренбургский и Астраханский края // Вестник Императорского русского географического общества. Кн. 1-2. – СПб., 1852.
14. Рамазанова Д.Б. Пермь татарлары сөйләшендә алынма сүзләр // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка. – Казань, 1976.
15. Рамазанова Д.Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии. – Казань, 1984.
16. Рамазанова Д.Б. К истории формирования татарских говоров северозападной Башкирии (по данным архивных и исторических источников) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Вып. 3. – Казань, 1985. – С. 5-36.
17. Рамазанова Д.Б. К вопросу об истории формирования татарских говоров северо-западной Башкирии (дополнительные материалы) // Исследования по лексике и грамматике татарского языка. – Казань, 1986. – С. 70-79.
18. Рамазанова Д.Б. К истории формирования говора пермских татар. – Казань, 1996. – 239 с.
19. Рамазанова Д.Б. Историко-лингвистические особенности формирования и функционирования западно-приуральского ареала татарского языка: Дисс. ... докт. филол. наук. – Казань, 1998.
20. Рахматуллин У.Х. Крестьянское заселение Башкирии в XVII-XVIII вв. // Крестьянство и крестьянское движение в Башкирии в XVII-начале XX вв. – Уфа, 1981.
21. Черемшанский В.М. Описание Оренбургской губернии в хозяйственно-статистическом, этнографическом и промышленном отношениях. – Уфа, 1959.
22. Шакиров Р.В. Казанская педагогическая школа во второй половине XX в. – Казань, 1999.
23. Шиле. Башкиры // Природа и люди. – СПб., 1879. – № 3.
24. Юлдашев А.А. Язык тептярей: Дисс... канд. филол. наук. – М., 1950.
25. Юлдашев А.А. Северо-западный диалект башкирского языка в его отношении к литературному языку // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Фрунзе, 1968.

ЕЛ ФАСЫЛЛАРЫ АТАМАЛАРЫ

Тәнзилә Хәйретдинова

Т.Х. Хайрутдинова. Названия времен года.

ТӘНЗИЛӘ ХӘСӘН кызы ХӘЙРЕТДИНОВА – филология фәннәре кандидаты, ТР ФАнең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтындагы тел белеме бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре. 35 елдан артык гомерен татар теленең диалектларын өйрәнүгә багышлый, татар теленең лексик-семантик төркемнәрен тикшерә, берничә монографиясе дөнья күрә, күпсанлы мәкаләләр авторы. Татар теленең диалектологик сүзлеген төзүдә катнаша.

В статье дается сравнительный анализ названий времен года на тюркских языках и диалектах татарского языка.

Ел фасыллари атамалари шактый архаик сүзләрдән тора. Алар барлык төрки телләр өчен урта гомумалтай лексик катламын тәшкил итәләр. Төрки халыкларда “вакыт” төшенчәсе бик борынгы заманнарда ук билгеле була. Вакытка мөнәсәбәтле сүзләр кешенең практик эшчәнлегенә белән бәйлә булган. Төрки халыкларының төп шөгыле, кәсепе терлекчелек, малчылык булган. Алар бер урыннан икенче урынга күчеп йөргәннәр, күчмә тормыш алып барганнар. Шуңа күрә теге яки бу хужалык эшләре ел фасыллари белән тыгыз бәйләнгән, билгеле бер вакыт аралыгына караган. Хәзерге вакытта ел дүрт фасылга бүленгән. Борынгы төрки халыкларда мондый бүленеш булмаган. Аларда ел ике сезоннан *жылы* һәм *салкын* сезоннарга гына бүлүп йөртелгән.

Жылы сезон – тереклекнең жанланган чоры, табигатьнең чәчәк аткан вакыты белән бәйлә. Бу вакытта көтү жәйләүгә чыгарыла. Хәзерге календарь буенча *жәйләү* яз һәм жәй, өлешчә көз айларын эченә алган.

Салкын сезон – табигатьнең, тереклекнең ял иткән чоры, маллар кышлауга кергән вакыт.

Күп кенә телләрдә хәзерге көнгә кадәр ел ике генә сезонга бүлүп йөртелә: *жылы* – жәйге вакыт, *салкын* – кышкы вакыт.

Мәсәлән, грузин, картвель телләрендә ике генә ел фасылы билгеле: *жәй* һәм *кыш*. Ә *яз* һәм *көз* төшенчәләрен белдерә торган аерым сүзләр юк. Аларда *яз* сүзе *жәй* белән, *көз* сүзе *кыш* белән бергә кушылалар. Славян

телләрендә дә моның эзләре саклануы мәгълүм. Мәсәлән, *жәй*, *яз*, өлешчә *көз* сүзләре – елның жылы вакытын, ягъни жәйне, ә *көз* һәм *кыш* – салкын вакытны, ягъни кышны белдерә.

Жәй сүзенең мәгънәсе кинчәк. Ул, беренчедән, жәйге вакытны, икенчедән, көньяк юнәлешен, көньякны, жылы якны белдерә.

Кыш сүзе дә кышкы вакытны белдерү белән бергә “төньяк, төньяк юнәлеш”, “кар”, “салкын як” мәгънәләрендә дә килә.

Яз һәм *көз* сүзләре бер генә мәгънәгә ияләр. Алар елның ике арадагы вакытын белдерәләр һәм, күрәсен, *жәй* һәм *кыш* сүзләре белән чагыштырганда, чагыштырмача соңрак барлыкка килгәннәр.

Димәк, ел фасыллари *жылы* һәм *салкын* сүзләрен каршы куюга нигезләнгән була. Телнең үсеш процессында бу ике ел фасылы (*жәй* һәм *кыш*) дүрткә әйләнә (*яз*, *жәй*, *көз*, *кыш*) һәм елны тәшкил итә. Төрки телләрдә *яз* һәм *жәй* сүзләре фонетик яктан якын тора.

Һәр календарь ел берничә ел фасылыннан тора: *яз*, *жәй*, *көз*, *кыш*. Һәр ел фасылы берничә айны берләштерә. Мәсәлән: *яз* – март, апрель, май, *жәй* – июнь, июль, август, *көз* – сентябрь, октябрь, ноябрь, *кыш* – декабрь, январь, февраль.

Мисаллар: *Биш-алты елдан бирле, жәй үтеп, көз фасылы жәйтте исә, минем алдыма гомеремнең актык чиге килә* (Ш.Камал, ТТАС, 3 т.). *Барча кеше кыш көненнән бетәр ялкып, Яз фасылы килеп жәйтәр нуры балкып* (М.Гафури, ТТАС, 3 т.).

Төрки халыктарда ел, Себер һәм Ерак Көнчыгыш халыктарындагы кебек, яздан башланган.

Россияда ел башы 1700 елга кадәр искечә беренче сентябрьдә билгеләп үтелгән. Петр I тарафыннан христиан ел исәбе кертелгәннән соң гына яңа елның беренче ае булып январь ае йөртелә башланган (Мәхмүтов, 1991:110).

Йаз – елның кыш бетеп жәй башына кадәр була торган вакыты, кыш белән жәй арасындагы ел фасылы. Ул март, апрель, май айларын тәшкил итә: *Апрел җитсә, яз җитәр, эреп агып кар китәр* (Исәнбәт, 1959). Татар теленә мишәр диалекты сөйләшләрәндә *йаз* сүзе “жәй” мәгънәсен белдерә: *Йазын төште ул бездән, ийүндәмедер* (кузн.). *Бездә йаз дийеп йәйне атыйлар* (чст.).

Әдәби телдәге “яз” мәгънәсендә мишәр диалекты сөйләшләрәндә *йаз башы* сүзтезмәсе, тубыл-иртыш диалекты сөйләшләрәндә *йаспаш* кушма сүзе кулланыла, кузнецк сөйләшендә *йаз башты* варианты да теркәлгән: *Йаз баштында, кар беткәч үк килгән иде кызым кунакка* (тмн.). *Йаз башты гына туды әле, карлы-суларда. Бер йаз башты киделәр, чүп тә булмады* (кузн.). *Йаспаш пиргәннәр пулсийите миңә унике тегем ау* (тоб.).

Мишәр диалектының сергач сөйләшендә “яз, яз көне” мәгънәсендә *йәй башы* кулланыла: *Йәй башы суында агарталар киндерне*.

Йаз тамырыннан ясалган *йазгы* (йаз + афф. -гы) сүзе әдәби телдәге “жәйге” мәгънәсен дә белдереп килә.

Йаз ката – әд. жәй бус: *Йаз ката бездә булды кышка гына китте* (лмб.). *Йаз ката, кыш ката шул халдә* (мәл.).

Мишәр диалекты йогынтысында формалашкан касыйм сөйләшендә *жаз* сүзе дә “жәй”, *жаз башы* “яз” мәгънәсендә теркәлгән: *Алашалар су'ым'а аладыр иде', жаз буйы жөрөп алашалар, 'өзөн суйалар. 'Өзөн алашаларны суйалар, жаз башы 'ис'елип, wa' итеп турап 'уйалар*.

Чагатай һәм төрек язма истәлекләрендә үк *jaz* сүзе “жәй” мәгънәсен белдергән.

Чагышт.: караим, комык *jaz* “жәй”, *бал-кар zaz* “жәй башы”, кыргыз *jaz*, алтай *das* “яз”, үзбәк *joz* “жәй” уйгыр *a(r) ti jaz* “яз”, *jaz* “жәй” (СИГТЯ, 1997:73).

Урта диалектның касыйм сөйләшендә

жаз (әд. яз) сүзеннән ясалган *жазлылар* лексемасы “сабан ашлыклары” мәгънәсендә кулланыла.

Татар әдәби телендәге “яз көне”, “язын” вакыт рәвешә мәгънәсендә тубыл-иртыш, том, бараба диалектлары сөйләшләрәндә *йасқылык, йасқысын, йасқыта* лексик берәмлекләре актив кулланыла: *Йасқылык палыкны посто тәтән ошлатылар*.

Йаз тамырыннан ясалган *йазлау* (сөйләштә *йаслау*) фигыле бараба сөйләшендә “язны үткөрү”, тобол сөйләшләрәндә “кайгылы вакыт үткөрү” мәгънәләрен белдерә.

Жәй – елның яз фасылыннан соң килә торган иң жылы вакыты. Бу ел фасылы июнь, июль, август айларын берләштерә.

Мишәр диалекты сөйләшләрәндә, урта диалектның аерым сөйләшләрәндә (злт., тпк.) *йәй* варианты актив.

Мишәр диалектының сергач сөйләшендә *йәй башы* сүзтезмәсе әдәби телдәге “яз” мәгънәсен белдереп килә: *Йәй башында алдык бу бр'уканы апрлда. Йәй башы суында агарталар киндерне*.

“Жәй бус” мәгънәсендә сөйләшләрәндә *жәйен-жәйли, жәйнең-жәйли* (мам.) сүзтезмәләре теркәлгән: *Жәйен-жәйли сылаган өйләремне бетердегез дим. Жәйен-жәйли агон ашадық. Жәйнең-жәйли өстән кәчтүм салмадық*.

Жәйлектә (минз., чпр.), *жәйгелектә* (минз.) сүзләре әдәби телдәге “жәен, жәй көне” вакыт рәвешләре мәгънәсендә кулланыла: *Жәйлектә чебен бик усал, мурта кебек була* (чпр.).

Жәйләү (жәй + афф. -ләү) сүзе телдә ике мәгънәгә ия: 1) күчмә халыктарның жәй уздыру өчен төпләнгән урыны, жәйге тору урыны: *Бу жәйләүдә барлыгы унбиш тирмә бар* (Г.Ибраһимов, ТТАС, 3 т.); 2) терлекләргә авылдан читтә, яшеллек мул булган урында яшәтү өчен махсус корылган ферма: *Жәйләү авылдан шактый ерак булганга күрә сыер савучылар жәйләүдә куна-төнә яшиләр* (ТТАС, 3 т.).

Себер татарларында *жәйләү* сүзе, шулай ук, “терлекләргә жәй көнендә жәй уздыру өчен алып чыга торган кыр, болын”: *Жәй көне жәйләүдә, қыш көне қышлауда торалар маллар. Әмма шул жәйләү урынында тора-*

бара авыл барлыкка килгән һәм ул Жәйләү дип йөртелә башлаган, русчасы Теренино (Новосибирск өлкәсе, Каргат районы). Кызганычка каршы, бу авыл таралып бетү алдында тора.

Жәй сүзеннән тагын тепекәй сөйләшәндә (йәй) *йәйләвес, йәйләүгес* сүзләре ясалган һәм “жәй көне, көзгә таба туган бөрән”гә карата кулланылалар: *Жәйләвес пәрән суйдым, песән тырнарға киттеләр. Йәйләвескәй пәрәне бар, көтүгә қумай сарыгын. Алтмыш биш йәйләүгес пәрән булды, минең қулда мал үрчедә.*

Башка төрки телләрдә дә *јај*: башк. *јај*, казах *јај*, алт. *дај*, тув. *сая*, як. *сај*, МК. *јај*, чаг. *јај*. Чагышт. тагын: төрек. *јајла*, азәрб. *јајла*, төрекм. *ја: јла*, уйг. *јајлақ* “жәйләү, көтүлек, болын” (СИГТЯ, 1997:74).

Әдәби телдәге “жәен” вакыт рәвешә мәгънәсендә себер диалектлары сөйләшләрәндә *йәйин, йәйгелек* (< йәй + афф. -ге + афф. -лек), *йәйгесен* (< йәй + афф. -ге + афф. -сен), *йәйгетә* (< йәй + афф. -ге + афф. -тә) сүзләре теркәлгән: *Пер йәйгелек сугыш аңылып, сугыш китте тә парты йәнекәгенәм. Қыргакқа баргайнем йәйгетә.*

Йәй (әд. жәй) тамырыннан ясалган *йәйләтү* фигыле себер диалектлары сөйләшләрәндә “жәен мал симертү” мәгънәсен белдереп килә.

Көз – елның дүрт фасылының берсе, жәй белән кыш арасындагы вакыт. Көз фасылы сентябрь, октябрь, ноябрь айларын берләштерә: *Көз җитте исә ындыр икмәк белән тула* (И.Гази, ТТАС, 2 т.). *Кара көзнең кары ятмас. Көзен таң атып өлгөрми, кич була. Көзгә көнне киём ал, Язгы көнне азык ал. Күз өчен яз яхшы, авыз өчен көз яхшы. Кыш – кысыл, яз – языл, жәй – жәел, көзен үзең беләсең* (Исәнбәт, 1959:442).

Көз сүзеннән телдә төрле грамматик чаралар ярдәмендә яңа мәгънәләр сүзләп, формалар ясала. Мәсәлән: *көзгә* (көз + афф. -ге): *көзгә көн, көзгә байлык, көзгә чәчү, көзгә бодай, көзгә әтәч, көзгә чебеш* һ.б.

Көзлөк (көз + афф. -лек < -лек) лаеш сөйләшәндә “көзен һәм язын чәчелгән ашыклар” мәгънәсен белдерә: *Көзлөккә чыкма-сын дип сыйырны апқайттым. Арыш көзлегә. Бодай көзлегә.* Бу сүзнең лаеш һәм мамадыш сөйләшләрәндә тагын арыш ужымына карата кулланылуы теркәлгән: *Көзлөк матур быйыл, тигез тишелгән* (мам.). *Арыш көзлөкләрә*

дә үсалмый салқынга, җсир қысылган (лш.).

Урта диалектның касыйм сөйләшәндә аның *‘езле’лир* варианты бар һәм ул “ужымнар, көзен чәчелгән ашыклар” мәгънәсендә теркәлгән.

Көзләвеч (< көз + афф. -ләвеч) сүзе минзәлә сөйләшәндә “көзгә таба туган бөрән” мәгънәсендә килә: *Көзләвеч бөрән генә бар.* Бу мәгънәдә минзәлә һәм стәрлетамак сөйләшләрәндә *көзләч* (<көз + афф. -ләч) сүзе дә кулланыла. *Көз тамырыннан* ясалган *көзләвечләү* (<көз + афф. -ләвеч + афф. -ләү) фигыле “көз көне бөрәнләү” мәгънәсен белдерә: *Йаз бөрәнләде, көз көзләвечләде сарыгым* (минз.).

Татар әдәби телендәге “көзен” вакыт рәвешә мәгънәсендә сөйләшләрәндә *көзлий* (миш. д.), *көзлектә* (лмб., тмн.) лексик берәмлекләре кулланыла. *Көзлектә сугым суйалар* (лмб.). *Көзлий барыб ала* (срг.).

Күрсәтелгән мәгънәдә пермь сөйләшәндә *көзгөдә* формасы кулланыла: *Кирәкмәсә, ызначит, суйып ашыйбыз көзгөдә.*

Тубыл-иртыш диалекты сөйләшләрәндә *көскөлек, көскөсен, көскетә* сүзләре “көзен, көз көне” мәгънәсендә кулланыла: *Көскелек йаңқырлар паишланган соң пөскә кереп пулмайты* (төм.).

Көз сүзе төрле фонетик вариантларда башка төрки телләрдә дә билгеле: төрек. *qüz*, әзәрб. *g'üz*, казах, балк. *küz*, ккалп., ком. *güz*, үзб. *kuz*, уйг. *küz*, тув. *küs*, хак. *küskü*.

Гомернең көзе фразеологик берәмлегә “картлык башланган чор” мәгънәсендә кулланыла (Исәнбәт, 1 т., 1989:223).

Кыш – елның дүрт фасылының берсе, көз белән яз арасындагы фасыл. Һава температурасы кискен төшә, төньяктан салкын җил исә, елның иң салкын вакыты: *Кыш, буран, салкын һава, яфрак кадәрле кар төшә* (Г.Тукай, ТТАС, 2 т.). *Кыш кайгысын жәй уйла. Һәр фасылның бер җимеше бар, кыш җимеше – ут* (Исәнбәт, 1959: 440, 441). *Кыш* фасылы январь февраль, март айларын берләштерә. Декабрь ае кышны башлай. Безнең киңлекләрдә 22 декабрьдә кышның төп өлеше башлана. Көннең иң кыска вакыты (көн озынлыгы 7 сәгать), төннең иң озын вакыты (төн озынлыгы 17 сәгать). 21 (22) декабрь кышкы қояш торгынлыгы дип атала. Декабрь кышны башлай, ә елны төмамлай.

Кыш сүзеннән телдә грамматик чаралар ярдәмендә исем, сыйфат, фигыл, рәвеш сүз төркемнәре ясала.

Мәсәлән: *кышкы* (<кыш + афф. -кы) юл, *кышкы сорт*, *кышкы челлә* “кышын була торган иң салкын вакыт (25 декабрьдән 5 февральгә кадәр)“.

Кышлау (< кыш + афф. -лау) сүзенң телдә ике мәгънәсә бар: “кышны үткәрә торган, кышын яши торган урын“. Себер татарларындагы Кышлау авылының (Новосибирск өлкәсә Каргат районы) исемә дә кышын яши торган урын буларак барлыкка килгән.

Бу сүзнң икенчә мәгънәсә – “туганнан соң бер кыш кышлаган терлек“: *Ике кышлау ыздават иткәнмен калхузга* (злт.).

Аерым сөйләшләрдә *кышлау* сүзә “кышлаган үгез“гә карата гына кулланыла. Мәсәлән: *Әммәбездә кышлау да бар, тана да бар* (чст.). *Кышлау үгез* (бөрә).

Бу мәгънәдә *кышлаган* сүзә дә кулланыла: *Кышлаганыбыз да бар суйар өчен* (злт.).

Кышлау сүзә тубыл-иртыш диалекты сөйләшләрәндә сүзтезмәләр составында килгә дә мөмкин. Мәсәлән, *кышлау қына* “кына гөлә“, *кышлау гөл* “яран гөлә“.

Кышылық (< кыш + афф. -лык): *кышылық азык*.

Кышылық сүзә тубыл-иртыш диалекты сөйләшләрәндә “төнъяк“ мәгънәсен белдерә: *Йел кышылықтан исәте*.

Кышылығын (минз.), *кышылықта* (срг., чпр.) “кышын“: *Кышылықта да, жәйлектә дә бер вахыт торам мин* (чпр.). *Кышылығын кәнүшнәйдә тора* (минз.).

Кышылый (блт., мам.), *кышыый* (чст.) (<кыш + афф. -лый), “кыш буе“: *Кышыый бәрәңгә пешердем таналарга* (блт.). *Кышыый мунчасын керде* (чст.).

Күрсәтелгән мәгънәдә казан арты һәм тау ягы төркемнәре сөйләшләрәндә тагын *кышын-кышыый* парлы сүзә дә теркәлгән: *Кышын-кышыый тырактырларда әйберләр ташып йөрделәр* (блт.). *Кышын-кышыый мин дә тирмедә маллар қарадым* (каз.ар.-крш.).

“Кышын, кыш көне“ мәгънәсендә сөйләшләрдә *кышкы* нисби сыйфатына кушымчалар ялганып рәвешләр ясала: *Кышқылық* (нгб.-крш., төм.), *кышқылықта* (кмшл., бөрә): *Кышқылық* (әд. кышын) *ит ашап қына йатабыз*. *Кышқылықта* була, *йазғылықта* бул-

мый аңардан (кмшл.). *Кышқылық посау тора-тыган йер* (төм.). *Кышқылыққа* (кмшл., бөрә, нгб.-крш.) “кышка“: *Кышқылыққа мал азыгы хәзерләүдә күп кенә иптәшләр актив қатнашалар* (кмшл.). *Кышқысын* лексик берәмлеге тубыл-иртыш диалектында, шулай ук, “кышын“ вакыт рәвешә мәгънәсендә кулланыла: *Кышқысын қортқайақлар тақыя кийеп йөри тегән*.

Әдәби телдәгә *кыш* буе рәвешә мәгънәсендә сөйләшләрдә *кыш ката* (миш. д.) сүзтезмәсен куллану актив: *Кышката миндә торды оланы* (срг.). *Кыш ката салам йага идек пичкә* (кузн.). *Кыш ката миндә тырды нәнәй* (лмб.). *Кыш ката утын йагабыз* (мөл.).

“Кышын“ мәгънәсендә сөйләшләр дә тагын *кыш эстенә* (нокр. глз.), *кыш өсөннән* (срг.) сүзтезмәләре дә кулланышта йөри: *Кыш эстенә қәйванга азык қәстәрләү мәсәләсә тора*. *Кыш өсөннән тувар карыйбыз* (срг.).

Шуның белән бергә *кыш* тамырыннан ясалган *кышылықсыз* лексик берәмлеге нагайбәк керәшеннәре сөйләшәндә “салкынга чыдамсыз, тиз тунручан кеше“гә карата кулланыла: *Син бик кышылықсыз икәнсең*.

Башка төрки телләрдә дә кыш сүзенң төрлө фонетик вариантлары билгелә: төрек куш, азәрб., төрекм. *güş*, казах, ккалп. *qus*, кырг., алт. *quş*, үзб., уйг. *güş*, тув. *guş*, хак. *xuxu* (СИГТЯ, 1997).

Шулай итеп, ел фасылларын һәм тәүлек өлешләрән белдергән атамалар вакыт микро-системасының төп өлешен тәшкил итә. Башка лексик-семантик төркемнәр ел фасылларына карата икенчел саналган. Борынгы заманнарда ел фасылларының һәм көннң, төннң алмашынуы мәжүси ышануларга бәйлә булган. Бу төшенчәләр, вакытны, вакыт аралыгын үлчәүне белдерүдән бигрәк, ориентир булып хезмәт иткәннәр, чөнки борынгы чорда вакыт озынлык берәмлеге буларак кабул ителмәгән була. Көн һәм жәй лексик берәмлекләренә гомум мәгънәсә барлыкка килү вакыт төшенчәләренә абстракцияләнүенә һәм вакыт аралыклары төркемнәң формалашуына китерә. Циклдан вакыт аралыгына – лексик семантик төркемнәң тарихи үсешә шундый. Нәтижәдә ел фасыллары һәм тәүлек өлешләрән һәм билгелә бер вакыт аралыгын белдергән лексик-семантик төркем барлыкка килгән.

КЫСКАРТМАЛАР

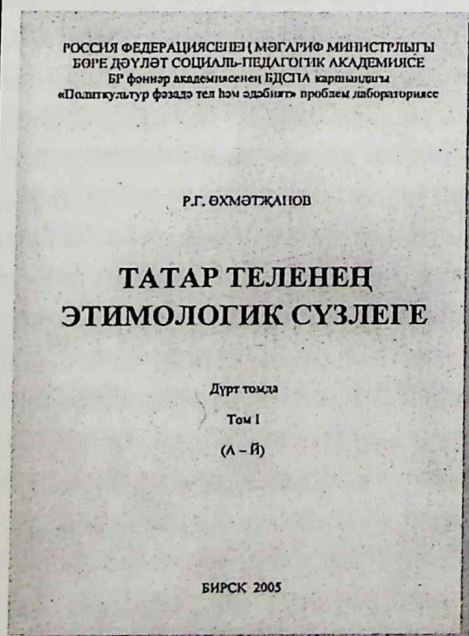
азәрб. – азәрбайжан	мәл. – мәләкәс
алт. – алтай	МК – Мәхмүт Кашгарый
әд. – әдәби	минз. – минзәлә
балк. – балкар	миш. д. – мишәр диалекты
блт. – балтач	нгб. крш. – нагайбәк керәшеннәре
башк. – башкорт	нокр. – нократ
глз. – глазов	срг. – сергач
злт. – златоуст	тмн. – темников
каз. ар. – казан арты	тоб. – тубыл
ккалп. – каракалпак	төрөкм. – төрөкмән
кмишл. – камышлы	төм. – төмән
ком. – комык	тув. – тува
крш. – керәшен	уйг. – уйгыр
кузн. – кузнецк	үзб. – үзбәк
кырг. – кыргыз	хак. – хакас
лмб. – ләмбрә	чаг. – чагатай
лш. – лаеш	чпр. – чүпрәле
мам. – мамадыш	чст. – чистай

ЧЫГАНАКЛАР

1. Исәнбәт Н. Татар теленәң фразеологик сүзлегә. Ике томда. – Казан, 1989, 1 т.; 1990, 2 т.
2. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. 1 т. – Казан, 1959.
3. Мәхмүтов Х.Ш. Ел тәүлегә – 12 ай. – Казан, 1991.
4. СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 1997.
5. ТТАС – Татар теленәң аңлатмалы сүзлегә. Өч томда. – Казан, 1971-1981.
6. Татар теленәң диалектологик сүзлегә. – Казан, 1969; 1993.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Әхмәтҗанов Р.Г. Татар теленәң этимологик сүзлегә. Дүрт томда. – 1 т. – Бирск:
Бирск. гос. пед. ин-т, 2005. – 233 б.

Татар теленәң дүрт томнан торган этимологик сүзлегенәң беренче томында А-Й хәрәфләренә башланган сүзләр тупланган. Томның күләмле кереш өлешендә этимология фәне буенча мәғлүмат китерелгән. Хәзерге тел гыйлемендә этимология – бүгенге сүз ясалыш кагыйдәләре белән аңлатылмый торган сүз нигезләренәң һәм фразеологизмнарның тарихын тикшерә торган фән, дип билгеләнә. Кереш мәкаләдә этимология фәненәң максатлары, принциплары (фәннилек, ихтималлык, тарихилык), методикасы, тикшерү ысуллары, классификациясе карала.

Этимологик сүзлекләр филологияның барча тармакларына иң кирәкле ярдәмлек; алар тарихчылар, этнографлар, сәнгатьчеләр һ.б. өчен дә мотлак кирәк. Киң катлам укучылар өчен дә этимология һәрвакыт кызыклы.

ИҢ ӘҮВӘЛ КИРӘК НӘРСӘ - ИМАН ДИГӘН

Айсылу Садыкова

АЙСЫЛУ ХӨСӘЕН кызы САДЫЙКОВА – филология фәннәре докторы, ТР ФАнн Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәгать институтының баш гыйльми хезмәткәре, Халыкара төрки Академиянең Мәскәү академигы, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

А.Х. Садекова. Что нужно прежде всего – сказано: вера.

В статье рассматриваются религиозные мотивы в творчестве известного татарского поэта, просветителя и правозащитника Акмуллы (1831-95).

Өч халыкның – татар, башкорт, казах халыкларының шагыйре Мифтахетдин Акмулла (1831-1895) турында шактый күп хезмәтләр язылган. Язучылар: Р.Фәхретдинов, Г.Тукай, Г.Ибраһимов, Ж.Вәлиди, Сәйфи Кудаш; галимнәр: М.Гайнуллин, М.Госманов, А.Вильданов, Ә.Харисов, Ф.Шәкүр, У.Калижанов, Ә.Качкынбаев һ.б. Акмулланың тәржемәи хәлен, ижатын төрле яклап яктырталар. Бигрәк тә аның “Дамелла Шиһабетдин хәзрәтнең мәрсиясе” дигән әсәре еш анализлана, андагы мәгърифәтчелек идеяләренә искичек югары бәя бирелә.

Шул ук вакытта Акмулланың дингә карашы аныкланмый, ижатындагы дини мотивлар, фольклор турында аз гына, йөгерек кенә әйтәргә түгел. Мулаларны тәнкыйть итүе исә еш асызыклана. Бу, билгеле, хак фикерләр. Әмма аның турында “он не раболепствовал перед богом”, дип язалар. “Он хотел, чтоб религия соответствовала требованиям жизни, времени”, – дип өстиләр [1, 42-43]. Аны атеист итеп күрсәтү ни дәрәжәдә дөреслеккә туры килә соң? 80нче елларда дин белән көрәш һаман дәвам иткән заманда дини идеяләргә, мотивларны искә алмау табигый хәл иде. Хәзер инде шагыйрь ижатының бу мөһим ягына игътибар итү, һичшиксез, тиешле.

Акмулла күп кенә татар язучылары үткән юлны кабатлый. Ятимлекнең ачысын татый, мәдрәсәдә укый. Үги әтисе Камалетдин мулла баланы мәдрәсәгә укырга җибәрә. Ул Коръәнне яттан белә. Көнчыгыш галимнәрен хезмәтләрен гарәп һәм фарсы телләрендә укый, ислам фәлсәфәсе белән сугарыла. Бу әсәрләрнең авторлары, андагы образ-

сурәтләр аның шигырьләрендә урын алган.

Акмулланың мәгърифәтчелек идеяләре күп тапкыр анализланган. Дин белән мөнәсәбәтләре исә шактый катлаулы.

Шулай да аның ислам динендә булуы, мәселмәнлыгы һич шөбһәсез. Әсәрләре шуны әйтә торган. Ул һәр эшкә Алла исем белән башларга куша:

*Һәр заман сүз баиланыр бисмилладан,
Һәр вакыт эш баиланыр бисмилладан.
Яхшылар бисмилласыз эш кылмаган
Эш тәмам бисмилласыз һич улмаган. [2, 66]*

Татар халык мөнәжәтендә шуңа охшаш юллар бар:

*Бисмиллаһи эшләр баиш,
Бисмиллаһи күңел хуиш,
Бисмиллаһи иман нури,
Әйтегез лә сезләр аны. [3, 12]*

Акмулланың 12 юллык шигырендә пәйгамбәр, аның өммәтен кайгыртуы турында әйтелә, хәдисләре – дин маягы, диелә.

Акмулла үзенең шигырьләрендә атаклы Көнчыгыш галиме, дин юлында күп хезмәт куйган Газалине искә ала. Аны хакыйкәт эзләүче, дип атый. Әбү Хәмид Мөхәммәд ибне Мөхәммәд әл-Газали (1058-1111) шәригать һәм тарикәт буенча зур галим, философ. Аның атаклы хезмәте “Ихйа ‘улум ад-дин” (Дини белемне яңарту). Бу китапның даны бик югары була. Газалинең иң зур казанышы – ул, сөннә белән килештереп, исламга тәсәувыф мистикасын куша, хисси яктан баета. Газалидан соң, XII гасырларда тәсәувыф идеяләре көнчыгыш әдәбиятының барлык төрләренә дә үтәргә керә [4, 42-43]. Бу төрки әдәбият-

та Әхмәт Ясәви (XII) ижатында нык чагылыш таба. Акмулла болай яза:

*Һәр фәндә шигырь менән китап тулы,
Карасак, ияләре кандай* олы!
Газалидәй рижәлгә** кем туктамай,
Үзеңез дә беләсез – Аллаһ колы! [2, 15]*

Икенче бер шигырендә ул Мәржанине фазыйл (мәртәбәле) ди һәм Газалигә тиңли [2, 18]. Шулай ук янә бер шигырдә Газалине һәм тарихчы, тәфсир, фикыһ белгече Сөйүтйны искә ала (911 елда вафат).

Аның көнчыгыш тарихын, дин тарихын белүе шушы бөек галимнәргә, хезмәтләренә дәрәс бәя бирүендә күренә. Ногман дип, яисә имам Әгъзам дип атаклы дин әһеле Ногман бине Сабит Әбү хәнифә әл Мәгърәбине (974 елда үтерелә) шигырьләрендә яд итә. Шулай ук ул Мәржанине, аның галимлеген мәшһүр Көнчыгыш галименә тиңләп, “Фикһедә бу заманның Ногманы” [2, 35], дип атый. Бу – Мәржанине тәнкыйтьләргә батырчылык иткән Нурғали муллага шигъри җавап.

Ногман ислам динендәге 4 мәзһәбнең берсе булган хәнәфиләр мәзһәбенә нигез салучы (696-769). Гомерен габбасидлар белән көрәштә үткәрә һәм төрмәгә утыртыла, шунда үлә. Бу турыда Акмулла хәбәрдар, ачынып, ул болай ди:

*Һәркемгә бер сәбәптән афәт булган,
Яхшыга булса дагы – наһак булган,
Карыскан бер солтанга каршы килеп,
Хибестә*** Имам Әгъзам вафат булган. [2, 69]*

Акмулла үзе дә наһакка зинданда утырган һәм шуңа да зур теләктәшлек белән Ногман язмышын тасвирлый. Әбү Хәнифә өйрәтүләрен сөнниләр кабул итә һәм алар хәнәфиләр дип атала. Бу өйрәтүләрдә тормыш таләп иткәндә акылга һәм жирле гадәтләргә таянып эш итү принцибы – ысул әл-фикер эшләнгән. Хәнәфиләр безнең илдәге сөнни мөселманнарның күпчелеген тәшкил итә [5, 171]. Мөселман татарлар да шушы мәзһәбкә карый.

Акмулла шигъриятендә ислам тарихында эз калдырган, яисә борынгы әдәбияттан килгән шөхәсләр дә урын алган. Мәсәлән,

Йосыф һәм Зөләйха, Исраил, Әфләтун (“Дөньяга зирәклегә – Әфләтундай”). Шулай ук Коръәннән үк килгән сурәтләрне канатлы сүз итеп куллана: “һәр Мусага бер фиргавен”, дип, “һәр яхшыга бер яман табыла” дигән мәгънәне белдерә. Билгеле булганча, Мисыр фиргавененә “сине Бәни-Исраил кабиләсендә туган бала үтерәчәк”, дип хәбәр итәләр. Ул яңа туган барлык ир балаларны үтертә. Мусаны әнисе сандыкка салып, Нил елгасына агыза. Аны фиргавеннең хатыны Асия (сеңлесе дә диләр) судан чыгарта. Ул баланы ярата, яшертен генә үстерә. Үсеп җиткәч, Муса пәйгамбәр, үзенә кавемән алып, Кәнгәән жиренә китә. Аны куарга чыккан фиргавен үзенә гаскәре белән диңгездә һәлак була.

Шигъри юллар Акмулланың төпле белем алганын күрсәтә. Ул дини әдәбиятта, гомумән, Көнчыгыш әдәбиятында тирән мәгълүматлы була.

Акмулла ижатын тикшерүчеләр андагы тәсәуыф идеяләренә, традицияләренә йогынтысын әйтеп үтәләр. Аның Стәрлебашта суфи шагыйрь Шәмсетдин Зәкидән дәрәс алуы билгеле. Шулай ук вакытта ижатында гасырлар аша үткән, төрки шигърияттә төгәтәлгән дөнья күргән образ-сурәтләр традиция буларак кулланыла. Тәнкыйди фикерләү мәгърифәтчеләргә дә хас, ул Акмуллада бик көчле. Акмулла суфи галимнәренә китапларын, әсәрләрен белгән, халыкны да алар белән танышырга чакырган, наһац муллааларны тәнкыйтьләгән.

Нурғали муллага язган шигъри хатында ул аңа сорау бирә:

*Мулла дигән кари була, беләсезме?
Тәсәуыф китапларын күрәсезме? [2, 34]*

Димәк, мулла тәсәуыф гыйлемен дә беләргә тиеш. Бу китапларның кирәклеген ул кабат-кабат әйтә:

*Бәрадәр****, чын мулла кем, беләсезме?
Тәсәуыф китапларын күрәсезме? [2, 82]*

Тәсәуыфчылыкның идеологы Газали турында искә алуы да шагыйрьнең бу гыйлем белән танышлыгы турында сөйли. Аның ижатында суфи шагыйрьләрдә булган сурәтләр күп. Ислам динендә макталган яисә кире сыйфатлы гамәлләр турында язылган. Шушы тискәре гамәлләрнең берсе – гафиллек, гафләт-ваемсызлык.

* Кандай – нинди.

** Рижәлгә – ир кешегә.

*** Хибестә – зинданда.

**** Бәрадәр – агай-эне, кардәш.

*Үткән эсук алдымызда хәвеф-хәтәр
Бу халык белә тора гафил эсатар;
Гафләттән уяну эсук, оялу эсук,
Кәрваннар үтәп эсатыр катар-катар**. [2, 85]

Гафиллекнең кире сыйфат икәнлегә XII гасыр суфи шагыйре Әхмәт Ясәви хикмәтләрендә үк бик ачык күренә.

*Тәүбә кылмай хакка янмаган гафиллэргә
Тар ләхеттә катиг газан-хәсрәте бар. [6, 75]*

Кире сыйфат буларак, ул хәзерге заман мөнәҗәтләрендә традицион күренеш:

Гыйлем эстә гамәл өчен,
Гамәл кыйлгыл көн вә кичен.
Шайтан барчасы бизсен
Гафил ятма сәхәрләрдә. [3, 104]

Суфи шагыйрьләрдә еш тәнкийтьләнгән тагы бер сыйфат – нәфес.

*Берәүгә дөнья бәхте хасил улса,
Морадка һөвасынча васил улса,
Нәфсе аның фиргавендәй дөгъва кылыр, –*
дип яза Акмулла [2, 48].

Әхмәт Ясәви һәр хикмәтендә диярлек
нәфес белән көрәшкә чакыра:

Унөчемдә нәфс-һәваны кулга алдым,
Нәфс-баишыма йөзмең бәлә
кармап салдым. [6, 42]

Күрөнгөнчө, нөфес кешене һавалы итө, төкәбберлеккә этәрә, бу исә динле, иманлы кеше өчен зур гөнаһ. XII гасыр шагыйре дә, XIX гасыр шагыйре дә дин, иман мәсьәләсендә фикердәшләр, шигъриятләрендә бер үк образ-сурәтләрне кулланалар. Дөрөс, суфилар шигъриятеннән килгән кайбер сурәтләр Акмулла ижатында суфичыл эчтәлекләрен югалталар. Ул, мәсәлән, гаувас – чумучы сурәтен Мәржанига карата “хакыйкәт дингезенә чумучы”, дигән мәгънәдә файдалана:

*Мэганэ жэваһирен кулга элгэн, –
Хакаикъ дингезендэ гаувас булын.* [2, 9]

Мөганә Жөвахирен – мәгънә гыйлеме
жәүһәрлөре дигәнне аңлата.

Мәржанине жәүһәр жыючы, белем жыеп,
халыкка чөчүчө дип атый.

Суфиларда исә гаувас һәм гәүһәр Аллаһыга мөхәббәткә чумуны, шунда эрүне аңлата. Ясәви болай яза:

*“Гыйшык гәүһәре төпсез дәръя эчрә пәнһан”,
“Гәүһәр алыр гауvas, әгәр җсәндиң кичсә,
Шәйда” булып, гыйшык шәрабын эчсә”. [6, 149]*

Сурәтләр бер, әмма Акмулла борынгы шигърияттән килгән таныш образларны мәгърифәтче буларак куллана.

Акмулланың традицион мөнәҗәт жанрына кергән әсәрләре бар. Аның берсе Аллаһыга мөрәҗғәгать итеп, ялварып башлана. Билгеле булганча, мөнәҗәттә авырлыкка төшкән, бәла-казадан интеккән кешенең моңазары чагыла. Акмулла моны зинданда чагында язган булса кирәк.

Йа хода, юлыңда булсын бу газиз
жсаным фида.

Идәмен сиңа мөнәжәт, агласын
телем нидә***.[2, 47]

Мөнәжәттә халык ижатының бу төр әсәрләренә хас сурәтләр яңгырый: Гөлстаннан аерылган былбыл, жимештән татлы яшъ вакыт, гомер көю һәм йөзнәң нуры сүнү. Мондый халәт шушы ук сүзтезмәләр аша халык ижатында аңлатыла:

Күземнең яшьләре бетте
Йөземнең нурлары китте,
Йөрәгемә кайгы тулды,
Синең өчен түгелмени?

Акмулланың тагын бер мөнәжәте халык ижатының классик әсәренә әйләнеп, һаман халыкта йөри. Анда диннең төп бағаналары билгеләнә һәм көнчыгышка хас үгет-нәсихәт аша иманлы кешегә тиешле гамәлләр аңлатыла:

*Иң әүвәл кирәк нәрсә – иман дигән,
Ахирәт эшләренә инан дигән,
“Хода кичер” дигән белән эш бетмәде
Иман шартын өйрәнмәсә – Ибан дигән.*

Бу дүртьюллыкта Акмулланың тормыш кагыйдэләре, Аллаһыга, иманга тугрылыгы ачык күренә. Аның бу әсәре халыкта мөнәжәт булып йөргән, йөри дә. Акмулланың 150 еллыгына чыгарган җыентыкта фольклорчы галим И.Надиров аның турында яза, текстын да бирә. Ул татар халык ижатының “Бәетләр” томына да кергән, “Синең биш асылың”, дип атала. Кешенең кыйммәтле сыйфатлары булып намус, күнел, гакыл, әдәп, сабыр дип санап кителә. Шушы сыйфатлары булган кеше генә иманлы була, ди шагыйрь. Ләкин китаптагы текстта шагыйрь әсәренә кергән ике сыйфат

* Катар-катар - көтүө-көтүө белән.

**** Шәйда - акылдан язып гашийк булу.**

****Нуда - моң-зар белән.*

төшөп калган: иман – иң беренче кирәк нәрсә, һәм дүртенче кыйммәт – шөкер. Болар икесе дә дин тәрбияләгән сыйфатлар, совет чорында алар җыентыкларга, халык үзе башкарган очракта да, кертелми иде. “Сабыр” дигән сыйфат китапта урын алган, ул Коръәни, әмма халык мәкаль-әйтемендә еш яңгырагач, халыкныкы булып киткән. Изге Коръәндә “Сабыр”га күп кенә юллар багышланган, алар шушы сыйфатны Аллаһ тарафыннан бирелгән, дип вәгаз-лиләр. Мәсәлән, “Сиңа ирешкән катылык-ка, бәла-казаларга сабыр ит” (Локман сүрәсе, 17). Яисә, халык мәкалендә: “Сабыр иткән – морадына җиткән”. “Бәетләр” томындагы мөнәҗәтнең сабырга багышланган дүртыюллыгы, Акмулла шигыре белән чагыштырганда, үзгәрә төшкән. Чөнки шагыйрьләрнең әсәрләре телдән-телгә күчеп йөрөп, аларга башка фикерләр килеп керә. Шигырьнең шагыйрь иҗат иткән тулы текстын академик Миркасыйм Госманов “Акмулла. Шигырьләр” дигән җыентыгында бирә, аңа зур һәм тәфсилле кереш сүз язып, 1983 елда бастыра.

Нәтиҗә ясап, шуны да әйтергә була. Акмулла үзенең шигъриятендә ислам идея-сурәтләрен борынғы традицион тәсәүвыф-чыл сурәтләр белән бергә куша һәм яңа мәгърифәтчел максатларда куллана. Халык аларны үзенеке итеп ижатына кабул иткән.

Татар халкы Акмулла әсәрләрен көйләп укыган, мөнәҗәт итеп башкарган. Бу турыда Котдус Хөснуллин болай яза: “Әйтергә кирәк, татар халкы яшәгән кайсы гына өлкәгә барма, анда Акмулланың “Хатимә”-сен һәм “Нәсихәт”ен көйләп укучыларны оч-

ратмый калган юк диярлек” [1, 173]. Аларда үгет-нәсихәт, тәрбияви мотивлар бик көчле, халыкның күңеленә хуш килгән:

Бар көнең дус улып, тарлыкта

ташлап китмәсен,

Бер вакытта хәҗәт улып, зыйльлә

зар улмасын.[2, 61]*

Татар халкы, әйе, аның әсәрләрен үз ижатында үзенеке итеп башкарган. Традиция буларак һәм йөрәк кушуы буенча, аның фа-жигале үлеменә дә халык битараф калмаган. Үлеменнән соң чыгарылган бәетнең текстла-ры Свердловск өлкәсендә һәм Башкортстан-да табылган. Свердловскида табылган бәет текстын академик Миркасыйм Госманов әзерләп, 1981 елны “Азат хатын” журналы-нда беренче мәртәбә бастыра. Ул бәетләрнең шәхси фаҗигаләргә багышланган төренә керә, традицион башламы бар:

Бисмиллаһи вә биллаһи

Җитте корбан гаепте,

Без язамыз, сез укыңыз –

Акмулланың бәете.

Бәеттә, бу төр әсәрләргә хас булганча, үтерүчеләрнең исеме атала – ул Дәүләтша дигән бәндә. Шулай ук традицион рәвештә фаҗиганең урыны күрсәтелә – зирәклең ар-я-гында, атрибутлар – арбасы, йөзеге, чалмасы, камзулы, эшләпәсе искә алына. Үтерүчеләр-нең җөзасыз калуына ачыну сизелә:

Ямьле Җәмес буенда үсеп килә бер тирәк.

Мелла үтереп Себер киткән бик сирәк.

Халык яраткан шагыйрьнең әсәрләрен укып, мөнәҗәтләрдә көйләп кенә калмаган, шушы бәет белән аның исеме мәнҗеләш-тергән дә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Поэт-просветитель Акмулла. – Казань, 1983.
2. Мифтахетдин Акмулла. Шигырьләр. (Төзүчесе Ф.Яхин). – Казан, 2001.
3. Мөнәҗәтләр. – Чаллы: Ислам нуры, 1997.
4. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1963.
5. Ислам. Белешмә-сүзлек. – Казан, 1993.
6. Хужа Әхмәт Ясәви. Хикмәтләр. – Казан: Иман, 2000.
7. Акмулла. Шигырьләр. (Кереш сүз, искәрмәләр авторы М. Госманов). – Казан: Тат. кит. нәшр, 1981.
8. Мөнәҗәтләр. – Казан: Иман, 2000.
9. Татар халык иҗаты. Бәетләр. – Казан: Тат. кит. нәшр, 1983.

* Зыйльлә зар улмасын – күлгәсенә дә саран булмасын.

ТУКАЙ ҺӘМ СҮНЧӨЛӘЙНЕҢ ҮЗАРА МӨНӘСӘБӘТЛӘРЕ

Равия Зарипова

РАВИЯ СӘЛИМ кызы ЗАРИПОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлегендә өлкән фәнни хезмәткәр.

Зарипова Р.С. Взаимоотношения Тукая и Сунчелая.

В статье рассматриваются произведения Сагита Сунчелая (1889-1937) – близкого друга и продолжателя традиций Габдуллы Тукая (1886-1913) – посвященные роли поэта в обществе.

XX гасыр башының күренекле шагыйре Сәгыйть Сүнчөләй ижатында шагыйрьләргә урын түрдән бирелгән. Ничек бирмәссен:

*Көндәлек хәсрәт, мәшәкатъ онытылып
Жанга шундый саф, сәмави рух өрә...[1, 13].
("Шагыйрь"; 1910)*

Бу рухны бары тик шагыйрь генә алып килүе күшлөргә мәгълүм. Шуңа өстәп әле ул туганлык, яктылык, милли хисләргә җырлаучы да.

"Шагыйрьгә" шигыре (Әй, шагыйрь! Белсәң иде..., 1910) Г. Тукайга аталган дип исәпләнелә. Әсәрдә шагыйрь югары бәяләнә:

*Син ходаның илчесе һәм
жырларың вәхи кебек [1, 16].*

Авыр тормышта кешеләрнең күңелләрен юатучы да, яктыртучы да шагыйрь булуы бәян ителә. Алай гына да түгел, ул "коллык пәрдәсен өзгәлөчә" дә. Икенче бер "Шагыйрьгә" (Яшә, шагыйрь!, 1910) әсәрендә автор, фикерен дәвам итеп, аның милләткә кирәк булуын ассызыклай:

*Яшә, шагыйрь! Үлем астына кермә,
Вакытсыз тәмле жырыңны бетермә.*

*Үлем тырнагы астында изелмә,
Синең берләң тора милләт – тиз үлмә...[1, 18]*

Бу тема "Жыр" шигырендә(1910) дә дәвам итә:

*Шагыйрьнең кадере зур, тик гомре кыска,
Ничек сандугач оча – тормый кышта [1, 4].*

С.Сүнчөләйнең Г.Тукай белән үзара мөнәсәбәтләре аеруча игътибарга лаек.

Ул Г.Тукайны 1907-1908 елларда ук күргәләсә дә, чынлап танышулары хат аша була. "Тукайның кече каләмдәшенә уника хат

язганлыгы билгеле. Алтысы аралаша башлаганчы язылган" [2, 204].

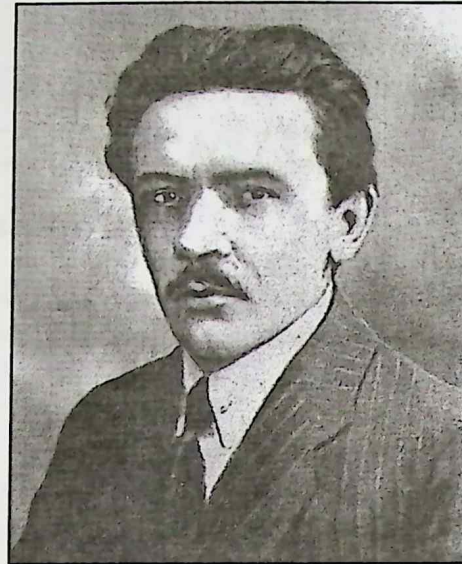
1910 елның көзендә С.Сүнчөләй үзе укыткан Сараш авылына кайта. Шуннан Г.Тукайга беренче хатын яза, аңа җавап та ала. Г.Тукайның 1910 елның 9 ноябрендә Казаннан С.Сүнчөләйгә язылган хатында түбәндәге юллар аеруча игътибарга лаек: "Кулыма төшкән шигырьләрегезне укыйм. Шөбһә юк, Сездә милләткә, яки шөһрәткә бик кызу мөхәббәт бар. Әмма һәр язганыгызны нәфис вә изыңный дип әйтсәм, мин, Сезгә дуст булудан бигрәк, монафыйк* булудан куркам. ... Мөмкин кадәр шигырьне аз язсагыз да, матур вә хуш иттәрәп языгыз. Сәнаигы нәфисә аз гына бер хата сәбәплә тупас һөнәрләрдән булып китүе бар.

Аннан соң Сезнең шигырьләрегездә мин провинциальный һәм төп халык телендә булмаган сүзләр табам. Аларны катыштырмасагыз икән... Мин Казанны тәхте пай һәм Казан арты татарларын шушы көнгә кадәр милләтен югалтмаган вә киләчәктә дә югалмаячак төп халык дип саныйм. Милли әдәбиятыбыз фәкатә шулар телендә, шулар рухында гына булуын теләм" [3, 308-309].

С.Сүнчөләй, берәз вакыттан соң, Байроннан үзе тәржемә итә башлаган "Шильон мөхбүсе"нең бер кисәген шагыйрьгә җибәрә, киңәшләр сорый. Г.Тукайның 1910 елның 4 декабрендә С.Сүнчөләйгә Казаннан язган хатында шундый юллар бар: "Шильон мөхбүсе"нә, минемчә, иртәрәк, көчегезнең микъдарын үлчәмичәрәк тотынганга охшыйсыз. Әүвәлдә

* Монафыйк – икейөзле.

4-5 сәтырлык* шигырьләрне асыл шагыйрьләрненнән калышмаслык дәрәжәдә, гүзәл вә нәфис чыгарырга тырышырга кирәк иде. Менә Сәгыйть Рәмиев Пушкин “Пигамбәр”ен, мин фәкыйрь дө Лермонтов “Пигамбәр”ен тәржемә иттек. Безнең икебезнеке дә шактый гына шома чыктылар. Шулай да без әле олугъ поэмаларга тсгынырга батырчылык итә алмыйбыз” [3, 310-311]. Шулай дип язса да, Г.Тукай С.Сүнчөләй тәржемә иткән “Шильон мәхбүсе”н ошата һәм, берәз төзәткәләп күчереп чыкканнан соң, “Мәгариф” нәшриятендә үзенә кереш сүзә белән китап итеп бастырып чыгаруда ярдәм итә.

Бу олы көрәшкә ул ду-сты Г.Тукайны да чакыра.

С.Сүнчөләйнең Г.Тукайга багышлап язылган тагын бер шигыре “Хат кисәге” (1910) дип атала. Герой, алдагы шигырендәге кебек, авылдагы тор-

мышыннан зарлана. Бу әсәрдә “Шагыйрьгә мәктүп”тәге шигъри юллар берәз гына үзгәрешләр белән кабатлана:

*Кыскара гомрем... Мине монда
аяучы кем дә юк,
Якты тормыш, ямь, сәгадәтне минем
күргән дә юк. [1, 45]*

“Хат кисәгендә” автор чын дуслары булган, сөйгән яры калган Казанны сагынуы турында яза. “Шагыйрьгә мәктүп”тән аермалы буларак, бу әсәрдәге төп фикер дә булып тора. Күренгәнчә, “Хат кисәге” шигыре “Шагыйрьгә мәктүп”нең бер өлеше дә, шул ук вакытта мөстәкыйль мәгънәгә дә ия. Гомумән, күп кенә шигырьләрнең ике варианты булу С.Сүнчөләй ижатына хас күренеш.

“Ямь” шигырендә (1911) шагыйрь дөнъяның амен төгәл күзаллавы турында әйтә:

*Дөнъягызның мин табамын дүрт амен,
Жиргә ул дүрт ямь китергән күк амен:
Бер дусым һәм ак фәрештәм җырылавы,
Күз карашлар һәм минем иң сөйгәнем. [1, 69]*

Шунысына игътибар итик, дөнъядагы дүрт ямьнең берсе – ду-сты икән.

Кем булыр бу? Билгеле, Г.Тукай! Шулай булмаса, ул аны яклап шигырь язар идеме? С.Сүнчөләйнең “Бер гәзитәгә” шигыре (1911) Г.Тукайны тиешсез, урынсыз тәнкыйт-ләрден яклап язылган. Шагыйрь ду-сты ту-рында дәрәслекне сөйләргә алына, аның би-еклеген һәм бөеклеген исбатлый.

*Юк! Шагыйрьгә былчырак атсаң да
җәһитмәс – ул биек,
Ул биек: киң күкрәгә ялгыз матур
йолдыз кебек.*

Хатларга язылганнан күренгәнчә, Г.Тукай С.Сүнчөләйгә үзенә теләкләр, фикер-киңәшләр дә юллаган. Шунның белән иҗат процессындагы кайбер кимчелекләрдән арынырга ярдәм иткән. Гомумән, Г.Тукай тугры ярдәмчел дус, таләпчән тәнкыйтьче булып күзаллана.

С.Сүнчөләй дә ду-стына Пермь ягынан җавап яза – “Шагыйрьгә мәктүп” (1910). Ул үзенә тормышыннан зарлана:

*Кыскара әкрен гомрем,
аңлаучы бер бәндә юк,
Якшы тормыш һәм сәгадәт
татыган, күргән дә юк.*

Алга таба ул Г.Тукай яшәгән Казанны сагынуын яза. Күңеле берәз төшенке булса да, аны зур бер өмет яшәтә:

*Бер өмид берлә яшим мин,
ул да булса, бу – татар!
Мин тырышма, син булышма,
кем аны асрар, ачар?*

*Бир арык кулыңны, ду-стым,
әйдә, бергә атлыйк,
Жырлаек иркән киләчәкләр
хакына, ятмыек! [1, 44]*

* Сәтыр – юл.

*Белгәне җырлау; нибар бәхте –
шигырь, дустаны – каләм;
Ул үзе бер дөнья, патша – тәхте –
шигырия, ирек. [1, 65]*

Г.Тукайның әйткән сүзендә торучы, нык характерлы булуын түбәндәгечә характерлый:

*Асты өсткә килсә дә дөньяң –
шагыйрь сатмас җанын;
Ул алай бер алласын алмаштырырга
сол түгел*.*

Г.Тукай исеме тирәсендә таралган тәнкийтнең нигезсез булуы, шуңа да шагыйрьнең вакланмавы тасвирлана:

*Ул түзәр тиргәү, мыскылга –
аларга гына көймәс!
Көчле бит ул! Дошман да
каргамас ул, рәнҗетмәс!
Андый ваклыкка чумаргамы
анадан ул туган? –
Юк! Аның тәхте биектә!
Атма таш, юкка, тимәс!*

Әйе, “аның тәхте биектә” булуын тарих, халык исбатлады.

Г.Тукай белән С.Сүнчөләй 1911, 1912 елларның җәй ахыры, көз башларында якыннан аралашып яшиләр. Г.Тукай яшәгән бүлмәдә очрашалар, фикер алышалар, кызып китеп бөхәсләшәләр, кайвакыт уйланып тын гына утыралар. Бу турыда С.Сүнчөләйнең истәлекләре дә бар [4, 101-105].

1911 елның 15 ноябрендә Казаннан язылган хатында Г.Тукай С.Сүнчөләйгә: “Сине мин һәр тугърыда садәдил** кеше таптым”, [3, 320]. – дип хәбәр итә. Бу нәтиҗә С.Сүнчөләй шөхесенә карата Г.Тукайның олы бәясә дә булып тора.

1912 елның 21 гыйнварендә язган “Азан” шигырен С.Сүнчөләй дустаны Г. Тукайга багышлый:

*Мен манараң өстенә, хәсрәтле
җырчы, әйт азан!
Моң белән яңрат, уят тизрәк
татарлар дөньясын!
Үтте төн, бетте, кояш чыгышында
инде атты таң.
Җитте йоклау! Һәммәсе торсын да
тизрәк уйлансын!*

* Сол түгел – “оста түгел” мәгънәсендә (С.Сүнчөләй искәртмәсе).

** Садәдил – гади, эчкерсез.

*...Төнге золмәт утлары сүнсен,
аларның урнына,
Милли рухлар нурга чумдырсын
татарның дөньясын! [1, 99]*

Әсәрдән күренгәнчә, автор гуманист шагыйрь образын халыкны уятучы итеп күз алдына китерә. Шуның белән С.Сүнчөләй татар дөньясында Г.Тукай шөхесенә ролен югары бәяли.

С.Сүнчөләй ижатында “төн”, “яз”, “таң”, “кояш”, кебек романтик-символик образлар бик еш һәм яратып кулланыла. Шагыйрь таң образын якты тормыш, ирек көне, изелгәннәр тантанасы мәгънәсендә бирә.

“Азан әйтүче шагыйрь” образы XX йөз башы поэзиясә өчен яңалык түгел. Ул Көнбатыш романтикларынан килгән пәйгамбәр-шагыйрь образының үзенчәлекле бер чагылышы булып тора. 1909 елда Г.Тукай М.Лермонтов “Пәйгамбәр”ен, ә С.Рәмиев А.Пушкин “Пәйгамбәр”ен ирекле тәрҗемә итәләр. Алар рус шагыйрьләренә горур шөхес – гуманист идеясен аңлау, аны чынбарлыкка каршы кую мәсьәләсенә төрле яссылыктан якын киләләр. Г.Тукай пәйгамбәр – шагыйрь образының хакыйкәт өчен көрәшкә чакыру белән җәмгыятьне үзгәртәргә теләвен һәм трагик хәлгә омытылуын алгы планга куя. С.Рәмиев бу образны җәмгыятьтән, кешеләрдән читләшкән герой буларак сурәтли, аның шөхси характерына күбрәк игътибар итә. С.Сүнчөләй шигъриятендә “азан әйтүче шагыйрь” образы белән А.Пушкин, М.Лермонтов һәм Г.Тукай әсәрләрендә пәйгамбәр образлары арасында уртаклык бар, алар халыкны үз бөхәтләре өчен көрәшәргә чакыралар. С.Сүнчөләй үз халкын мәгърифәт, дин, милли моң белән рухландырырга тели.

Г.Тукай темасы С.Сүнчөләй ижатында киң чагылыш тапты. Шагыйрьнең вафатына багышлап язылган “Тукай хатирәсе” (1913) шигырендә автор дөньяда моңа кадәр яшәп, үзләреннән соң кешеләргә файдалы хезмәтләр, әсәрләр калдырган шөхесләренә үз үлемнәре белән үлмәүләре турында яза. Мәсәлән, Гайсаны дарга залимнәр аса, “Ибраһимны мәнҗәникъ берләп һавага аттылар”. Шагыйрь алга таба Сократ, Толстой, Пушкин, Лермонтов һәм башкаларны хөрмәт белән искә ала, Тукайны да алар белән бер рәттән күрә:

Бар иде мескин татарларның да
бер яшь шагыйре –
Булды михнәтле аның да бу
әһиһанда тәкъдире.

Ул Тукай; кыйлды һәлак мескин
шагыйрьне милләте,
Дәфен ителде кабрәң бергә
аның шигърияте.

.....
Аһ, “көтү” күңелендә юктыр
ахрысы һич нур, иман!
Һәр рәсүл мәзлүм* – шуңар канга
буялган бу әһиһан.

С.Сүнчөләй Г.Тукайның бу тормыштан иртә китүендә ятимлек, мохтажлык, кайбер кешеләр тарафыннан тиешенчә ярдәм, игътибар булмауны күздә тотта. Г.Тукай кыерсытылган, рәнҗетелгәннәрнең илчесе, шунлыктан татарның югары катлавы аның аяныч хәлен күрмәмешкә салышты, ди шагыйрь, чын күңелдән дустан кызганып.

“Тукай рухы” (1913) шигъирендә төнге Казанга игътибар юнәлтелә.

Шәһәрнең тынычлап йоклавы, бары тик Тукай рухының гына “Казан өстендә җырлап очуы” тасвирлана. Тукай үзе үлсә дә, аның рухы, шигърияте халык күңелендә яши дигән төп фикер ассызыклана.

1913 елда язылган исемсез шигъирендә (“Шәм сүнде. Караңгы...”) Г.Тукайның жанына ял, тынычлык эзләве чагыла:

Утырыйк... утырыйк
Сөйләшимик, җан ярым.

Арганмын, хәл беткән,
Тынычлансын җаным,

– дигән шигърь юллары Г.Тукай һәм С.Сүнчөләйнең бергә аралашуын, рухи яктан бер – берсен аңлауларын искә төшерә. Бу уңайдан С.Сүнчөләйнең тарихи–документаль истәлектәргә дә бар [5, 128–129]. “Шәм сүнде. Караңгы...” – дигән шигърь юллары Г.Тукай үлгәч, шагыйрь С.Сүнчөләйнең һәм күпләрнең дөньясы караңгылану турында сөйли.

“Казан киче”ндә (1913) тыныч кына аккан шәһәр тормышы тасвирлана. Ә йолдыз-

лар хәвефле җемелдиләр, күккә таба кемнәңдер жанын өндиләр.

Өндиләр күккә – фәкать кемне? –
тагынмы фәҗига?
Безгә килгән кайгыларны әллә
күктә белмиләр?!
Бу шигърь дә Г.Тукай үлемен, фәҗигасен сиздереп тора.

“Иңеш***” (Тукай хатирәсе) шигъирендә (1913) С.Сүнчөләй Г.Тукайны кояшка тиңли:

Яктысы берләң сихерләп күк
читен әкрән генә,
Моң гына изге кояш – солтан
кояш иелә, иңә...

.....
Ул сәгадәтле иде... иңдә
фәгансыз***, җылмаеп;
Аһ, кояш иңдә. Гәҗәеп шөгъләләр****
булды гаиб****. [5, 226]

Әсәрдән күренгәнчә, шагыйребез бу дөнядан зарланмыйча, сабыр гына китеп барды, үзеннән соң якты нурлар – шигърьләрен калдырды.

1913 елда язылган “Г.Тукаев” шигъирендә шагыйрьнең михнәтле авыр тормышы, шәфкатьсез авыруы, түзем йөрәге тасвирлана:

Әллә кайларда гизә нурлы
мөкатдәс уйлары,
Нинди дәрт белән чыгадаыр
күкрәгеннән җырлары!

Үзе шундый авыр хәлдә булса да, аның дәртле җырлар җырлавына автор игътибар итә. Киләчәктә халкы яшәячәк матур таңнарны алданрак күреп, шагыйрь соңгы минутларында да рухланып иҗат итә.

“Мәгълүм булганча, унынчы елларда күтәрелеп чыккан шагыйрьләр ижатында җырланган “шагыйрь – гражданин” образының прототибы Тукай шәхесе белән нык бәйлә. Демократик карашлы яшь шагыйрьләр аның поэзиясендә һәм шәхесендә үзләренә рухи таяныч таптылар” [6, 240]. “Кояш”, “ай”, “йолдыз”, “нур”, “таң”, образлы сурәтләргә Г.Тукай шәхесенә шигъри символы буларак кулланылды. Әсәрләреннән күренгәнчә, С.Сүнчөләй дә шушы традицияләргә кысасында иҗат итте. Алай гына да түгел, аның үзенең остазы Г.Тукай кебек кояш буласы, халкын якты юлга алып чыгасы килде:

* Мәзлүм – изелгән, рәнҗетелгән, кыерсытылган.

** Иңеш – кояш бату.

*** Фәгансыз – сыктанусыз.

**** Гәҗәеп шөгъләләр – искиткеч нурлар.

***** Булды гаиб – югалды.

Аһ, кояш булсамчы [мин] милләт
күгендә! Нурларым
Кочсачы изге илемнең кайгылы,
ач кырларын.
Кусачы төнне – караңгы мәлганәт,
золмәт төнен,
Инкыйраздан, хур гомердән,
кайгыдан коткарсачы!

Аһ, шагыйрь булсамчы мин милләт
күгендә! Жырларым,
Шөүләләрдәй сөйсәмче мескин
татарымның жанын,

Һәм дә, гамьләрдән жуатып,
күз яшен сөртеп, озын,
Киң бәхеткә илтүче чын якты
юлга салсачы. [1, 107]
("Кояш булсамчы", 1913)

Гомумән, Г.Тукайның С.Сүнчөләй
өчен чын мәгънәсендә остаз, маяк булып
торуы аның шигъриятендә ачык чагыла.
Шагыйрь белән якыннан аралашу
С.Сүнчөләйнең ижатына уңай йогынты
ясы: аның фикер-карашларын тагын да
тирәнрәк, әсәрләрен халыкчанрак итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Сүнчөләй С. Әсәрләр һәм хатлар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2005.
2. Нуруллин И. Моңлы саз чыңнары. (Тукай турында документаль роман) – Казан: Тат. кит. нәшр., 2000.
3. Тукай Г. Әсәрләр 4 томда. – 4 том. Мәкаләләр, очерклар, фельетоннар, хатлар. (1902-1913). – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977.
4. Сүнчөләй С. Сайланма әсәрләр. Шигърьләр, пьесалар, истәлекләр. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1961.
5. Тукай турында замандашлары. (Истәлекләр, мәкаләләр һәм әдәби әсәрләр җыентыгы). – Казан: Тат. кит. нәшр., 1960.
6. Халит Г. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. – 3 том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1986.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Миңнуллин Ф.Г. Татар теленң кыскартылмалар сүзлегә. – Казан: Алма-Лит, 2005. – 156 б.

Бу сүзлек – татар телендәге кыскартылма сүзләрне туплап биргән беренче басма. Аңа хәзерге татар әдәби теле-
нең барлык стильләрендә диярлек кулланыла торган төрле
калыптагы аббревиатуралар, кыскартылма кушма сүзләр
һәм график кыскартылмалар кертелә. Сүзлектә ижтима-
гый тормышның барлык өлкәләрендә кулланылучы
күпсанлы кыскартылма сүзләренң тулы аталышы бирелә,
аларның әйтелү һәм язылу үзенчәлекләре ачыклана.

Сүзлек матбугат, радио һәм телевидение, фән хезмәтк-
әрләренә, укытучыларга, студентларга, гомумән, татар те-
лен өйрәнүче һәм аның белән кызыксынучы киң катлау
укучыларга файдалы чыганақ һәм ярдәмче-белешмә була-
рак тәкъдим ителә.

«ТҮЛӘК ҺӘМ СУСЫЛУ» ДАСТАНЫНДАГЫ ЯЛГЫЗЛЫК ИСЕМНӘРЕ

Алена Фәрхетдинова

АЛЕНА РИШАТ кызы ФӘРХЕТДИНОВА – ТФАнең Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фольклор бүлегә аспиранты. Житәкчесе – филология фәннәре докторы Айсылу Садекова.

Фархутдинова А.Р. Имена собственные в дастане «Туляк и Сусылу».

В статье рассматриваются названия племен и городов, упоминаемых в татарской версии известного любовно-романтического произведения тюркских народов.

«Түләк һәм Сусылу» дастаны төрки халыкларда барлыкка килгән. Һәр халыкның үзенә генә хас сөйләм үзенчәлегә бар, әмма шул ук вакытта аларның охшаш һәм аермалы якларын да күрергә мөмкин. Гомуми күренешкә ялгызлык исемнәрен кертәргә була. Татар, башкорт һәм башка вариантларга хас булып, алар телнең бербөтен фондын тәшкил итә.

Дастанның сюжеты – жир улы Түләк (Заятүләк) һәм су асты патшасы Чачдархан (Жаждархан) кызы Сусылуның мәхәббәт тарихы. Кайбер вариантлар уңышлы тәмамланса да, икенчеләрендә исә фажигале мәхәббәт тарихы белән беррәттән, Түләкнең абыйлары белән конфликт сурәтләнә.

Эпоста аеруча ялгызлык, урын-жир исемнәре бихисап. Алар дастанны тудырган халыкларның тарихын чагылдыра. 1985 елда М.Әхмәтжанов тарафыннан табылган Казан варианты Түләкнең абыйларына жәза бирүе белән тәмамлана. Аларны кабиләләре белән жәзалыйлар, һәр кабиләдә ун йорт исәпләнә.

Дастан ахырында Түләк абыйларының көнчелектән аның атының тоягына кадак кагулары, атының бертуктаусыз 7 көн һәм төн чабуы хакында бәйнә-бәйнә сөйләп бирә. Вәзирләр әйтүе буенча, абыйлары элеккегә караганда да усалрак булачаклар. Барысы да аларны жәзага тарттырырга кирәк, дигән карарга киләләр.

«Барча олуглар әйделәр: Анларны апал итеп измәк кирәк» – тиделәр. Андин соң ан-

ларны илләре берлә апал итеп, ул йыйылган халайыклар берлә иттифак әйләп изә башладылар. Әүвәл ун өйлесен Иләчте тиб атага әйделәр, икенче ул урыс йорты тиб Әчтүккә, өченче ул чит халык тиб Чиркәскә әйделәр, түртенче унын кыр халкы тиб Кыргызга, бишенче унын башка йорт тиб Наҗарга, алтынчы улын калым йорты тиб Кайага әйдә ирделәр» [1, 33].

Эчтәлектән чыгып, түбәндәге нәтижеләргә килергә мөмкин: дастанда XIV-XV гасырда барган вакыйгалар һәм шул вакытта ук булган шәһәрләр, торак-пунктлар турында сүз бара. Мөкаләдә аларның тарихи әдәбияттә, сүзлекләрдә ассызыкланган аңлатмалары бирелә.

Атага – алдагы тексттан билгеле булганча, Алмата, алмалы ата. Бу хәзерге Алматы регионы булуы ихтимал.

Әчтүкә (Устюг) – Болгарстан шәһәре. XV гасырда ирекле рәвештә болгарларга күчкән. Шуннан соң, болгар шәһәре Ашлыга гомумрус явы була. Кайберләре моны Казан, икенчеләре Ульянов (Сембер) дип фикир йөртә. Дастанда төгәл күрсәтмәләр юк, әмма урыслар, сөйләүләр буенча, себер һәм казан ханнарының шәжәрәләрендә күрсәтелгән Иштәкне (?) үткәннәр. Башкортларның кайбер фин-угыр кабиләләрен нәкъ шулай атаганнар.

Азов – (Азак. – Ред.) Дон елгасының түбәнге агымындагы торак пункт, порт. Алтын Урда чорында ул аерым округ (берәмлек) булган яки Крым округына кергән.

Чиркәс – Төньяк Кавказ. Аның ниге-

вендө “чари”, “чериг” [2, 144] терминнарыпта. Бу төрки терминнар ялланган гаскөр-не аңлата (янычар – яңа гаскөр).

Кыргыз – (казахлар) дигөндө казахлар жүз алдына килеп баса, эмма кыргызларның үзлөре дө булуы мөмкин. Революциягө кадөр казахлар кыргыз-кайсак дип йөртелгөннөр.

Бохара – Урта Азиядө урнашкан. Санскрит телендө “вихара” – монастырь [3, 163]. Археологик казынуларга нигезленеп фараз кылганда, Бохарага нигез салыну вақыты безнең эраның беренче гасырыннан да соң түгел. 709 елда гарәпләр тарафыннан яулап алынган Бохара – Урта Азиянең сөүдө-көсөп, мәдәният үзөгө булган.

XVI гасырдан алып XX гасырга хөтле Бохара – Бохара ханлыгының башкаласы. Күп тапкырлар фарсы һәм башка шаһлар тарафыннан һөжүмгө дучар ителгән.

Кайы – хөзерге Анатолиягө төрекләрнең күчү процессында иң мөһим роль уйнаган 24 угыз кабиләләренең берсе. Госманлыларның этник нигезен төшкил иткән. Шуңа күрө, иске хөтер буенча, кайы (кайя) дигән кабилә төшенчөсө астында Госманлылар дөүләте дип уйларга нигез бар. Бөлки, Кыят төреклөрдө һәм монголларда булгандыр, бөлки, Киев шөһәрәдер. Татарлар “манкерман” дигән термин кулланганнар [4, 90]. Шулай ук алтай төреклөренең бер ыруы кый дип аталган.

Урта Азиядө кыйалык дигән торақ пункты булган, кый-кыя монгол, төрек, манчжур кабиләләрендө еш очраган. Төбөк

яисө идарө “кыйа” Аксак Тимер кыйсса-сында телгө алыңа. Ул Мөскөүдөн Бохарага таба урнашкан дип исәпләнө. Аксак Тимер, легенда буенча, Бохарага юл тотканда кыйалылар ызанына керө. Ул, Хызырдан рөхсөт сорамайча, Мөскөү белән сугышырга гаскөрен жыя, лөкин Бохарага таба китө. Үтеп барышлы Өмөт һәм Сөмөт хан булган кыйалылар янына керө. Ул кыйалыларны ислам диненө өнди:

– Өгөр сез ислам динен кабул итсөгез, 5 вакыт намаз үтөсөгез, 30 көнлек Ураза тотсагыз, сөдака бирсөгез һәм хаж кылсагыз, үзөгезгө дө, халкыгызга да бернинди дө начарлык эшлөмөячөкмен.

Аксак Тимер ханның бу сүзлөрөннөн соң аларның халкы да ислам динен кабул итө. Ике ел бөе Аксак Тимер кыйалылар ызанында идарө итө, халыкны хак иманга юнөлтө [5, 453-454].

Нажар (Мажар) – хөзерге Буденновск шөһәре, Мажар яки Бөек Мажар дип атала. Мөгаен, башка регионнар да күз алдында тотыладыр. Дон районында мадъярлар-венгрлар булырга мөмкин. Мадъярлар башкортларның бер өлөше булып тора. Бөлки, жирлөре Касыйм ханлыгына күчкән яки мишөрләрнең борыңгы ватаны – Мажар кенөзлөгө булгандыр? Бу сорауга төгөл жавап юк.

Шулай итеп, бу дастанның сюжеты бик күп төрки халыкларның уртақ мирасы булып тора. Алардан тел, фольклор, халык тарихы буенча да бик күп мәгълүматлар алырга мөмкин.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Өхмөтжанов М.И. Түлөк китабы//Өдөби мирас. – 1997, №4.
2. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
3. Большая советская энциклопедия. Т.4. Третье издание. – М.: Советская энциклопедия, 1971.
4. Радлов В.В. Из Сибири: страницы из дневника/Пер. с нем. К.Д.Цивинной и В.Е.Чистовой. – М.: Изд-во восточная литература, 1989.
5. Тамерлан. Автобиография, уложение. – М.: ЭКСМО.

АКАДЕМИК РАДЛОВ АРХИВЫНДАГЫ ТАТАР ӘКИЯТЛӘРЕ

Ленар Жамалетдинов

ЛЕНАР ШӘЙХИ улы ЖАМАЛЕТДИНОВ – филология фәннәре кандидаты, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы хезмәткәре, Татарстан Республикасының Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Фольклорчы буларак тикшеренү өлкәсе – халык әкиятләре.

Жамалетдинов Л.Ш. Татарские сказки из архива академика Радлова.

В статье приводится типологический анализ народных сказок с целью включения их в разрабатываемый в настоящее время сюжетный указатель татарских народных сказок.

Мәгълүм тарихи сәбәпләр аркасында татар фольклоры соң жыела башлаган. Халык авыз ижаты әсәрләре тупланган махсус жыеңтыклар Казанда XIX гасырның соңгы чирегендә генә нәшер ителә¹.

Вакыт узган саен, телдә йөргән фольклор әсәрләре үзгәреш кичергәнлектән, үткән гасырларга карый торган материаллар фән өчен аеруча кыйммәтле санала. Бәхеткә, кулъязма хәлендәге андый материаллар, сирәк булса да, табыла тора. Шундыйларның шактые төрки телләр белгече академик В.В.Радлов (1837-1918) архивында сакланган булып чыкты. Бу кулъязмалар, Шәркыятчеләр архивынан алынып, Россия Фәннәр академиясе Шәрекъне өйрәнү институтының С.-Петербург филиалындагы кулъязмалар бүлегенә тапшырылгач, С.Н.Муратов тарафыннан тасвирлана. Тасвирлау барышында түбәндәгеләр ачыкланган: бирегә тапшырылган шәркый кулъязмалардан гыйбарәт 43 дәфтәрнең күп өлешен (34 дәфтәр) төрки халыкларның фольклор әсәрләре тәшкил итә. Шуларның 28е татар телендә. Татар фольклоры әсәрләре исә 24 дәфтәрдә тупланган. Бу дәфтәрләр, 1875 елда төрле кешеләр тарафыннан язылып, В.Радлов кулына шул ук елда кергән булырга тиеш.

В.В.Радлов (Friedrich Wilhelm Radloff), Берлин университетын тәмамлап, 1858 елда Россиягә күчеп килә һәм, бер ел дәвамында рус телен ныклап үзләштергәннән соң, жиң сызганып эшкә керешә. Радлов-

ның фәнни-тикшеренү эшчәнлеген башлану Россиядә шәрекъны өйрәнү өлкәсендә күренекле вакыйга итеп бәяләнә. Аның ижат биографиясендә өч этап аерымланып тора: Алтай чоры (1859-1871), Казан чоры (1871-1884), Петербург-Петроград чоры (1884-1918).

Радлов 12 ел дәвамында Алтайда яшәп, Алтай һәм Көнбатыш Себер регионндагы төрки халыкларның телен, фольклорын, этнографиясен һәм археологиясен өйрәнә. Аның “Төрки кабиләләрен халык әдәбияты үрнәкләре” дигән күптомлык хезмәте дә – шушы чордагы эшчәнлек нәтижәсе. Мәгълүм булганча, бу басманың IV томы Себер татарлары фольклорына багышланган².

Петербург-Петроград чоры да ижат тематикасының киңлегенә һәм басылып чыккан хезмәтләренен саны буенча, һичшиксез, уңышлы була.

Радловның Казандагы ижатына килсәк, ул, әлбәттә, әле генә телгә алынган чордагы караганда ярлырак күренә. Галимнен бу дәвердәге эшчәнлеген академик А.Н.Кононов “чагыштырмача аз продуктлы булган”³ дип саный. Әмма биредә бер нәрсәне исәпкә алырга кирәктер: яшь галим өчен Казан – яңа урын, яңа мохит, яңа вазыйфа (биредә Радлов Казан уку-укыту округының татар, башкорт һәм кыргыз (казакъ) мәктәпләре инспекторы итеп билгеләнә) – һәркайсына ияләшергә, күнәргә, жайлашырга кирәк ич. Шулай да га-

лим татар мәктәпләре өчен берничә дәрәҗәлек төзеп бастыра. Фольклор әсәрләре дә файдаланылып, уку ярдәмлегә сыйфатында дөнья күргән “Белек”⁴ дигән җыентык та аңа нисбәт ителә. Янә дә галимнең берничә зур хезмәтә алман телендә басылып чыга. Болардан тыш, 1884 елда гомуми күләмә мең биттән артып киткән 2 томлык “Aus Sibirien” (“Из Сибири”) дигән хезмәтә нәшер ителә. Күрәсен, Кононов шушы күләмдәгә хезмәтләренә дә Радлов кебек зур галимнең талантына бәрабәр түгел дип санаган. Язучы һәм галим Н.Исәнбәт исә Радловны казан татарлары теленә әһәмият бирмәгәнлегә өчен тәнкыйть итә. Ул болай ди:

“Әле Россиядә Себер тимер юллары юк чакта, Радловның ерак Себер, Алтай цикләренә китеп, авыр шартларда аерым кабиләләр сөйләшен өйрәнүе гыйлем дөнәсына, әлбәттә, зур табышлар китерде. Ләкин шул ук вакытта үзенә төп яшәгән урыны Казан булып та, шундагы жирле татар халкының элекке һәм хәзергә әдәби телен, сөйләм телен танымавы, аны читләтеп, керәшен сөйләшен генә нигезгә алуы бу зур галимнең жирле халыкка гажәп тар, дини бер тәгассеп (фанатизм) күзлегеннән карап эш итүен күрсәтә... Төрки телләренә өйрәнүдә зур көч куйган һәм шул халыкларның авыз ижатыннан зур-зур 8 томлык⁵ материал җыеп бастырган Радлов шул китабына Идел бусе татарлары фольклорынан бер авыз сүз дә кертми һәм шул китабының сүз башында Казан татарларында авыз ижаты беткән, аны ислам динә үтергән дип, үзенә бу кырын күз белән карауларына аклану эзли. Билгеле, бу зур академикның⁶, үзе Казанда яшәп тә, керәшеннән башка татар халкының дөнәда булуын күрмәмешкә салынуы татар тел-фольклор гыйлеменә үсүенә зур комачау булып төшә һәм аның Каюм Насыри белән кычкырышып яшәве дә шул жирлектә була⁷.

Н.Исәнбәт сүзләрендә хаклык бардыр, әмма без сүз алып барабак архив материаллары Радловның татар мәдәниятенә, аерым алганда татар фольклорына битараф булмаганлыгына ишарә итә.

Шәркыятьчеләр архивында сакланган

һәм моңарчы тикшеренүчеләрнең кулы тимәгән әлегә хәзинәнең әһәмиятен күрсәтү өчен берничә сан китерү дә җитсә кирәк: бу дәфтәрләрдә 54 әкият (300 бит), 44 бәет (3 мең юл), 400дән артык кыска җыр, берничә кыйсса (235 бит), мазәкләр һәм шигырьләр тупланган. Аларның гомуми күләмә якынча исәп белән 750 бит төшкәл итә.

Бәетләр арасында 1812 елгы Ватан сугышы турында, солдат хезмәтә, рекрутлар, авыл мужигының авыр хәле турында һ.б. шундый иҗтимагый яңгырашка ия булган әсәрләр бар.

Инде темага якынрак килеп, В.Радлов тупламындагы әкиятләренә күздән кичерик. Татар халык әкиятләре әлегә 24 дәфтәрнең 19ында очрый. Алар башлыча “хикәят” дип исемләнгәннәр, “әкият” дип аталганның 4әү генә, әмма аларның да берсе әкият түгел (шифры: В 4593). Бүгенгә таләпләрдән чыгып караганда, без күзәтергә алынган бу тупламда жәмгысе 54 әкият тексты урын алган. Кайбер кулъязмаларның почеркы бик начар булганлыктан, текстларның Зесен тулаем уку мөмкин булмады (В 4579, I, II; В 4589а, II). Янә дә 2 әкият тәмамланмый өзәлөп калган (В 4587, II; В 4595, I) һәм бер әкиятнең фрагменты гына теркәлгән (В 4592, IX). Шулай итеп, файдаланырлык әкият текстлары 48 данә төшкәл итә.

Биредә әкият жанрының барлык төрләре дә чагылыш тапкан. Текстларның 9ы – мифологик әкият, 6сы – хайваннар турындагы әкият, 10ысы – тылсымлы һәм 23е – көнкүреш әкиятә. Соңгысының составы, берничә гыйбрәтлө әкияттән тыш, башлыча, сатирик һәм юмористик әсәрләрдән гыйбарәт.

Нинди әкиятләр соң болар? Сюжетларын мәгълүм итү өчен, аларны татар фольклорының 13 томлык фәнни җыелмасындагы әкият томнарында⁸ урын алган әсәрләренә исемнәре белән атыйк (кулъязмадагы текстларның күбесе шул китаплардагы әкиятләренә варианты булып тора).

Хайваннар турындагы текстлар “Торна белән Төлкә” (В 4596, X), “Төлкә белән Бүрә” (В 4597, I; В 4592, II), “Аю белән Төлкә” (В 4597, I), “Аю, бабай, Төлкә” (В

4597, II), “Кәтән Иванныч” (В 4595, III), “Син көчлеме, мин көчлеме?” (В 4589, IV; В 4589, VIIa) кебек әкиятләрнең вариантларын тәшкил итә. Ә мифологик әкиятләрнең күбесе “Үги кыз” әкиятенең вариантлары. Алар өчәү (В 4589, IVa; В 4589, VII; В 4589, VIII). Берәр әкият “Әйдә, кызым, безгә” (В 4579, IX) һәм “Мөлтәл” (В 4589, V) вариантлары. “Һөнәрле үлмәс” яисә “Диюләрне жиңгән” әкиятләрнең вариантлары икәү (В 4588a, I; В 4592, I). Әмма мифологик әкиятләр арасында безгә монарчы таныш булмаган әсәрләр дә бар (В 4581, V; В 4585, II). Шуларның берсен биредә күрсәтеп узыйк. Без аны, эчтәлегеннән чыгып, “Кәккүк” (В 4581, V) дип атадык һәм телен беркадәр жиңеләйттек.

Борыңгы заманда бер шәһәр бар иде. Ул шәһәрне Кыз шәһәре диерләр иде. Андагы падишаһның чиксез гүзәл Сәхибжамал исемле кызы бар иде.

Шул заманда ук жырлар астында, сулар төбөндә икенче бер падишаһ бар иде. Аны Су падишаһы диерләр иде. Ул падишаһның углы Кыз шәһәрәңә килде. Сәхибжамал егетне күрәп, аңа гашиыйк булды. Гыйшыкы сәбәбеннән ул ашамас вә эчмәс булды, тәмам йөзе саргайды.

Көннәрдән бер көн падишаһ үзенең кызы катына килде. Күрде: вә һәм кызы саргаеп беткән. Соралды:

– Кызым, нә хәл булды, йөзең-күзең саргайгандыр? Әйт хәлеңне, миннән яшермә, – диде.

Кызы әйтте:

– Атам, синнән серне яшермәм, диде, бер көн сараемнан чыгып торган идем, бер егетне күрәп, гашиыйк булдым. Күрекле иде. Аның хәсрәте миңа бик начар кыйлды.

Атасы үз-үзенә әйтте: “Аның газабы – минем үземнекедер”, – диде.

Падишаһ сарай алдына чыгып утырды. Кичен-көндезен кызының газабында булды.

Көннәрдән бер көн ул кешеләрне кече капугтан¹⁰ үткәrmәгә боерды. Дәхи кызы шул жырға куйды.

Падишаһ әйтте:

– Ул егетне күрсәң, миңа ишарә кыйл, аны тотып сиңа бирәм, – диде.

Үзе ул капугның ян-ягына кешеләр куйды. Кызы үткәрде. Ә егет юк та юк. Халык тәмам бетте дигәндә, кызың күзенә егет

күрәнде, аны атасына ишарә кыйлды. Падишаһ ул егетне тотып, кызына бирде. Исемен сорамады, шәһәрәң, илен сорамады – икесен сарайга куйды.

Күпмедер заман узгач, бу егет кызга әйтте:

– Мин монда түзә алмыймын, үз шәһәрәмә барырман, – диде.

Кыз әйтте:

– Синең шәһәрәң кайда соң? – диде.

Егет әйтте:

– Минем шәһәрәм жыр астында, сулар төбөндә, мин – су падишаһының углы, – дигәч, кыз атасына барды. Әйтте:

– Ул егет китәдер, мин аннан калмыймын, – диде.

Атасы әйтте:

– Бар, кая теләсә, шунда алып китсен, – диде.

Кыз падишаһның сүзләрен егеткә әйтте. Егет, кызың күчеле боекмасын дип, каршы килмәде – кызы алып китте, үз шәһәрәңә житкерде. Егетнең атасы илә күрештеләр, шатлыкларыннан гыйшыгышрәт¹¹ кыйлдылар.

Аннан соң берничә мөддәт кичте¹² – бер углан туды.

Янә ул кызың исенә анасы төште.

Кыз:

– Мин амамны сагындым, барсам иде, – дигәч, егет әйтте:

– Әгәр барсаң, мин ризамын, – диде.

Кыз, барып, ата-анасы илә күрешкәч, падишаһ әйтте:

– Кызым, мин сине бер егеткә бирдем, аңардан мин сорамадым каян икәнән, нинди кешенең углы икәнән белмәдем, – диде. – Инде син әйт, ул егет нинди кешенең углы, кайсы шәһәрдән?

Кыз:

– Ул егет жырлар астында, сулар төбөндә яши, ул – су падишаһының углы, – дигәч, падишаһ әйтте:

– Алай булса, мин сине жырлар астына, сулар төбөнә жибермимен, – диде.

Кыз:

– Атам, мин аны күрмичә аерылмаячакмын, – диде.

Патиша әйтте:

– Хуш, алай булса, мин барча гаскәр берлә барырман, – диде.

Падишаһ шунда ук боерды – кыз берлән, барча гаскәр берлән киттеләр. Анда барып эжиттеләр.

Кыз атасына:

– Сез монда торыгыз, мин киявеңә барып хәбәр бирим, – дигәч, падишаһ шунда калды.

Кыз, эжирләр астына, сулар төбенә төшеп, киявенә әйтте:

– Каен әткәң чакырадыр, – диде.

Ул егет әйтте:

– Хуш, – дип.

Чыгып, падишаһ илә күреште. Падишаһ әйтте:

– И егет, мин синең нинди кеше углы икә-неңне белмәдем, шәһәрәң кайда икәннән белмәдем. Инде белдем... синең эжиреңне... диварыңны... Инде кызымны эжирләр астына, сулар төбенә үз тереклегемдә янымнан эжибәрмәмен.

Ул егет әйтте:

– Мин кызыңны мәжбүрләп тотмыймын. Кызыңны көчләп, урлап алмадым, үзең бирдең, – диде. – Инде кире кайтармам. Рәхсәтем юк.

Кыз әйтте:

– И егет, мин синнән мәңгә аерылмамын дип уйлаган идем, инде Аллаһы Тәгаләнең әмер-тәкъдире шулай булды – аерыламын мин синнән, – диде. – И егет, мин синең атыңны белмим, атың берлә яд итәр¹³ идем...

Ул егет әйтте:

– Атым Кәккүк, – диде. Дәхи елаштылар.

Ул егет суга төште. Кыз атасы белән калды. Кыз Аллаһы Тәгалә хәзрәтенә мөнәжәт кыйлды:

И бер Ходайа, мине бер кош итсәң иде,

Кыямәт көнгәчә ул егетнең исемен телем берлә йөртсәм иде, – дип.

Һәм кыз шул мизгелдә кәккүккә әверелде. Кичә вә көндез аның кайгысы берлән аның исемен даим ук яд итәр. Ул йомырка салыр – үзе басмас; тәкый¹⁴ бер эжирдә салмас – кайда тугры килсә, шунда салыр, үзе ул баланы көтмәс һәм аның кайгысында булмас; ул даим Кәккүк кияү кайгысынан га-эжиздер.

В.Радлов тупламындагы тылсымлы әкиятләр исә түбәндәге әкиятләрнең вариантлары булып тора: “Балыкчы карт” (В 4589, I), “Камыр батыр” (В 4590, XXV), “Незнай”

(В 4576), “Таз – патша кияве” (В 4581, I-өлешчә, В 4579, V), “Хезмәтче һәм кошлар патшасы” яисә “Мөрмөр тавы башында” (В 4579, VIII; В 4590, XXII), “Мөгезле патша” (В 4590а, II), “Мәче һәм ярлы егет” (В 4591, II; В 4592, IX), “Ярлы егет белән патша кызы” (В 4591, II).

Көнкүреш әкиятләренә килсәк, алар шактый: “Васыять” (В 4590а, III), “Патша, вәзир һәм тегермәнче” (В 4580, IX), “Шомбай” (В 4586, II; В 4589а, I), “Тугыз Тукылдык, бер Мимылдык” (В 4592, III; В 4595, II), “Алдар һәм мулла” (В 4584, II; В 4589, III), “Нужа” (В 4585, I; В 4591, X), “Алдар” (В 4584, I; В 4592, V), “Гакыллы бала” (В 4592, IV), “Мәнсез карт” (В 4586, I; В 4590, XXIII).

Димәк, В.Радлов тупламындагы 48 әкиятнең 40ы – моңарчы басылып чыккан 27 әкиятнең вариантлары. Калган 8 әкиятне типологик планда өйрәнәсе бар.

Бу тупламдагы дәфтәрләргә күз салу белән, аларның төрле кешеләр тарафыннан язылганлыгы ачыклана. Алда искәрткәнәбезчә, кайбер дәфтәрләргә уку ифрат авыр, хәтта мөмкин дә түгел. Безнеңчә, бу дәфтәрләр заказ буенча чагыштырмача кыска вакыт эчендә язылганнар. Кайберләрендә язылу датасы да куелган: 1875 елның апрель ае. Ышануыбызча, дәфтәрләр шәкертләр тарафыннан язылган. Чөнки бу дәвердә Радлов татар, башкорт, казакъ мәктәпләре инспекторы булып эшләгән. Биредә теркәлгән фольклор әсәрләренен сыйфаты да әлегә фаразны куәтли. Язмаларда тормыш тәжрибәсе житмәү сизелә, мантийк-фәһем ягы аксау һәм тел кытыршылыклары күренеп тора; тел-стиль бизәкләре, традицион формулалар, характерлы башлам-бетемнәр юк дәрәжәсендә. Әлбәттә, әкиятне кәгазьгә төшерүнең үтә жайсыз булуын искә алырга кирәк. Гомумән, халыкта әкиятләр кәгазьгә төшерелми. Кайбер затларда жыр, бәет-мөнәжәт дәфтәрләргә була, ә әкиятләрнең дәфтәргә язылуы – үтә сирәк күренеш. Кәгазьгә теркәлгән тәкъдирдә дә ул сөйләнгәнчә үк язылмый, кыскартыла, гадиләштерелә, еш кына аерым эпизодлар төшеп кала, сюжет схематик рәвештә бәян ителә һ.б. Без күзәтә торган шәкерт язмаларының кайберләрендә исә теге яки бу хәрәкәтне мотив-

лаштыру, хәтта кайчак әкияттәге конфликтны күрсәтү дә төшәп калган. Әнә шундый чатаклыктар аркасында әсәрләренң тәәсир көче кими, сыйфаты түбәнәя, кызыгы бетә һәм кыйммәте дә төшә. Әкиятләренң олы кешеләр авызыннан язып алынмавы һәм бу процесста белгечнең (бу очракта В.Радловның) катнашмавы кулъязмаларның сыйфатында чагылыш тапмый калмаган, әлбәттә. Кагыйдә шундый: әкиятләр олылардан һәм бары тик телдән генә язып алынырга тиеш! Югыйсә аның сыйфатына хилафлык килә. Шуңа күрә, шәкерт дәфтәрләрендә теркәлгән язмаларның кимчелекләренә гажәпләнергә туры килми. Әмма сыйфатлары нинди генә булмасын, фән өчен В.Радлов тупламындагы әкиятләренң житди әһәмияте бар. Алар ярдәмендә без татар әкият репертуарының моннан 130 еллар элек нинди булганын күзаллыйбыз, моңарчы безгә билгеле булмаган әкиятләр исәбенә бу өлкәдәге бүгенге байлыгыбызны ишәйтәбез һәм, ниһаять, әкиятләребезнең сюжет составын ачыклайбыз, бу исә татар халык әкиятләренң якин киләчәктә төзеләчәк сюжет күрсәткеченң билгеле бер күләмдә тулылыгын тәәмин итәчәк.

Мәгълүм булганча, сюжет күрсәткечләрендә әкиятләрдәге һәр сюжет аерым бер сан белән билгеләнә. Мәсәлән, “Төлке чанадагы балыкны урлый” дип исемләнәп, “1” саны белән билгеләнгән сюжетның эчтәлегә болай: “Юл буенда Төлке үлгәнә салышып ята. Балык төяп баручы карт аны чанасына алып сала. Төлке чанадагы балыкларны юлга ташлап бетерә һәм үзе дә төшәп кала”. 2нче номерлы сюжет исә күрсәткечләрдә (каталогларда) “Бүре бәке янында” дип атала. Эчтәлегә түбәндәгечә: “Балык тоту өчен Бүре, Төлке киңәшен тотып, койрыгын бәкегә тыгып утыра; койрык бозда ката; хатын-кызлар көянтәләр белән кыйный башлагач, Бүре койрыгын өзеп кача”. Бу ике сюжет – халыкта киң таралган “Төлке белән Бүре” дигән әкияттәге сюжетлар. АТ¹⁵ күрсәткече белән эш иткәндә, әлегә әкиятнең типологик формуласы болай була: АТ1+АТ2.

Радлов тупламындагы әкиятләренң сюжетларын да менә шул рәвештә барлау таләп ителә. АТ һәм СУС¹⁶ күрсәткечләре белән эш

итәп, бу тупламдагы әкиятләрдә түбәндәге сюжет типлары ачыкланды¹⁷:

АТ 1 РО СП6Ф ИВ РАН¹⁸, В 4592Т тат (тетр. 30), л. 4; В 4597Т тат (тетр. 35), л. 1–6. АТ 2 В 4592Т тат (тетр. 30), л. 4; В 4597Т тат (тетр. 35), л. 1–6. АТ 15 В 4597Т тат (тетр. 35), л. 1–6. АТ 36 В 4597Т тат (тетр. 35), л. 6–7. АТ 60 В 4596Т тат (тетр. 34), л. 15. АТ 103 В 4595Т тат (тетр. 33), л. 4–5. АТ 313 А В 4589Т тат (тетр. 22), л. 1–4. АТ 327 А В 4589Т тат (тетр. 22), л. 7–9; В 4589Т тат (тетр. 22), л. 27–28. АТ 400, В 4579Т тат (тетр. 4), л. 17–23; В 4590Т тат (тетр. 23), л. 60–65. (АТ 451) В 4589Т тат (тетр. 22), л. 9–14. АТ 480 В 4589Т тат (тетр. 22), л. 7–9; В 4589Т тат (тетр. 22), л. 27–28; В 4589Т тат (тетр. 22), л. 28–30. СУС–480 С** В 4579Т тат (тетр. 4), л. 23–25. АТ 513 В 4590Т тат (тетр. 23), л. 69–73. АТ 530 А В 4579Т тат (тетр. 4), л. 10–16. АТ 532 В 4576Т тат (тетр. 1), л. 1–9. АТ 533 В 4589Т тат (тетр. 22), л. 9–14. АТ 560 В 4591Т тат (тетр. 24), л. 5–7. АТ 566 В 4592Т тат (тетр. 30), л. 8–9. АТ 650 А В 4590Т тат (тетр. 23), л. 69–73. АТ 782 В 4590аТ тат (тетр. 28), л. 2–4. АТ 915 А В 4590аТ тат (тетр. 28), л. 5. АТ 921 F* В 4580Т тат (тетр. 5), л. 17–18. АТ 936* В 4579Т тат (тетр. 4), л. 17–23; В 4590Т тат (тетр. 23), л. 60–65. АТ 1030 В 4597Т тат (тетр. 35), л. 8. АТ 1045 В 4588аТ тат (тетр. 26), л. 2–6; В 4592Т тат (тетр. 30), л. 1–3. АТ 1063 В 4592Т тат (тетр. 30), л. 1–3. АТ 1071 В 4592Т тат (тетр. 30), л. 1–3. АТ 1072 В 4588аТ тат (тетр. 26), л. 2–6; В 4592Т тат (тетр. 30), л. 1–3. АТ 1082 В 4588аТ тат (тетр. 26), л. 2–6; В 4592Т тат (тетр. 30), л. 1–3. АТ 1130 В 4588аТ тат (тетр. 26), л. 2–6; В 4592Т тат (тетр. 30), л. 1–3. АТ 1132 В 4581Т тат (тетр. 9), л. 1–9. АТ 1149 В 4592Т тат (тетр. 30), л. 1–3. АТ 1384 В 4592Т тат (тетр. 30), л. 5–6. АТ 1425 В 4588аТ тат (тетр. 26), л. 7–9. СУС–1525 В* В 4591Т тат (тетр. 24), л. 35–39. АТ 1528 В 4584Т тат (тетр. 9), л. 1–6. АТ 1528 В В 4585Т тат (тетр. 16), л. 2–4. АТ 1535 В 4595Т тат (тетр. 33), л. 2–3. АТ 1537 В 4592Т тат (тетр. 30), л. 4; В 4595Т тат (тетр. 33), л. 2–3. АТ 1539 В 4584Т тат (тетр. 9), л. 6–9. АТ 1540 В 4592Т тат (тетр. 30), л. 5–6. АТ 1542

П В 4584Т тат (тетр. 9), л. 1–6. АТ 1542 П В 4588аТ тат (тетр. 26), л. 2–6. АТ 1681 А В 4592Т тат (тетр. 30), л. 6–7. АТ 1650 В 4586Т тат (тетр. 17), л. 1–2; В 4590Т тат 4588аТ тат (тетр. 26), л. 2–6. АТ 1654 В (тетр. 23), л. 65–68.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Фәезханов Г. Хикәят вә мәкаләт. – Казан, 1890; Яхин Таип. Сабый вә сабыяләр өчен мәргуб булган хикәяләр вә мәкальләр һәм олугларны тәнбиһ өчен гажаиб булган гыйбрәтләр. – Казан, 1897; Яхин Таип. Дәфгылькәсәл мин әссаби вә сабият. – Казан, 1900. – 204 б.

² Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи / Собраны В.В.Радловым. – Ч. IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. – Спб.: Тип.-имп. АН, 1872. – 411 с.

³ Кононов А.Н. В.В.Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник, 1971. – М.: Наука, 1972. – С.9.

⁴ Белек. Балалар укыр өчен чыгарылган китап. – Казан, 1872.

⁵ Дәресе: 10 томлык. Әгәр В.Радловның үзе җыйган материаллардан төзелгәннәре генә күздә тотылса – 7 томлык. Л.Ж.

⁶ Дәресе: булачак академикның. Л.Ж.

⁷ Татар халык мәкальләре: Өч томда /Җыючысы һәм төзүчесе Нәкый Исәнбәт. – 1 том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1959. – 232–234 б.

⁸ Татар халык ижаты: Әкиятләр (беренче китап) /Томны төзүчеләр, искәرمәләренә хәзерләүчеләр Гатина Х.Х., Ярми Х.Х. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977; Татар халык ижаты: Әкиятләр (икенче китап) /Томны төзүчеләр, искәرمәләренә хәзерләүчеләр Гатина Х.Х., Ярми Х.Х. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1978; Татар халык ижаты: Әкиятләр (өченче китап) /Томны төзүче, кереш мәкаләне язучы, искәرمәләр әзерләүче Җамалетдинов Л.Ш. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1981.

⁹ Татар халык ижаты: Балалар фольклоры /Томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәرمәләренә әзерләүче Ягъфәров Р.Ф. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1993. – 147 б.

¹⁰ Капуг – капка.

¹¹ Гыйи-гыйирәт – кәеф-сафа.

¹² Мөддәт кичү – вакыт узу.

¹³ Яд итү – искә төшерү, хәтергә китерү, телгә алу.

¹⁴ Тәкый – янә, тагын.

¹⁵ АТ – The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography Antti Aarne's Verzeichnis der Marchentypen (FF Communications № 3). Translated and Enlarged by Stith Thompson. 2-d rev. – Helsinki, 1961 (FFG № 184).

¹⁶ СУС – Сравнительный указатель сюжетов. Восточно-славянская сказка /Составители: Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков. – Л.: Наука, 1979.

¹⁷ Тупламдагы сюжет типлары, тиешле таләпләренә искә алып, татар халык әкиятләренәң сюжет күрсәткече өчен әзерләнде. Биредә без аларны шул хәлдә тәкъдим итәбез.

¹⁸ РО СПБФ ИВ РАН – Рукописный отдел С.-Петербургского филиала Института востоковедения Российской Академии наук.

БИРУНИ СЫЗГАН ДӨНЬЯ КАРТАСЫ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. ТР ФАнәң Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшли. Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризаэддин Фәхретдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М.И. Карта мира, вычерченная Бируни.

В статье дается расшифровка географических названий, приведенных в карте великого ученого Аль-Бируни (973-1048).

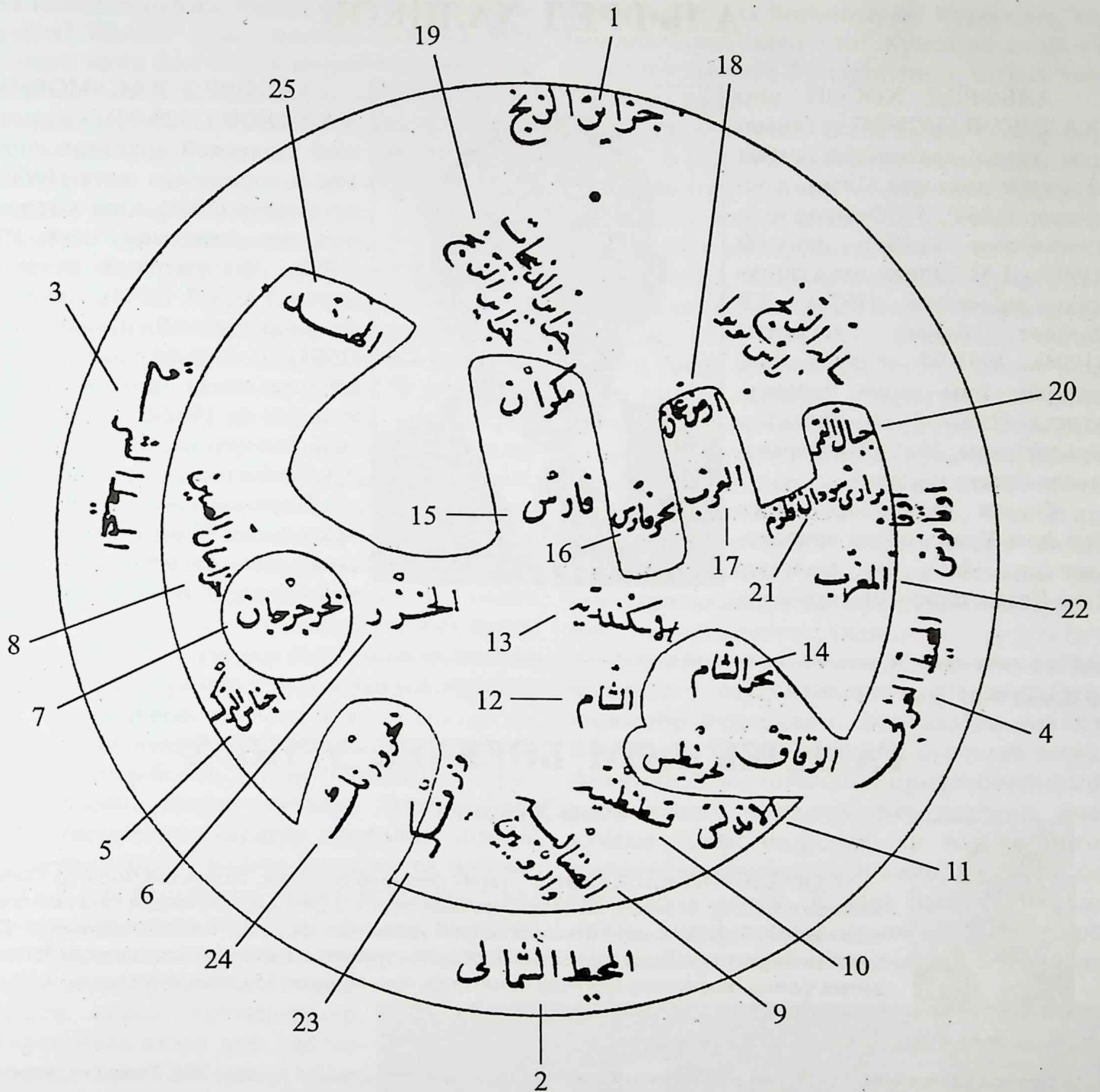
Хәрәзем жирендә туган бөөк галим Әбү Рәйхан Мөхәммәд бине Әхмәд әл-Бируни (973-1048) дөньяви фәннәрнең төрле юнәлешләрендә зур хезмәтләр калдырган. Ул төрки Караханилар дәүләте әмире Мөхмүд Газнәви сараенда хезмәт иткән. Аның гарәп, фарсы, санскрит, борынгы грек, сирья, борынгы яһуд телләрен белгәнлеген танийлар. Ул физика, минералогия, этнография, тарих һ.б. фәннәр белән кызыксынган, хезмәтләр язган. Фәндә галимнәр тарафыннан Бирунига нисбәт ителгән түгәрәк дөнья картасы барлыгы да мәгълүм. Безгә аның гадиләштерелгән күчәрмәсе белән эш итергә туры килде.

Текст ак фонга кара хәрәфләр белән генә язылган. Аның күчәрмәсе ксерокс юлы белән алынганга, анда төрле механик хаталар барлыкка килеп, укуны кыенлаштыралар. 5 атаманың укылышын ачыклап булмады. Укылганнары:

1. Кара халыклар.
2. Төньяк өлкә.
3. Көнчыгыш.
4. Көнбатыш.
5. Төрки кабиләләр.
6. Хәзәрләр.
7. Бәхер Жоржан (Каспий дингезе).
8. Хорасан-Синд (Хорасан һәм Пакъстан өлкәләре).
9. Сакалиблар вә славяннар.
10. Константиция шөһәре.
11. Әл-Әндәлес – Андалузия (Испания).
12. Әл-Шам (Дамаск).
13. Әл-Искәндәрия (шөһәре).
14. Шам дингезе.
15. Фарсы (Иран).
16. Бәхре Фарыс (Фарсы култыгы).
17. Әл-Гарәб (Гарәбстан).
18. Гомман (Амман иле).
19. Алжир негрлары.
20. Тимар таулары.
21. Судан.
22. Мәгъриб (Көнбатыш).
23. Вязанг – Эрзян (Мордва).
24. Бәхре Вязанг – Эрзян елгасы (Ока).
25. Әл-Һинд (Һиндстан).

Бируни картасын матбугатка хәзерләгәндә механик рәвештә жибәрелгән кимчелекләр картаның кыйммәтен киметә алмый-

лар. Гарәп хәрефләренәң нокталары аерым кисәкләре төшөп калу текстны укуны бер-кадәр кыенлаштырадыр.

Ләкин Бируни картасы, безнең заман карталары кебек дөньяның дүрт ягын, Аурупа, Азия, Африка континентларындагы илләренәң, диңгезләренәң, тауларның билгеле бер эзлеклектә урнашуын канәгатьләндерерлек

дәрәжәдә дәрәс бирә. Мәсәлән, картада Х-ХІ гасырларда Көнчыгыш Европада урнашкан саукалиблар, славяннар, Хәзәр иле төрки кабиләләре, Жоржан диңгезе (Каспий) системасындагы Вязанг атамасын «эръян» дип укуда ныклы логика бар. Әйттик, бу этноним юкка гына *Рязань* шөһәре исемендә сакланып калмаган.

АЛЬФРЕД ХАЛИКОВ

АЛЬФРЕД ХӘСӘН улы ХАЛИКОВ (1929-94) – танылган татар археологы, тарих фәннәре докторы (1966), профессор (1968), ТР Фәннәр академиясенң мөхбир әгъзасы (1992), ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1974), ТР Дәүләт бүләге лауреаты (1994). 1951-94 елларда Тел, әдәбият һәм тарих институтында (1962-65 тө директор урынбасары, 1965-88 дә археология бүлгеге мөдире).

Фәнни хезмәтләре Идел буе һәм Урал төбеге археологиясенә, Идел буе Болгары һәм Казан тарихына карый.

АЛЬФРЕД ХАСАНОВИЧ ХАЛИКОВ (1929-94) – известный татарский археолог, доктор исторических наук (1966), профессор (1968), член-корреспондент Академии наук РТ (1992), Заслуженный деятель науки ТАССР (1974), лауреат Государственной премии РТ (1994). В 1951-94 годах в Институте языка, литературы и истории (в 1962-65 – заместитель директора, 1965-88 заведующий отделом археологии).

Научные труды посвящены археологии Поволжско-Уральского региона, истории Волжской Булгарии и Казани.

© Хужин Ф.Ш., 2007

ГАДИЛЕК ҺӘМ БӨЕКЛЕК ҮРНӘГЕ

Фаяз Хужин

ФАЯЗ ШӘРИП улы ХУЖИН – тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенң мөхбир әгъзасы, Ш.Мәржани исемендәге Тарих институтының баш гыйльми хезмәткәре, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, фән һәм техника өлкәсендә Татарстан дәүләт премиясе лауреаты. Болгар-татар археологиясенә багышланган 350дән артык фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләр, шул исәптән 15 китап авторы.

Хужин Ф.Ш. Образец простоты и величия.

В статье рассказывается о научной деятельности выдающегося татарского ученого А.Х.Халикова, широко известного своими открытиями в области финно-угорской и болгаро-татарской археологии.

Татарстан Фәннәр академиясенң мөхбир әгъзасы, тарих фәннәре докторы, профессор, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Фән һәм техника өлкәсендә республикабызның дәүләт премиясе лауреаты, дөньякүләм танылган археолог Альфред Хәсән улы Халиков турындагы язамны күңелемдә нык урнашып калган хатирәләрдән башлап жибәрәсем килә.

1969 елның 1 июлен мин бик ачык хәтерлим әле. Без, бер төркем пединститут студентлары, борынгы болгар хәрәбәләрен казырга

дип Биләргә археологик практика үтәргә килдек. Экспедиция житәкчесе Альфред Хәсәнович – әле ул чакта 40 яшен яңа гына тутырган яшь профессор – эш башланыр алдыннан безне бик озак шәһәрлектә йөртте, экскурсия үткәрде.

Иң әүвәл шәһәрлекнең үзәк өлешенә бардык. Тирә-юньдә шаулап үскән арыш басуы. Хәрәбәләр, андый-мондый шикле нәрсәләр күренми. Житәкчебез кызып-кызып болгар бабаларыбызның мәшһүр каласы Биләр турында сөйли, берни аңышмый-

ча басып торабыз. Кайда соң монда археология? Шушы арыш басуын казырга дип килдек мени без? Берәр нәрсә чыгармы соң моннан? Ай-һай. Хәлебезне аңлады бугай, машиналарга утыртып, Биләрнең борынгы ныгытмаларын күрсәтергә алып китте. Шаккаттык шунда, гомеребездә беренче тапкыр шәһәр валларын күреп. Биекlege 3–4 метрга житә, озынлыгы 10 чакрымнан артык! Мондый зур калалар урта гасырларда сирәк булган икән. Без күргәнә бит әле аның сакланып калган өлеше генә. Заманында шул үрләр өстенә тагын 3–4 метр биеклектәге агач стеналар, 100–150 метр ара калдырып, күзәтү манаралары – башнялар утыртып куйганнар. Житмәсә, стенаның тышкы ягыннан тирән чокырлар казып, шул чокырларга су да жибәргәннәр икән. Калганын инде үзебезнең фантазияне эшкә жигеп күз алдына китердек. Крепость стеналары буйлап кулларына ук-жәя, сөңгә һәм сугыш балтасы тоткан сакчылар йори, ерактарак атлы гаскәр тора, шәһәр эчендә тыныч халык үз эше белән мәшгуль: чүлмәк ясый, тимер коя, сату-алу итә...

Төшке ялдан соң машинабыз трактор, комбайннар белән тулган “Сельхозтехника” ишегалдына килеп туктады. Биредә XII–XIII гасырларга караган мәселман зираты урнашкан икән. Башта ышанып та житмәдек. Каян белгәннәр зират булганын? Берәздән үзебез дә аңлап алдык: күптән түгел генә казып ташланган чокыр тирәсендә кеше сөякләре аунап ята иде.

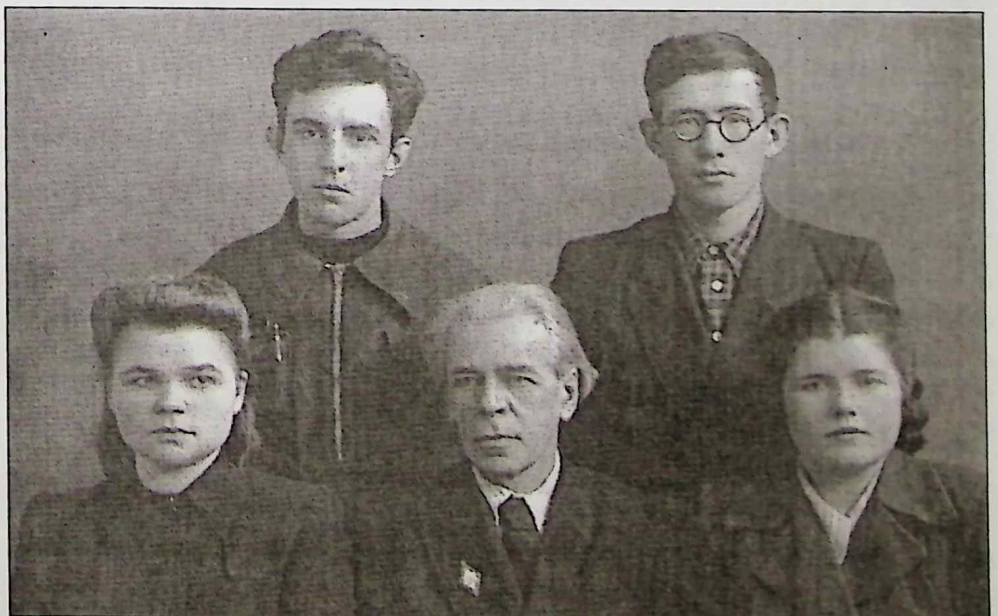
Кулга көрәк тоттырдылар, кирәк була калса дип, щетка-соскы ише әйберләр бирделәр, ничек казырга икәнлеген күрсәттеләр. Һәм без эшкә тотындык. Туфракның өске катламын алып ташлап, участокларны тигез итеп чистартып бетерүгә, безнең янга Альфред Хәсәнович килеп чыкты һәм, күпләребезне гажәпкә калдырып, пычак белән жир өстендә әллә нинди аңлашылмаган сызыклар сыза башлады.

– Менә бу – борынгы кабер урыны. Янәшәсендәгә ка-

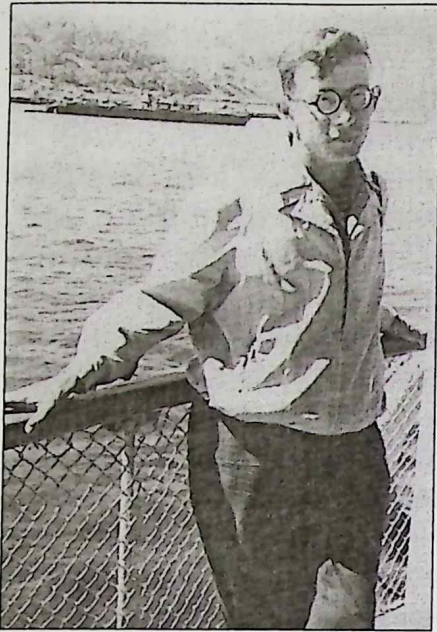
бергә караганда борынгырак. Күрәсезме, тегесе аны берәз кисеп үтә? Күмелгән кешенең башы шушы якта булырга тиеш, саграк чистартырга кирәк.

Берни күрмибез. Әллә нинди таплар бар анысы, ә кая соң каберлек, профессор аны нинди билгеләреннән танып белә? Житәкчебез безне жир куенында кинәт кенә пәйда булган һәм әле фәкать үзенә генә күренә торган тапларның серенә төшендерергә тырыша. Тагын һәм тагын бер тапкыр аңлата, күрсәтә. Өһә, нәрсәдер ачыклана бугай. Безнең алда чыннан да кабер эзләре иде. Исем китте, валлаһи, тәннәрем чымырдап куйды. Шул мәлдә әлегә эзләренә бернинди ялгышсыз “укый” алучы археолог минем өчен ниндидер бер тылсым иясе кебек тоелды. Көнләшеп карадык без аңа. Тизрәк археология серләренә төшенәсез килде, күңелебездә аның кебек жир астында калган тарихыбызны аңларга сәләтле гыйлем иясе булырга теләк уялды.

Бер айга якын дәвам иткән экспедиция чорында студентларны шаккаттырган нәрсәләр күп булды. Барысы да яңа иде бит безнең өчен. Әкреләп күнектәк тагын. Альфред Хәсәновичның профессорлыгына гына күнәгә алмадык. Бер карасаң, коеп куйган галим инде үзе: ак чалбар белән күлмәктән, башында эшләпә, муенына фотоаппарат аскан. Калын пыялалы күзлек кигән. Әмма профессор өчен берәз яшьрәк кебек. Кешеләр белән, миңа калса, чама-

Альфред Халиков (уңнан икенче) Татарстанда эзлекләрәвештә археологик тикшерүләренә оештыручы Николай Калинин (уртада) белән

Табышлар алда әле.

тәкәбберлекнең, мин-минлек дигән нәр-сәнең эзе дә юк. Кыскасы, без күрәп гадәт-ләнгән профессор халкына бөтенләй охша-маган. Әнә, кулына көрәк тотып, әле бер, әле икенче студент янына ашыга: аңлашы-лып житмәгән урыннарны үзе казып карый, яхшылап кабат-кабат чистарта, тузанга ба-тып бетә. Наман безнең арада кайнаша.

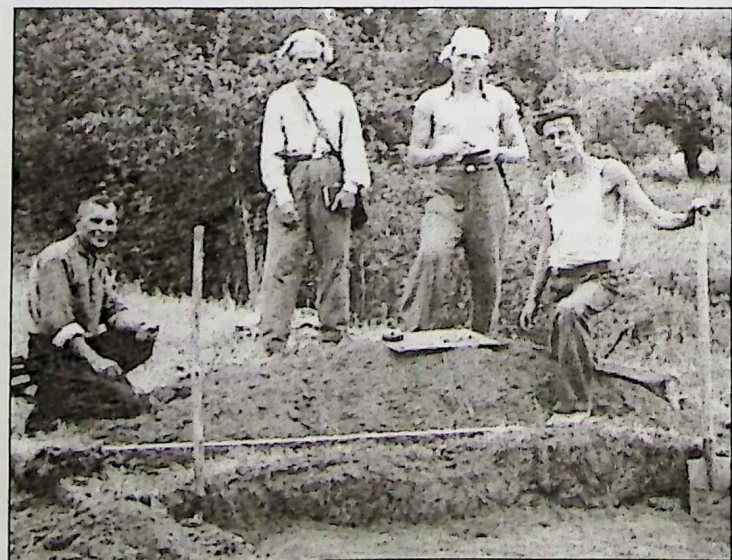
Күрәсәң, иң беренче чиратта шушы сый-фатлары Казан дәүләт университеты про-фессоры Альфред Халиковны студент яшыл-әрнең кумиры иткәндер дә инде. Археолог булырга теләүчеләр мин генә түгел идем. Биләр экспедициясенә һәм, гомумән, Билә-рнең символына әвереләп киткән профессо-рыбыз безнең барыбызны да магнит кебек үзенә тартып торды.

А.Х.Халиков 1929 елның 30 маенда Та-тарстанның Норлат-Октябрь районы Күзкәй (Курманаево) авылында укытучы-лар гаиләсендә туа. Тиздән аларның гаилә-сә Казанга күченеп килә. Биредә ул 1947 елда, урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, Казан дәүләт университетының тарих-фи-лология факультетына укырга керә. Архе-ологиягә беренче адымнарын күренекле тарихчы-археолог Николай Филиппович Калинин житәкчелегендә башлый. Үзенә хөрмәтле остазы белән бергәләп археоло-гик разведкаларда, казу эшләрендә катна-ша, ныклап торып фән белән шөгыйльлән-ергә кирәк дигән карарга килә. А.Ха-ликовның студент елларында ук язылып, 1951 елда университетның “Гыйльми язма-

дан тыш гади, егетләребез бе-лән кул биреп кенә исәнләшә, барыбызның да исемнәрен белә. Машинада бар-ганда жыр баш-лап жибәрүче дә ул, кирәк вакыт-та мәзәкләр сөйләп, күңелләре-безне күтәрәп жибәрүче дә. Искиткеч ярдәм-чел, һәрвакыт көлөч йөзле,

лары”нда басылып чыккан беренче фәнни хезмәте СССР Югары белем бирү мини-стрлыгы тарафыннан Инче премиягә ласк-дип табыла. Шул ук елны университетның соңгы курс студенты А.Халиков СССР Фәннәр академиясенә Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтына лабо-рант эшенә кабул ителә. Гомеренә соңгы көннәренә кадәр галим шушы институтта эшли, гади лаборанттан башлап, археоло-гия бүлегә мөдире һәм баш фәнни хезмәткәр дәрәжәсенә кадәр күтәрелә. Би-редә аның ургылып торган энергиясе, ис-киткеч оештыру сәләте моңа кадәр фәндә мәгълүм булмаган дистәләрчә, йөзләрчә археологик истәлекләр ачуга юнәлтелә, Татарстан районнарында һәм күрше өлкәләрдә алып барган нәтижәле казу эш-ләре күпләренә көнләштерерлек фәнни ачышларга китерә.

Альфред Хәсәновчыны кайберәүләр Идел-Урал буе халыкларының борынгы ыруглык жәмгыяте чорына караган архео-логиясен бар яклап, төптән өйрәнгән га-лим буларак кына беләләр. Бу дөрестән да шулай. СССР Фәннәр академиясенә Ар-хеология институтында 1956 елда якланган кандидатлык диссертациясә дә, 1966 елда якланган докторлык диссертациясә дә жирле фин-угор халыкларының таш һәм бронза гасырына караган иң борынгы та-рихын өйрәнүгә багышланган иде. Әмма шушы хезмәтләрендә дә галим үзен гажә-еп киң эрудицияле тарихчы итеп (археолог кына түгел!) күрсәтә алды. Фин-угор ха-лыкларының этногенезына кагылышлы

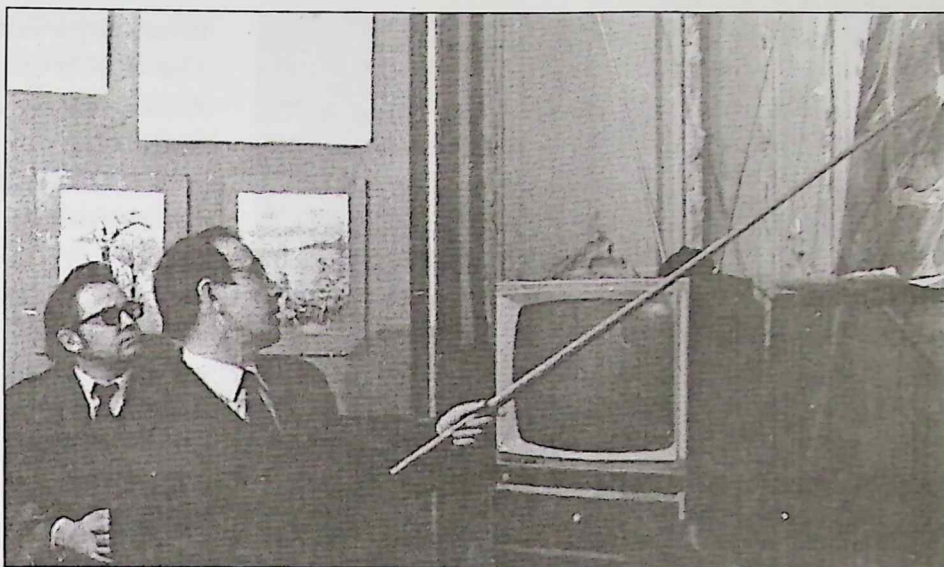
Табышлар тирәндәрәк шул!

бик тә катлаулы проблема-ларны өйрәнүче галимнәр әле хәзер дә А.Х.Халиков хезмәтләренә, бигрәк тә “Урта Иделнең борынгы тарихы” (М., 1969), “Баланово культурасы истәлекләре” (М., 1976), “Идел-Кама элгәреге тимер гасыры чорында” (М., 1977) “Казан бие кабиләләре культурасы” (М., 1980) кебек фундаменталь монографияларендә бәян ителгән фактларга таяналар, аның концепциясен тагын да үстерәләр. Бәхәсләшәләр дә, билгеле, кайбер фикерләрен кире дә кагалар. Әйе, фән бит ул, яңа материаллар табылып кына тора. Әмма Халиков концепциясенә нигезе нык, чөнки ул искиткеч бай тарихи-археологик чыганаclarга таяна.

Профессор А.Х.Халиковның археологиядә якты эз калдырган тагын бер фәнни юнәлеш бар – төрки халыкларның, бигрәк тә болгар бабаларыбызның борынгы тарихы. Бу тарих белән ул утыз елдан артык шөгыльләнә. Элгәреге болгарларның Төтеш районындагы Олы Тархан каберлеген казып тикшерү нәтижәләренә багышланган классик монографиясен (автордашы В.Ф.Генинг) Мәскәүнең “Фән” нәшрияты 1964 елда ук бастырып чыгарган иде. Хәзер дә безнең куллардан төшми ул китап, чөнки фактлары да, шул фактларга нигезләнгән фикерләре дә һаман искерми.

1970нче елларда А.Х.Халиков бу юнәлештә фәнни эшчәнлеген тагын да киңәйтә, тирәнәйтә төште. Идел бие төбәгенә төрки кабиләләрнең болгарларга кадәр берничә гасыр элек үтеп керүләрен исбатлап язган фәнни мәкаләләре галимнәрнең кискен тәнкыйть утына дучар булса да, бүгенге көндә Халиков концепциясе беркемдә дә шик уятмый инде. Киресенчә, төрки бабаларыбызны тагын да борынгырак чордан эзли башладылар, дөрес, әлегә фактлар гына житәрлек түгел.

1967 елда Альфред Хәсәнович Идел Болгарстанының монгол яуларына кадәрге башкаласы булган Биләрдә киң масштаблы казу эшләрен башлап жибәрә.

Архитекторлар йортында Биләр археологиясендәге ачышлар турында сөйләшү.
Сулда Сәйяр Айдаров.

Шәһәрлекне һәм аның тирә-юнен, Көнчыгыш Европа археологиясендә беренчеләрдән булып, самолеттан фотога төшерәләр, Мәскәүдән белгечләр чакыртып, аэрофото материалларын жентекләп өйрәнәләр. Әлегә эшләренә хаклы рәвештә, болгар калаларын өйрәнүдә яңа этап, дип бәяләделәр. Дөрестән дә, моңарчы әле бер генә шәһәрлекне дә шулкадәр зур мәйдан казып тикшергәннәре юк иде. Ун ел эчендә ике гектар чамасы жирдә культура катламы ачылган! Кәрван-сарай тирәсендә борынгы мунча хәрабәләре, шәһәр үзәгендә Жәмигъ мәчете, аның янында кирпечтән салынган бай феодал йорты, тимерчеләр һәм чүлмәк ясаучылар бистәсе, мөселман зиратлары, болгар археологиясендә беренче юрта эзләре һәм бу объектларны казыганда килеп чыккан меңләгән табылдыклар, уникаль әйберләр – ачышларның ниндиге генә булмады! Боларның барысы да бит, уйлап карасаң, Халиковның фидакарь хезмәт нәтижәсе, болгар археологиясенә керткән саллы өлеше.

Һәрвакыттагыча, Биләр археологиясендәге ачышлар да бәхәссез генә кабул ителмәде. Идел Болгарстанының монголларга кадәрге башкаласы турындагы фәнни бәхәсләргә әле дә нокта куелмаган. Хафаланырга кирәк түгел – хакыйкать бәхәстә туа, диләр ич. Ни генә булмасын, олы галимбез тарафыннан әйтелгән фикерләр, нигезле фаразлар әле дә яшиләр, актуальлеген югалтмаган алар, димәк, киләчәктә бу юнәлештә тикше-

ренүләр дәвам итәчәк әле.

Галим-голәмәгә киң жәмәгәтьчелек арасында танылу, дан-шөһрәт казану жиңел түгел. Әмма Альфред Хәсәновичны олы галим, археолог буларак белмәгән, ишетмәгән татар сирәктер ул. Халкыбызның килеп чыгышын жентекләп өйрәнгән, шул хакта газета-журнал битләрендә күпсанлы мәкаләләре белән чыгыш ясаган, китаплар язган кеше буларак беләләр аны. Галим “Татар халкының килеп чыгышы” дигән китабын 1974 елда татар телендә бастырып чыгара. 1977 һәм 1989 елларда аның киңәйтелгән басмалары рус телендә дөнья күрә. Билгеле инде, шундук таралып та бетәләр, чөнки халык үзенң дәрәс тарихын белергә тели һәм ул аны Халиков хезмәтләреннән таба. “Кемнәр без – болгарлармы, татарлармы?” һәм “Болгар-татар чыгышлы 500 рус фамилиясе” дигән хезмәтләрен ул гади халык укырлык итеп, фәнни-популяр китаплар рәвешендә язды. Үзләре юка гына булса да, эч-

тәлекләре бик саллы аларның. Тарихчылар әле хәзер дә файдалана алардан, фәннән ерак торган милләттәшләребез дә йотлыгып укый.

А.Х.Халиковны, гадәттә, татар этногенезын өйрәнүче галимнәрнең “болгарчылар” төркеменә кертәләр. Хакыйкәткә туры килеп бетми торган караш бу. Ни өчен дигәндә, халкыбызның борынгы тарихын ул һуннар чорыннан ук башлый, Төрки каганатларын, Кубрат ханның Бөек Болгарын, Хәзәр дөүләтен дә читләтеп узмый, аларны халкыбыз формалашуда аерым этаплар итеп карый. Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорында барлыкка килгән этник үзгәрешләргә дә күрә, жирле фин-угор һәм күрше славян-рус халыкларының татар этногенезындагы ролен дә инкаръ итми, калку итеп күрсәтә. “Татарларның халык булып формалашуында төрле этник компонентлар катнашкан, – дип нәтижә ясый А.Х.Халиков, – әмма болгарларны Идел һәм Урал буе татарларының төп ата-бабалары дип

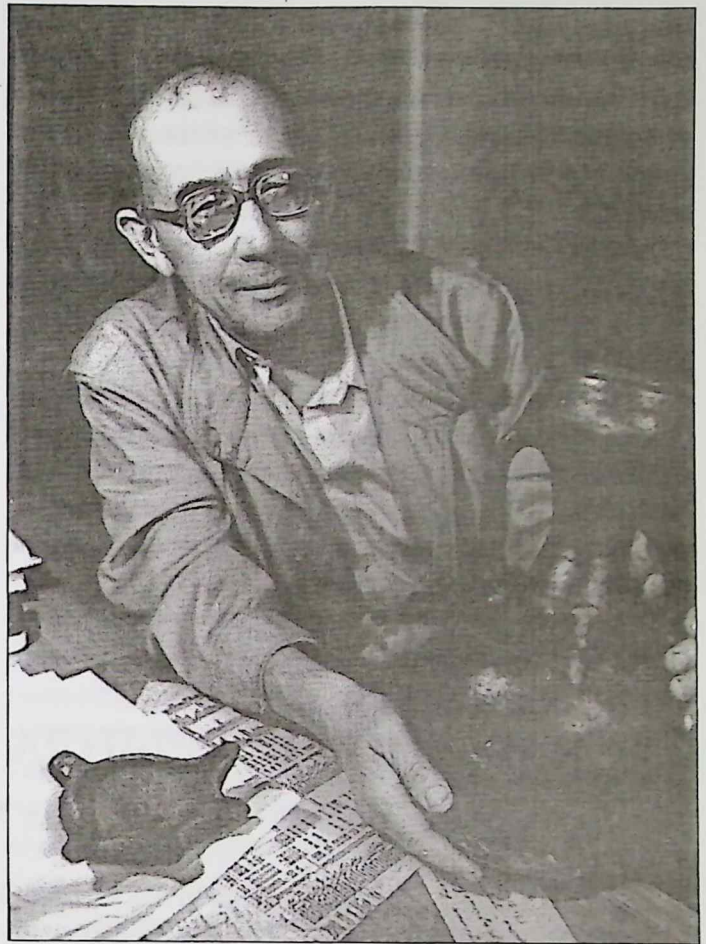
Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының археология бүлегә хезмәткәрләре белән (1989 ел). Беренче рәттә уртада А.Х.Халиков, өченче рәттә уртада Ф.Ш.Хузин

санарга хаклыбыз”. Фөндә яңа фикерме бу? Юк, әлбәттә. Ш.Мәржани, Р.Фәхреддин, Г.Әхмәров, М.Г.Худяков, А.П.Смирнов кебек мәшһүр тарихчыларыбыз да шундый ук карашта торалар иде. А.Х.Халиков исә бу концепцияне яңа археологик материаллар белән баетты, тулыландырды һәм кайбер мәсьәләләргә төгәллек кенә кертте.

Бүгенге көндә татар этногенезында хәлиткеч этап итеп Алтын Урда чоры карала. Бусы да аның яңа концепция түгел. Ы.Атласи, Г.Гобәйдуллин, М.Сәфәргалиев, Ш.Мөхәмәдьяров һәм башка күп кенә тарихчы галимнәр, болгарларның, кыпчакларның һәм башка төрки халыкларның Алтын Урда составында татар исеме алып, бербөтен этнос булып оешып житүен ышанычлы фактлар белән расладылар. Ахыр чиктә әлеге концепция тарафдарлары да болгарларның татар этногенезында тоткан урынын танырга мәжбүрләр. Соңгы елларда ясалган археологик ачышлар яктылыгында болгарларның Алтын Урда цивилизациясен тудыруда актив катнашканлыгы тагын да ачыграк күренә.

Күпләрнең хәтерендәдер: 1977 елда башкалабызның 800 еллык юбилеен үткәргә йөргән идек. Дәлилләрегез аз дигән сылтау белән аны бәйрәм итәргә рөхсәт бирмәделәр. Әлеге юбилейны фәнни яктан нигезләргә тырышкан галим – А.Х.Халиков иде. Тик ул чакта хәзерге кебек масштаблы казу эшләре алып барырга ирек куелмады. Әйтергә кирәк, фән дәресе юлда булды. Аек акыллы Мәскәү галимнәре дә моны таныды: Казанның монгол яуларына кадәр үк барлыкка килгән шәһәр булуын раслаган мәкаләләр Россия энциклопедияләрендә урын алды.

1994 елда А.Х.Халиков Казан кремлендә яңадан казу эшләренә тотынган иде. Нәтижәсен генә күрергә өлгермәде. Остазыбыз башлаган эшне без, аның шәкертләре, дәвам иттек. Яңа ачышлар-табышлар Халиковның элеккеге фаразларын тулысынча раслады! Алай гынамы соң – башкалабызның 1000 еллык юбилеен ил күләмендә бәйрәм итә алдык. Татарстан археологиясенең олы казанышы иде бу һәм әлеге уңышларда Альфред Хәсәнович Халиковның саллы өлеше танымау хата булыр иде.

Менә табыш дисәң табыш!

Профессор А.Х.Халиков турында озаклап сөйләргә мөмкин, әлбәттә. Аның фәнни эшчәнлегендәге тагын бер өлкәне генә искә алып үтәсем килә. 1950нче еллардан башлап, гомеренең соңгы көннәренә кадәр ул Татарстанның археологик истәлекләрен барлау, яңаларын эзләп табу һәм аларны тасвирлап, фәнни әйләнешкә кертү белән шөгыльләнде. Шәкертләре П.Н.Старостин, Р.Г.Фәхретдинов, Р.С.Габәшев һәм башка археологлар белән жәяүләп, туры килгәндә экспедиция машинасына утырып, кайвакытта кеше аягы басмаган жирләрдән ничәмә-ничә мең чакрым юллар үтелгән? Нәтижәдә биш меңгә якин археологик истәлекне туплаган фундаменталь хезмәт – “Татарстанның археологик картасы” төзелә. Алты томнан торган бу хезмәт 1994 елда республикабызның Дәүләт бүлегенә лаек дип табылды.

А.Х.Халиковның ике дистәгә якин шәкертләре булуын, җаваплы редактор сыйфатында 40 тан артык китап һәм фәнни җыентыклар әзерләп чыгаруын, союзкүләм

һәм халыкара конференцияләрдә, конгрессларда докладлар һәм дә кандидатлык, докторлык диссертацияләре яклаганда рәсми оппонент буларак чыгышлар ясавын, Казан дәүләт университеты профессоры дәрәжәсендә студентларга лекцияләр укуын, ниять, әллә никадәр жәмәгать эшләре алып баруын да искә алсаң, боларның барысына да ничек өлгергән икән ул дип шаккатырга гына кала.

1994 елда әле генә 65 яшен тутырып, һич көтмәгәндә фани дөньядан китеп баруына да байтак гомер узган икән. Тик без монны сизмибез, әйтерсез, ул һәрчак безнең белән, нинди генә олы эшкә тотынсаң та, аның

белән киңәшләшәбез, ашыгып, ярамаган нәрсә эшләп ташласаң, нәрсә әйтер иде икән дип, оялып-читенсенеп куябыз. Гади-лек һәм бөеклек үрнәге Альфред Хәсенович һаман безнең арабызда. Ике-өч елга бер мәртәбә “Халиков укулары” үткәрәбез. Әле менә узган ел гына заманында ул оештырган Мари археология экспедициясенә эшли башлавына 50 ел тулды. Бу датага багышлап, Йошкар-Олада фәнни конференция булып узды. Быел Биләр экспедициясенә 40 ел. Алабуганың 1000 еллыгын үткәргәргә жыеналар. Остазыбызны тагын һәм тагын искә алачакбыз. Ул безнең белән. Һәм шуны тоеп яшәү безгә бик төрәхәт.

© Халиков Н.А., 2007

ӘТИЕМ ТУРЫНДА БЕРАЗ ХАТИРӘЛӘР

Наил Халиков

НАИЛ АЛЬФРЕД улы ХАЛИКОВ – тарих фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр академиясе Тарих институтының этнология бүлегендә өлкән фәнни хезмәткәр булып эшли. Хезмәтләре Идел буе һәм Урал алды татарларының хужалык итү ысулларына карый.

Халиков Н.А. Несколько воспоминаний об отце.

“Мой отец был человеком, фанатично, преданным своему любимому делу...”

Әтием турында мин киләчәктә тулырак итеп язачакмын әле. Язарга тиешмен. Ул бит, татар дөньясында атаклы галим-археолог, талантлы педагог, оста оештыручы булу өстенә, безнең иң якин кешебез дә иде. Ул минем әтием генә түгел, укутучым да, туры мәгънәсендә житәкчә дә иде. Әйе, күренекле этнограф, Россия Фәннәр академиясенә мөхбир әгъзасы Раил Гомәр улы Кузеев житәкчәлегендә аспирантураны уңышлы тәмамлаганнан соң мин 1976 елда Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының археология һәм этнография секторында кече фәнни хезмәткәр булып эшли башладым.

Белеп-сизеп торам – кайберәүләр, әти житәкләгән коллективта эшләгәч, миңа башкаларга караганда жиңелрәк булып, фәнни карьера аягынан да артык киртәләр

очрамас, дип уйладылар. Аннан соң бу фикерләреннән үзләре үк кире кайттылар. Кайда ул жиңеллек!? Минем башка төшә иде беренче чиратта тукмакның катысы. Хәтеремдә, чираттагы фәнни конференциябез (чит республикалар һәм өлкәләрдән дә галимнәр чакырулы иде) – барысы да алдан уйлап бетерелмәгәндер инде – ничектер таркаурак үтте, оештыру эшендә кимчелекләр булды. Кемгәдер кунакханәдә урын булмаган, кемгәдер поездга алдан билет алып куелмаган дигәндәй. Соңыннан бу нәрсәләр турында сектор утырышында сөйләшү булды. Берничә хезмәткәр (шулар арасында мин дә бар, әлбәттә) гаепле иде бу эшкә. Ни дип уйлыйсыз – әтием бөтен гаепне миңа ташлады, калган хезмәткәрләргә телгә дә алмады бугай әле, хәтерем ялгышмаса. Утырыштан соң мин аның кабинетына кердем.

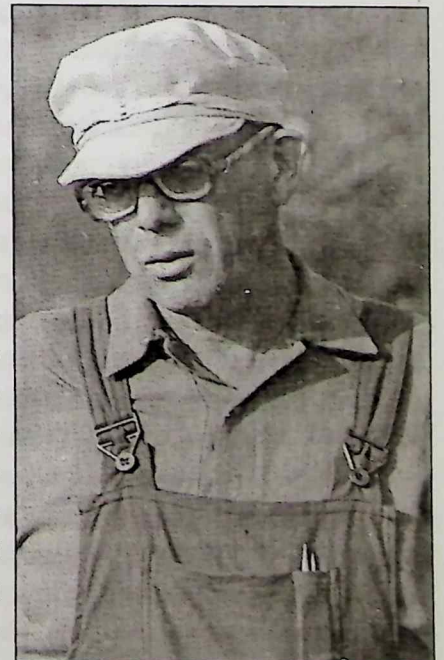
“Ни өчен, – дим, үпкәләп, – мине генә гаепле итеп калдырдың инде?” Әтием тыныч кына: “Син – минем улым, шуңа күрә җаваплык та синдә башкаларга караганда ике тапкыр күбрәк булырга тиеш”, – диде. Мин бу сүзләргә күңелемә беркетеп куйдым. Әммә гел син уйлаганча буламыни соң?

Кечкенәдән үк, өч-дүрт яшьтән диярлек, мин әтием белән археологик экспедицияләргә йөрдем. Шуңа күрә археология серләренә болай яхшы гына төшенеп бара идем. Казан дәүләт университетында укыганда (тарих бүлегендә) Биләр экспедициясенә еш барырга туры килде. Бервакыт әтием миңа һәм тагын бер-ике студентка Биләр тирәсендәге борынгы истәлекләргә карап чыгарга, кирәк булса, шурфлар салып, культура катламының калынлыгын, үзенчәлекләрен ачыклап кайтырга кушты. Озак кына йөргәннән соң Балынгүз шөһәрлегенә килеп чыктык һәм, артык уйлап тормыйча, шурфыбызны ике вал арасындагы бер урында салырга булдык. Берничә көн үткәннән соң, шул тирәләрдә йөргәндә әти бу шурфны күрәп ала бит, каһәр. Шунда тагын миңа эл-әктә инде – бөтен студентлар алдында сүгеп ташлады. Миңа карата әйтелгән иң “йомшак” сүзләргә (әле һаман да оныта алмыйм, күрәсен, авыр кабул иткәнмендер) “җавапсызлык” һәм “профессиональ наданлык” иде. Икенче көнне ул үзе минем яныма килде һәм, гафу үтенгәндәй: “Ярар, берәз кызып киттем бугай кичә, ачуланма”, – диде. Шунда ук барыбер, киләчәктә берәз уйлабрак эшләр, файдасы булмыйча калмас, дип өстәргә дә онытмады.

Үзем алай ук булдыра алмагангадыр инде, әтиемнең фанатларча эшләр сәләтенә шакката идем. Һәрвакыт һәм һәркайда эшли ала иде ул: экспедициягә барганда машинада, командировкаларга барганда поездда, Васильеводагы дачасында, санаторийларда һәм ял йортларында, кунакханәләрдә һәм ... институтта еш була торган төрле жыелышларда. Гел язуда булды. Көгазыләрен кыштырдата-кыштырдата язып утырганда жыелыш президиумыннан берәр кешәтү ясаса (“Барысы да тыңлый, Альфред Хәсәновичка гына берни кирәк түгел, ә бит җитди мәсьәләләр хәл ителә!”), әтием җиңел генә, берәз көлемсерәп, чыгыш ясаучының соңгы жөмлеләрен

тиз генә кабатлап та бирә иде. Кайчакларда өйдә мәҗлес үткәргәндә, сиздермичә генә кунакларын калдырып китеп, ярты сәгать чамасы югалып тора иде. Кабинетында нәрсәдер язганнан соң, сиздермичә генә тагын мәҗлестәшләргә янына килеп утыра, күңелле компаниягә кушылып китә. Хезмәт-әшләренә хәтерендәдер әле: “Өч-дүрт битлек кенә булса да яза алмаган көнем – бушка үткән көнем”, – дип әйтә иде ул, сез дә белеп торыгыз һәм минем кебек эшлөгез, янәсе.

Үзенә яраткан эшенә фанатикларча бирелгән кеше иде минем әтием. Студентлар белән мәш килеп эшли иде. Аның җитәкче, профессор икәнлеген дә онытып җибәрә идек без. Шулай бервакыт Биләрдә археологиядән практика үткәндә бер кызык та, кызганыч та (ярый әле ахыры хәерле төмамланды) хәл булып алды. Арабыздан берәр, татар теле бүлегендә укучы бер студент, болгар кирпиченә гарәп хәрефләргә белән, кадак белән сызгалап, “Дауд” дип бер кеше исемен язып куйды. Бу кирпич кесәген кулына алганнан соң Альфред Хәсәновичның ихластан шатланганын сөенгәнән күрсәгез иде! “Шушы кирпичне суккан останың шәхси келәймәсе – сирәк табылдык бу! Хәзәрләрдән килгән традиция!” Шул кадәр дә булыр дип башына да китермәгән иде студентыбыз, фальсификацияне аңлап алыр да җитәкчез, ахырдан бер көлешербез шунда, дип уйлаган иде. Нишлисәң, дәрәсәң әйтергә мәҗбүр булды. Профессорыбыз каушап, югалып калды, чырае караңгыланып китте. Кирәген бирде иптәшбезнең. Кыскасы, артык уйлап тормыйча, студентка кичекмәстән экспедициядән китәргә боерды, ә Казанга кайткач, го-мүмән дә университеттан куып чыгару белән янады. Теге меккеннең хәлен аңлагыз инде. Кич-

Гел эш киендә

кә таба әтием сүрелде, әлбәттә, тынычланды. Соңыннан әле дуслашып та киттеләр алар. Бу хәлне соңгырак буын студентларга Альфред Хәсәнович бик тә мәзәк итеп, ничектер яратып сөйли торган иде.

Альфред Хәсәновичны еш кына энциклопедик белемле галим иде дип әйтәләр. Чыннан да шулайдыр. Үзем белгәннәрдән бер генә мисал. 1990нчы еллар башында әтиемне Япониягә лекция укырга чакырдылар. Ярыйсы озак, бер айга якын булып кайтты ул анда. Төрле шөһәрләрдә, төрле университетларда, төрле аудиториядә лекцияләр укыган. Соңыннанрак бер җае чыгып сорап куйдым, ниндиерәк темаларга укыдың, дип. Чыгышлары этногенез проблемаларына багышлангандыр дип уйлаган идем. Әтием, хәйләкәр генә елмаеп куйды да: “Юк, археологияне телгә дә алмадым, соңгы чорлар тарихы турында сөйләргә туры килде”, – диде. Эш болай булган икән. Япониянең университетлар советы Россиянең көнчыгышка экспансиясе турында лекцияләр циклына халыкара конкурс игълан иткән. Моңың турында хәбәр, берәз соңлап булса да, ничектер әтиемә дә барып ирешкән. Озак уйлап тормаган, чапкан китапханәгә, ике-өч көн эчендә кыскагына план-проспект төзегән дә, жибәргән бу моны Япониягә, конкурс комиссиясенә. Күп кенә дөгъвачылар арасынан Альфред Хәсәновичны жинүче дип тапканнар. Миңа ни дип уйларга кала инде: димәк, әтием борынгы һәм урта гасырлар археологисендә генә түгел, яңа һәм хәзерге заман тарихында да бик мәгълүматлы галим булган. Хәер, аның шулай икәннен күпләр таний да иде.

Гаять бай тәҗрибәсе, эрудициясе, күзәтүчәнлегә, эзләнүчән акылы өстенә аның чын галимнәргә генә хас тагын бер сыйфатын әйтеп үтәсем килә. Интуиция, ягъни сизмәләү көче. Яңа табышлар, әле алары да күп түгел, әмма Альфред Хәсәнович шуларны җентекләп өйрәнәп, киләчәктә өстәмә фактларның табылачагына ихластан ышанып, яңа фаразлар тәкъдим итә һәм бу фаразларның байтагы озак та үтмәстән фәнни теориягә әйләнәп китә, яңа ачышларга китерә, фән дөньясында галимнең абруен күтәрә.

Экспедицияләрдә менә шул интуиция

дигән нәрсәнең кирәклегенә үземнең дә күп тапкырлар инанганым булды. Моңа кадәр билгесез археологик истәлекләр эзләп табу максатыннан разведка үткәрәбез. Әтием көтмәгәндә шоферга машинасын туктатырга куша. Без якын-тирәдә эзләнә башлыйбыз. Альфред Хәсәнович туп-туры бер якка карап китә дә, берәз йөргәннән соң, табышлары белән безнең янга килеп җитә. Күңелем сиздә шунда берәр нәрсә буласын, ди. Биләр экспедициясендә булган хәл: шөһәрлекнең валларын – борынгы ныгымаларын казыйбыз. Тәҗрибәле ике археолог валларның стратиграфиясе – борынгы катламнарның урнашу тәртибе һәм хронологиясе турында бөхәсләшәләр. Озакка киткән бөхәскә өченче археолог соңгы ноктаны куя: “Нигә әле шулай “кайныйсыз”, шеф килер менә, барысы да аңлашылыр!” Тагын бер хәл. Шул ук Биләр тирәсендә рекогносцировка үткәрәбез. Арабызда ярыйсыгына тәҗрибәле Мәскәү археологлары да бар. Берни таба алмыйбыз. Шулвакыт Альфред Хәсәнович, барыбызны да шаккаттырып дигәндәй, сөрәп ташланган тип-тигез жир өстендә үзенә генә мәгълүм ниндидер билгеләр буенча берничә курган каберлек “күрәп” алды. Күпме генә тырышсак та берәүебез дә ул каберләргә таний алмады. Соңыннан казып карагач кына Альфред Хәсәновичның дөреслегенә ышандык.

Фән белән яшәде инде гомере буге, мәрхүм, фәндә яшәде. Хәтеремдә, инсульт зәхмәте белән хастаханәдә дәваланып чыкканнан соң ул миңа болай диде: “Әле күпме планнарым-хыялларым бар иде. Тагын бер егерме елга җитәрлек. Ничә ел гомерем калгандыр инде, бер Алла белә”. Озын гомерле булмады шул. Бик тә яшисе, иҗат итәсе килә иде, югыйсә! 1994 елның май ахырында Кремльдә казу эшләрен башлап жибәрде. Кичләрен Казан тарихына караган кулъязмаларын тәртипкә китерде. Этногенез проблемаларына багышланган монографиясен яңабаштан карап чыгарга кирәк иде. Алтысигез китаптан торачак борынгы һәм урта гасырлар археологисе сериясеннән дә икесе генә чыгып өлгерде... Язмыш барысын да башкача хәл итте. Күңелемне шулгына тынычландыра: әтиемнең эшен шөһәртләре дәвам итә. Онытмыйлар.

ИДЕЛ БОЛГАРСТАНЫ ҺӘМ ДУНАЙ БОЛГАРИЯСЕ*

Альфред Халиков

Идел һәм Дунай буе болгарлары VII гасырда Кубрат хан төзөгән Бөек Болгар дәүләтендә, Азов һәм Кара дингез тирәләрендәге далаларда яшәгәннәр. Бу хакыйкәтне барыгыз да беләсездер инде дип уйлыйм. Кубрат хан үлеп, Бөек Болгар дәүләте таркалганнан соң әлегә болгарларның бер өлеше Кубратның улы Аспарух житәкчеләгендә Дунай якларына, икенче өлеше Урта Идел буйларына күчеп китә. Нәтижәдә, 681 елда Дунай Болгариясе, X йөз башларында Идел Болгарстаны дигән дәүләтләр барлыкка килә. Табигый ки, Идел һәм Дунай болгарлары һәм алар төзөгән дәүләтләр арасында соңыннанрак нинди дә булса бәйләнеш булганмы, халыкларында борынгы болгарларга хас нинди дә булса уртак билгеләр сакланып калганмы дигән урынлы сораулар үзеннән-үзе туа.

Бу сорауларга тулы-төгәл җавап бирү шактый кыен, шулай да кайбер кызыклыгына күзәтүләр ясап була.

Бу дәүләтләр икесе ике җирдә үсеш кичерәләр. Табигать шартларының төрле булуы, әйләнә-тирә мохиттәгә аерымлыктар, күрше халыкларның, диннәрнең төрле булуы, әлбәттә инде, ике дәүләт халкының да икътисады, мәдәнияте һәм тормыш-көнкүрешенә үзенчәлекле булып оешуына китергән. Бу ике дәүләт оешканда ук инде алар халкының составы шактый чуар була. Актив үсеш 681-970 елларга туры килгән Дунай Болгариясенең халкы өч этносны берләштергән: шул яктарда борынгыдан яшәп килгән фракиялеләр, V-VI йөздә Балканга үтеп кергән славянар һәм төрки телле болгарлар. Соңгылары фракиялеләрне һәм күпсанлы славян төркемнәрен бер дәүләт-ил итеп берләштерүдә житәкче рольне башкаралар. Идел Болгарстаны халкын формалаштыруда исә болгар-төрки кабиләләре белән беррәттән җирле фин-угор кабиләләренә өлеше шактый зур була. Нәтижәдә Дунай һәм Идел буйларында төрле этнослар оешкан.

Әмма шундый шартларда да борынгы

бергәлек тамырларына нигезләнгән уртак билгеләрнең бер өлеше сакланып калган. Әле шул чор кешеләре үк бу ике илдәүләтнең, аларның халкының бер үк исем белән атап йөртелүенә игътибар иткәннәр. Борынгы рус елъязмачылары, мәсәлән, Дунай һәм Идел буе болгарларын бер-берсеннән аеру өчен беренчеләрен “кара”, икенчеләрен “ак болгарлар”, өшөрык географлары “тышкы” һәм “эчке” болгарлар дип йөрткәннәр. Атаклы гарәп географы Мәсгүдинең безнең көннәргә кадәр килеп җитмәгән бер әсәре белән заманында таныш булган Ш.Мәрҗани Дунай һәм Идел болгарларының хәтта уртак патшалары булуы хакында да язып калдырган. Әлбәттә, бу хәбәрнең хакыйкәткә туры килүе бик шикле, шуңа да карамастан, әлегә чыганакта IX-X йөзләрдә ике Болгар иле булганын белү һәм аларның үзара багланышын чагылдырырга тырышу игътибарга лаек.

XII-XIV йөзләрдә дә Идел һәм Дунай болгарларының билгеле бер уртаклыгы, кардәшлеге турындагы фикерләр саклана әле. Әйтик, 1235 елда борынгы венгрларның туган илләрен эзләп Идел Болгарстанына чыгып киткән Юлиан житәкчеләгендәгә бер төркем миссионерлары башта Дунай Болгариясенә киләләр. Монда аларга Идел Болгарстанына бара торган юлны аңлатканнар, күрәсәң. XIII-XIV гасырларда кардәш илләр икесе дә Алтын Урданың вассалына әйләнәләр. Урдага буйсынган дәүләтләр исемлегендә алар янәшә китерелгән: “7) башкаласы Болгар яки Биләр булган Идел-Кама буендагы Болгар иле; 8) башкаласы Тырново булган Валахия яки Болгария (Бургал)”. Шулу ук вакытта бу ике илнең бер хөкемдар кулу астында берләшкән булуы турында фикер дә яшәгән. Мәсәлән, XV гасыр башында язган Мисыр энциклопедисты әл-Калкашанди үзенә бер әсәрәндә “Кырым дингезе артындагылар белән аннан төньяктагылар белән хат язышу”, боларның Дунай һәм Идел болгарлары булуы турында хәбәр итә.

1877 елда Казанда IV Бөтенроссия археология съезды булып, аның карары белән Ка-

* А.Х. Халиковның «Беренче дәүләт. Болгар иле» китабыннан өзек (Казан: Тат. кит. нәшр., 1991)

зан университеты каршында Археология, тарих һәм этнография жәмгыяте оештырыла. Аның программасына, алда торган бурычларның берсе буларак, Идел һәм Дунай болгарларың урта гасырлар чоры мәдәниятен өйрәнү дә кертелә. Дөрес, язма һәм археологик чыганаclarның житәрлек булмавы сәбәпле, бу чакыруга иярүчеләр табылмый. Шулай да, ике тугандаш халыкның кардәшлеген ачыклау максаты белән Идел болгарлары жиренә, Казанга, атаклы болгар галимнәре И.Шишманов (1896 елда) һәм В.Златарский (1914 елда) килеп китәләр.

Совет чоры галимнәреннән исә беренчеләрдән буларак Идел һәм Дунай болгарлары тарихын һәм мәдәниятен янәшә куеп өйрәнү кирәклегенә Мәскәү галиме Н.Я. Мерперт игътибар итте. Ул Хәзәр дәүләте белән нисбәтле салтау-маяк археологик културасы истәлекләренә бер өлеше болгар кабиләләренә карый, дигән фикер әйтте. Бер үк вакытта диярлек археолог С.Станчев-Ваклинов тарафыннан Болгариядә элгәреге болгарларың Нови-Пазар каберлегенә ачылды һәм аның материаллары Татарстанда казып өйрәнелгән Олы Тархан каберлегендәге борыңгы болгар материаллары белән янәшә куеп тикшерелде, аларның бер-берсенә гажәеп дәрәжәдә охшаш булуы ачыкланды.

Дунай һәм Идел болгарларына кагылышлы мөһим мәсьәләләргә хәл итүдә Болгария һәм Россиядә уздырыла торган, болгарчы галимнәргә берләштергән фәнни конференцияләр зур эш башкара. Борыңгы болгарлар проблемасы буенча очрашулар 1976 елдан башлап Тотю Тотев, Рашо Рашев, Дмитрий Дмитриев кебек күренекле галимнәр башлангычы белән Шумен шәһәрендә биш елга бер мәртәбә уздырыла. Шулай ук 1980 елдан бирле “Болгаристика үзәге” житәкчесе академик Дмитрий Ангелов тырышлыгы белән халыкара конгресслар булып тора. Әлегә гыйльми чараларда Россия, шул исәптән Татарстан галимнәре дә актив катнашалар. Болгария археологлары еш кына Казанда булып китәләр, болгарлар проблемасына багышланган фәнни конференцияләрдә чыгыш ясыйлар, бер уңайдан Болгар, Биләр кебек тарихи шәһәрләребездә алып барыла торган археологик казу эшләре белән таныша-

лар. Бердәм тырышлык, хезмәттәшлек нәтижәсендә Дунай һәм Идел болгарларың тарихи һәм мәдәни үсешенә караган күп кенә кызыклы фактлар ачыклана.

Элгәреге болгарлар чорына караган охшашлыкларның күбрәк булуы бер дә гажәп түгел – ике халыкның да борыңгы тамырлары бер төбәктә формалашкан бит. Охшашлыкларның соңгы чорларга караганнары кызыклырак.

Идел Болгарстанының башкаласы Бөек шәһәр (Биләр) һәм Дунай Болгариясенә элгәреге башкаласы Плисканың шәһәр төзелешендәге үзенчәлекләргә игътибар итми мөмкин түгел. Икесе дә көчле саклану ныгытмалары белән әйләндереп алынган эчке һәм тышкы шәһәрдән гыйбәрәт. Мондый план – борыңгы болгарларың күчмәнлек традицияләргә нәтижәсе. Шәһәрләрнең эчке планировкасында да, топографиясендә дә охшаш яктар күп. Мәсәлән, нишләптер тимерчелек, кара металл кою белән шөгыльләнүче бистәләр шәһәр үзәгендә. Торак йортларың ишекләргә көньяк-көнчыгыш якта (кояш чыгышы ягында) урнашкан булуы да очраклы хәл түгел, әле борыңгы һун, төрки бабаларыбыз да йортларың шулай сала торган булганнар. Шунысы да кызык: борыңгырак чорларда (X йөз ахырларына кадәр) Дунай һәм Идел буге болгарлары жәйгә эссе көннәргә киез тирмәләрдә (юрталарда) яшәүгә артыграк күргәннәр. Моның археологик эшләргә ике дәүләтнең дә башкалаларында ачылган: Дунай бугендагы Плискада Рашо Рашев тарафыннан казып тикшерелгән бик зур хан тирмәсе һәм Биләрнең тышкы шәһәрендәге Фаяз Хужин табып өйрәнгән уникаль тирмә эшләргә шундыйлардан.

Дунай Болгариясендә дә, Идел Болгарстанында да монументаль архитектура нык үскән була. Аерма шунда гына – беренчелендә мәһабәт сарайлар, православие храмнары таштан салынган булса, икелесендә төзү материалы итеп башлыча яндырылган кирпич кулланылган. Ләкин Биләрдә дә ак таштан салынган биналар булган. Шундыйлардан берсе – X гасырның икенче яртысында торгызылган Жәмигъ мәчете хәрәбәләргә. Ст. Бояджиев фикеренчә, Плискадагы

хан сарае комплексыннан сакланып калган корылмаларның аскы өлеше генә таштан булып, югары өлеше агачтан салынган. Биләр каласының эчке шөһәр үзәгендә ачылган борынгы мәчетнең дә нигезе генә ак таштан төзелгән булгандыр, минемчә. Биләрдәге архитектура корылмаларының эчке планы Плииска һәм Преславтагы кебек үк башлыча квадрат бүлмәләрдән гыйбәрәт. Монументаль биналарның нигезләрен ныгытуда бер үк ысулдан файдаланганнар: башта нигез чокырына тыгыз балчык катламы түшәгәннәр, аннан соң метр саен 10-15 сантиметр диаметрлы агач баганалар сугып чыкканнар. Болгардагы Жәмигъ мәчетен дә, Казан кремлендә ачылган зур бина нигезләрен дә шундый ук ысул белән ныгытканнар.

Безнең климатик зонадагы кырыс табигать шартларында кирпеч биналарга яхшылап уйланылган жылыту системасы кирәк булган. Шуңа күрә Идел болгарлары зур йортларны идән астыннан үтә торган каналлардан гыйбәрәт жылыту системасы кулланганнар. Дунай болгарларында исә каналлар урынына балчык торбалардан файдаланганнар, мичтән чыккан жылы һава бүлмәләргә шул каналлар буенча таралган.

Идел һәм Дунай болгарлары башлыча игенчелек һәм терлекчелек белән шөгылләнгәннәр. Бу жәһәттән ике халык арасында жир һәм иген эшкәртү коралларының охшашлыгы, туфраг эшкәртү системасындагы уртаклыклар аеруча күзгә ташлана. Баштагы чорларда, әле христиан динен кабул иткәнче, Дунай болгарлары терлекчелектәге гомум болгар-төрки үзенчәлекләренә саклаганнар, мәсәлән, Идел болгарлары кебек үк, дуңгыз асрамаганнар.

Идел һәм Дунай болгарларының киём-салымнарында, хатын-кызларның бизәнү әйберләрендә, чүлмәкчеләр ясаган савыт-сабаларда билгеле бер уртаклык күзәтелә.

IX гасырда Дунай Болгариясендә христиан, ә X гасырда Идел Болгарстанында ислам дине кабул ителсә дә, озак вакытлар аларның рухи мәдәниятында аерым охшашлыклар

саклана. Бигрәк тә көмеш һәм бронза савытларга, таш кисәкләренә, башка төрле әйберләргә уеп төшерелгән рун язмалары, тамгалар игътибарга лаек. Төрки каганатлары чорыннан калган уникаль еллык “жанвар” циклына нигезләнгән календарь да әле гамәлдән чыкмаган була.

Ниһаять, шуны да әйтеп үтәргә кирәк, Идел һәм Дунай болгарлары арасында аларның уртаг бабаларына хас антропологик үзенчәлекләр дә сакланган. Бу Олы Тархан һәм Нови-Пазар каберлекләрендә аеруча ачык күренә. Һәм шуңа күрә дә урта гасырларда, хәтта соңрак та ике болгар иле өчен уртаг булган исем, әйбер, күренешләрнең “болгари” атрибуты белән бәйлә булуы гажәп түгел. Мәсәлән, иң яхшы йомшак кызыл күн “эл-болгари” (Якын Көнчыгышта, Урта Азиядә), “булгаро” (Италиядә); иң яхшы филигрань, ягъни, кыйммәтле металл чыбыктан үрәп ясалган зиннәтле бизәнү әйберләрен “муза’и болгар”; музыка уен коралларының бер төрен “булгаро”, “булгарини”; сузып жырлана торган озын көйләрне “булгарити” (Италиядә); виноградың иң яхшы кышкы сортларын “булгарине” (Румыниядә), “булгаро” (Италиядә) дип йөрткәннәр.

Хәтта бик күп гасырлар үткәч тә, Дунай болгарларының оныклары – хәзерге болгарлар һәм Идел болгарларының төп варислары булган татарлар телендә элеккеге гомумилекне чагылдырган сүз-атамалар сакланган: “бакър” (болг.) – “бакыр” (тат.), “белег” (болг.) – “билге” (тат.), “бут” (болг.) – “бот” (тат.), “дънер” (болг.) – “ден”, “дин” (тат.), “ерген” (болг.) – “иркен” (тат. “буйдак”), “кавга” (болг.) – “гауга” (тат.), “камчия” (болг.) – “камчы” (тат.), “хубове” (болг.) – “хуп” (тат.) һ.б.

Ике тугандаш халыкның тарихи бергәлекләрен чагылдыручы фактлар болар белән генә чикләнми, әлбәттә. Кызганычка каршы, бу проблема әле безнең фәндә бик аз өйрәнелгән. Археологлар, антропологлар, этнографлар һәм тел галимнәре киләчәктә бу мәсьәләләргә игътибар итәрләр әле дигән ышанычта калабыз.

ИКЕТЕЛЛЕЛЕК ӨЛЖӘСЕНДӘ ЭШЛӘГӘН ГАЛИМ

Фәнис Исламов

ФӘНИС ФӘТХИ улы ИСЛАМОВ – педагогика фәннәре кандидаты. Дистәдән артык монографиясе, башка авторлар белән берлектә рус һәм татар мәктәпләренең 5-9 класслары өчен татар теле һәм әдәбияты, тарих фәннәре буенча мәктәп дәреслекләре, педагогика, тел һәм әдәбият, тарих фәннәрен укыту, тәрбия һ.б. темаларга багышланган 300дән артык фәнни-гамәли мәкаләләре басылган.

Исламов Ф.Ф. Ученый, трудившийся в области двуязычия.

Статья посвящена жизни и деятельности известного педагога А.Ш. Асадуллина (1926-2006).

Татар балаларына – рус, рус телләргә – татар теле буенча, балалар бакчалары, мәктәп, югары уку йортлары студентлары, тәрбиячеләр, укытучылар өчен күптөрле дәреслек, уку комплекслары (методик кулланмалар, таблицалар, күрсәтмә әсбаплар, диафильмнар, фонохрестоматияләр, сүзлекләр һ.б.) төзәргә илле елдан артык гомерен багышлаган зур галим, педагогика фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе Абдулла Шаһи улы Әсәдуллин белән без кырык елдан артык бергә үзара ярдәмләшеп тату эшләдек. Бик ипле, шөфкатьле, шул ук вакытта үзенә дә, башкаларга да таләпчән булган мөгтәбәр зат Абдулла Шаһи улы белән бергә үткән хезмәт юлыбызны һәрчак сагынып искә алам.

Үз белгечлеге буенча нәзари һәм гамәли яктан яхшы әзерлекле, психология, педагогика, методика фәннәренең бөтен нечкәлекләрен беләп эш итүче, балаларны, яшьләргә ихлас күңелдән яратучы автор гына берьюлы балалар бакчалары, мәктәп, югары уку йортлары өчен тирән эчтәлекле дәреслекләр, методик ярдәмлекләр, монографик хезмәтләр яза ала. Мөхтәрәм остазым профессор А.Әсәдуллин менә шундый сыйфатларга тулысынча ия булган зат иде.

1926 елның 28 ноябрендә Яшел Үзән районының Күгеш авылында дөньяга килгән Абдулла Шаһи улы бик яшьли ятим кала. Намуслы зат аны тәрбияләп үстергән үги әнисен гомере буе һәрчак сагынып искә алды, даими рәвештә дистә еллар дәвамында аның каберенә зыярат кылды,

шөфкатьле затка олы рәхмәтен белдерде.

Ташкент педагогия институтында рус теле һәм әдәбияты белгечлеге буенча югары белем алган, берничә ел үзбәк балаларына бу фәннәрдән белем биргән кеше, Казанга кайтып, 1954-57 елларда Казан дәүләт педагогия институтында (хәзерге Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты) рус телен укыту методикасы белгечлеге буенча аспирантура үтә, кандидатлык, 1932 елда Мәскәүдә «Татар башлангыч мәктәбендә рус теле укыту методикасының фәнни нигезләре» дигән темага докторлык диссертацияләрен уңышлы яклый. Татарстан укытучылар белемен күтәрү институтында методист, СССР Фәннәр академиясе Казан филиалында, ТФА Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтының Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәгендә (2004 елның 7 маена кадәр) өлкән, әйдәп баручы фәнни хезмәткәр, соңгы ун ел дәвамында КДПУның рус мәктәпләрендә татар теле укыту кафедрасында профессор вазыйфаларын башкарды. Ул татар мәктәпләрендә рус һәм татар телләрен укыту методикасының фәнни-гамәли нигезләрен эшләүгә, программалар, дәреслекләр һ.б. язуга зур көч куйды.

Абдулла Шаһи улының 114 китап һәм брошюрасы, 200дән артык милли педагогика, методикага бәйле мәкаләсе төрле җыентыкларда һәм журналларда дөнья күрдә. Авторның басылып чыккан хезмәтләре 600 басма табакны тәшкил итә. Бу машинкада басылган 13800 бит дигән сүз.

Күренекле галим-методистның рус те-

лен укыту проблемаларына багышланган зур күләмле монографиялар арасында түбәндәгеләр аеруча игътибарга лаеклы: «Первоначальное обучение русскому языку в татарской школе», «Из опыта преподавания русского языка в татарской школе» (Методическое наследие), «Основы методики русского языка в татарской начальной школе», «Методика обучения русскому языку в начальных классах тюркоязычных школ», «Методика русского языка в IV-VIII классах тюркоязычной школы», «Вводный устный курс русского языка», «Обучение связной речи в 4-8 классах», «Внеклассная работа по русскому языку в начальной школе», «Заглядывая в прошлое методической науки» һ.б.

Профессор А.Әсәдуллин мәктәпләр өчен 16 төрле программа төзегән, 12 исемдә мәктәп дәреслеген язган мөхтәрәм зат. Ул педагогик эшчәнлеген баштагы елларында татар мәктәбен 1-7нче класслары өчен «Букварь», «Азбука», рус теле дәреслекләре һ.б. кулланмалар язды. Галимнең танылган дәреслекләр авторы Риза ага Газизов белән бергә язган «Букварь» китабы 1969 елдан 1981 елга кадәр басылып килде. «Русский язык» (1 класс) 1982 елдан, «Азбука», «Русский язык» (2 класс) дәреслекләре 1988 елдан алып бүгенгә көнгәчә мәктәптә хезмәт итә. «Учимся говорить по-русски» дәреслеген беренче басмасы кырык елдан элек дөнья күргән иде.

Узган гасырның туксанынчы еллары башында республикабызда «Татарстан халыклары телдәре турында» Закон кабул ителгәч, телләр язмышы, киләчәге турында тирән уйланып, борчылып хезмәт итүче галим рус һәм башка милләт балаларын татарча сөйләшәргә өйрәтүнең психологик, педагогик, лингводидактик нигезләрен эшкәртәргә алынды, укыту һәм тәрбиянең яңа методларын һәм алымнарын камилләштерүгә, бастуга җитди өлеш кертте. Кыска гына вакыт эчендә бу юнәлештә язган бер-

ничә дистә хезмәтен бастырып чыгарды. Алар республикабыз һәм башка төбәкләрдәге яш буынга тәрбия һәм белем бирүче уку йортларында, икетеллекне гамәлдә ашыруда зур булышлык итәләр. Профессор Фираз Харисовның остазы турында язган түбәндәге фикерләрен, авторга олы рәхмәтемне белдереп, кабатлыйсым килә: «Абдулла Шаһи улы чын мәгънәсендә ике яклы икетеллекне гамәлгә ашыручы,

өйдәп баручы олы шәхес иде» («Актуальные проблемы обучения татарскому языку в русской школе» җыентыгы. – Казан, 2005 ел. – 22 б.).

Республикабызның югары уку йортларында татар телен өйрәнүне рус телле студентлар бүгенгә күндә профессор Абдулла Әсәдуллин һәм профессор Рузәл Йосыпов авторлыгында язылган «Татарский язык в русскоязычной аудитории» дигән дәреслектән файдаланалар. Бу авторларның 1998 елда «Рус телендә сөйләшүче балаларга татар телен укыту методикасы нигезләре» дигән хезмәте дә дөнья күрдә. Абдулла Шаһи улының «Татар телен өйрәнәбез», «Учимся говорить, читать и писать по-татарски» исемле китаплары, «Тел ачкычы» дигән рәсемле русча-татарча-инглизчә сүзлеген (галимнең улы Фәрит белән авторлыкта) һ.б. укытучылар һәм укучылар өстәлендә урын алды.

Соңгы елларда педагог галим рус мәктәпләрен 5-11 сыйныфларында татар телен өйрәнүче балалар өчен дәреслекләр, методик кулланмалар язу белән аеруча мәшгуль булды. Укытучыларга ярдәмгә һәрберсә 8 басма табак күләмдә «Татар сөйләме» дип аталучы 7 методик кулланманы бастырып чыгаруга иреште. Автор бу кулланмалар белән нәтиҗәле эш алып баручы укытучылар өчен «Методическое руководство к пособиям «Татарская речь» для 5-11 классов русских школ» дигән методик кулланмасын язды. Мәшһүр зат бу хезмәтенең типографиядә басылып чыккан нөсхәсен күрә алмыйча мәңгелек йортына

күчте. Әмма ТР ФАнең Тарих институты директоры урынбасары, фәлсәфә фәннәре докторы Фәрит Мирза улы Солтановның хәстәрлек күрүе нәтижәсендә бу кыйммәтле кулланма үз вакытында укытучыга багып жите.

Төрле елларда Прага, Варшава, Ташкент һ.б. шәһәрләрдә уздырылган бөтендөнья конгресслары эшендә актив катнашкан галим илебездә педагогика, телләр, аларны укыту методикасы буенча уздырылган фәнни, фәнни-гамәли конференцияләрдә докладлар белән чыгыш ясады. Күп еллар дәвамында КДПИның Гыйльми советы әгъзасы вазыйфасын башкарды, докторлык һәм кандидатлык диссертацияләренә бәяләмәләр язды, аның житәкчелегендә дистәләгән яшь белгеч рус һәм татар телләрен укытуга бәйле темаларга кандидатлык диссертацияләре өстендә нәтижәле фәнни тикшеренүләр алып барды.

Республикабызда һәм башка төбәкләрдә эшләүче укытучыларның теоретик һәм гамәли белемен күтәрүдә һәм методик осталыгын камилләштерүдә А.Әсәдуллин керткән өлеш гаять зур. Ул төрле тематик курсларда, семинарларда, конференцияләрдә укыту һәм тәрбиянең актуаль мәсьәләләре буенча лекцияләр укыды, Татарстан Мәгариф һәм фән министрлыгы каршындагы Укыту-методик советы әгъзасы бурычларын да бик теләп үтәде.

К.Д.Ушинский медале иясе, тынгысыз фән эшлеклесе педагогик-методик мирасны өйрәнүгә дә житди өлеш кертүче галимнәрнең берсе булды. Аның Н.А.Бобровников, К.Насыри, Г.Тукай, И.С.Михеев, Н.К.Крупская, В.М.Чистяков, М.Х.Корбангалиев, Р.С.Газизов, Н.З.Бакиева, Н.М. Хәсәнов, Л.З. Шакирова, М.К.Бакиева, Р.Б. Гарибянова, Ф.Ю. Әхмәдуллина кебек галимнәрнең педа-

гогик-методик мирасын өйрәнүгә багышланган хезмәтләре татар, рус, удмурт телләрендә дөнья күрдә.

Абдулла Шаһи улы зур галим генә түгел, күбәүләргә үрнәк алырлык гаилә башлыгы да иде. Мөлаем жәмәгәте Нәзирә ханым белән бергә Фәрит һәм Рәшитне тәрбияләп үстергән ата, дүрт оныгының шәфкәтле, шул ук вакытта таләпчән дәү әтисе дә булды. Өлкән улы Фәрит тә әтисе сукмагыннан атлады. Санкт-Петербургтагы Көнчыгышны өйрәнү институтында гарәп, инглиз һ.б. телләренә бөтен нечкәлекләре белән өйрәнгән яшь белгеч хәзерге вакытта Россия Фәннәр академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтында өлкән фәнни хезмәткәр, Россия Мөфтиләр шурасы рәисенең фәнни эшләр буенча ярдәмчесе вазыйфаларын уңышлы башкара. Ливия һәм Тунис илләрендә берничә ел дәвамында студент яшьләренә гарәп һәм инглиз телләрендә укыткан яшь галим рус телендә Мәскәүдә аларның әдәбиятлары үсеше проблемаларын яктырткан монографияләрен бастырып чыгарды. Рәшит исә республикабызның танылган сәләтле рәссамы.

Шулай итеп, татар балаларына рус телен, рус телле яшьләргә татар телен укытучыны юлга салуда, бу предметларның фәнни методикасын эшләүгә, сәләтле яшь галим-педагоглар үстерүгә Абдулла Шаһи улы Әсәдуллин керткән өлеш гаять зур. Киләчәктә Татарстан хөкүмәте, республика жәмәгәтчелеге, Татарстанның Мәгариф һәм фән министрлыгы танылган галимнең аеруча кыйммәтле фәнни хезмәтләрен берничә томга туплап бастырып чыгару хәстәрлеген күрсәләр, укытучылар, галимнәр, студентлар, аспирантлар өчен изге гамәл башкарырлар иде, минемчә.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КЕШЕГӘ БӘЙЛӘНЭШЛӘ АВАЗ ИЯРТЕМНӘРЕ

Земфира Шәрәфетдинова

ЗЕМФИРА ГАБДРАХМАН кызы ШӘРӘФЕТДИНОВА – Яр Чаллы дәүләт педагогия институтының (ЧДПИ) мәктәпкәчә тәрбия факультетын һәм Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институтының аспирантурасын тәмамлап, ЧДПИда эшли. ТФАнең мөхбир әгъзасы Фуат Ганиев житәкчелегендә «Татар телендә ияртемнәр» дигән темага кандидатлык диссертациясен якларга әзерләнгән.

Шарафутдинова З.Г. Подражательные слова татарского языка, связанные с человеком.

В статье дается классификация подражательных слов, связанных с действиями человека, приводятся примеры их использования.

Тирә-юньдәге төрледән-төрле авазлар кешеләрнең игътибарын үзенә җәлеп итә. Безне чолгап алган әйләнә-тирәлектә барлыкка килгән авазлар сөйләмдә шул авазларга охшату нигезендә ясалган сүзләр ярдәмендә белдереләләр. Тел белемендә ул сүзләр аваз ияртемнәре дип аталалар.

Аваз ияртемнәре үзләрен барлыкка китергән предмет, техника, кеше, хайван, кош-корт хәрәкәте һ.б. белән бер-берсеннән эчтәлеген белән аерылып торалар һәм шуңа бәйле рәвештә аларны төрле төркемчәләргә бүлүгә мөмкин.

Без бу мәкаләдә кешегә бәйләнешле аваз ияртемнәрен карап китәрбез. Аваз ияртемнәренң бик күбесе шушы төркемгә керү сәбәпле, ул иң зур төркемне тәшкил итә. Мондый аваз ияртемнәре үзләренң лексик-семантик мәгънәләре буенча башка төркемнәрдән аерылып торалар һәм төрле төркемчәләргә бүленәләр. Шул төркемчәләренң берсе – кешенң төрле хәрәкәтләре вакытында барлыкка килгән тавышларга охшатып ясалган аваз ияртемнәре. Бу төркемчәне дә берничәгә бүлүгә була.

1. Йөргәндә аяк атлау тавышына охшатып ясалган аваз ияртемнәре.

Кинәт чыккан тавышка охшатып ясалган аваз ияртеме бер ижеккә яки кабатлаусыз булырга мөмкин:

– **тып:** Бөтерелә торгач, чүгә белән **тып** итеп бер басып куя да, кинәт **туктап** кала.

Ә дәвамлы һәм кабатланып ишетелеп торган тавышларга охшатып ясалган аваз ияртемнәре берничә ижектән торалар, еш кына кабатлаулы формада булалар:

– **гөрс-гөрс:** Копылов итекләре белән **гөрс-гөрс** басып килде. И. Гази.

– **дык-дык:** Өстен-башын да алыштырмаган килеш, кирза итекләре белән **дык та дык** басып, Әхмәтша бабай килеп кергәч, сөлгенә муенына салып, карчыгы белән бик тәмләп, янып-пешеп чәй эчеп утырган Гаяз бабай “ул арада ни булды икән?” дип аптырап калды. Г. Шәрәфи. Башын югары күтәргән Галәвиев, **дык-дык** басып, строй алдында бара. М. Мәһдиев.

– **дөп-дөп:** Инде **дөп-дөп** баскан аяк тавышлары якынга ук килеп **жүтте**. Х. Камалов.

Бу ияртемнәң варианты да бар: **дөпә-дөпә**. Үзе, парадка чыккан солдат сыман **дөпә-дөпә** басып, техникумга **чапты**. В. Имамов.

– **дөрс-дөрс:** Эти өйдә **дөрс-дөрс** атлап шул припевны аеруча кычкырып кабатлый иде. М. Мәһдиев.

– **дың-дың:** Мәсрүрә көзгә янына килеп чәчләрен рәтләде, калын ике толымын сыпыргалап артка ташлады да **дың-дың** басып чыбылдык артына керә-чыга йөрдә. М. Мәһдиев.

– **лап-лап:** Илдус, **лап-лап** атлап, яңадан өйгә кергәндә, ялгыш, пәси баласының койрыгына басты. Ә. Бикчәнтәева.

Бу ияртемнәң **лап-лоп** дигән башка варианты да очрый: Урман эчендә **лап-лоп** басып килгән аяк тавышлары ишетелде. Г. Гобәй.

– **лаштыр-лаштыр**: Вәли үзенә өнәмичә карап торган кызга астан гына ачулы карап ташлады да **лаштыр-лаштыр** атлап ишегалдын урап чыкты. Р. Гыйззәтуллин.

Бу ияртемнең башка вариантлары да бар: **-лаштыр-лоштыр, лыштыр-лыштыр**. Нуриасма аякларын **лаштыр-лоштыр** сөйрәп көч-хәл белән караватына килеп эңитте һәм ястыкка ауды, күзләрен йомды. Ф. Садриев. Берсендә кечкенә ап-ак бәрәнне чыгарам дип билдән суга баттым. Дерелдәп, тешем тимәстәй булып, өйгә **лыштыр-лыштыр** кайтып кергән идем. Н. Хәсәнов.

– **так-так**: Әйттем такмак,

бастым **так-так**

Идән таптап такмаклап.

Н. Исәнбәт.

Бу ияртемнең **так-ток** варианты да бар: Аннары, пычагын тоткан килеш **так-ток** басып, өйалдына чыгып китте. Ф. Садриев.

– **тыпыр-тыпыр**: Ике-өч көннән **тыпыр-тыпыр** биеп китәр. Ф. Яруллин.

Бу ияртемнең башка варианты – **тапыр-топыр**. Тоткын ни барын ачык уйлап эңитә алмый, тимер тавышлары белән буталып, күп аяклар **тапыр-топыр** киләләр дә моның сигезенче камерасының зур йозакларын, тимер ишекләрен **шалтыр-шолтыр** ачып эңибәрәләр. Г. Ибраһимов.

– **тек-тек**: Шәфика башын югары күтәрдә, нечкә үкчәләре белән **тек-тек** басып, егетнең каршына килде... М. Маликова.

– **тырык-тырык**: Гомер бу хәтердә калганы шул: әни кичтән **тырык-тырык** йөрәп тора, он или, нәрсәдер туглый, мичкә утын алып керә, табак-савыт **шалтырата**. М. Мәһдиев.

– **тук-тук**: Әйе, Хәбир **тук-тук** басып, итекләрен шыгырдатып аның каршына килде... М. Маликова.

– **чалт-чолт**: Гади ямьсез кызлар кебек, ялан тәпиләре белән **чалт-чолт** басып, пычрак чүпрәк белән матур кыз идән дә юамы икән? И. Гази.

– **чәж-чож**: Межа авыл читенәрәк алып төшә иде, алай әйләнеп йөрергә вакыт юк иде, ат дугасыннан үскән, инде серкә очырырга әзерләнгән яшел арыш басуына ярып керделәр дә **чәж-чож** атлый башладылар. М. Мәһдиев

– **чап-чап**: Ә мин яланаяк чыгып йөгердем: тәгәрмәч кыршавыдай ялтыраган тас-

ма юлдан **чап-чап** басып йөрдем, миңа рәхәт иде. Ш. Галиев.

– **шакы-шоқы**: Коридорда немец солдатты кебек **шакы-шоқы** килеп әз генә йөрәп калды. Р. Хафизова.

– **шалт-шалт**: Копылов итекләре белән гөрәс-гөрәс басып килде, килгәндәге ишкелле үк **шалт-шалт** басып үз урынына барып утырды. И. Гази.

– **шап-шап**: Кичке эңгәрдә **шап-шап** атлап, уртача буйлы, таза, базык гәүдәле, киң битле ир килеп керде. Т. Галиуллин.

– **шарт-шорт**: Яңа күлмәкләр, үкчәле туфлиләреңне киеп, **шарт-шорт** басып урамнан үтүләре ни тора! Ф. Яруллин.

– **шык-шык**: Гөлнур **шык-шык** басып алга узды. К. Тимбикова.

2. Йөргәндә аяк киеме тавышына охшатып ясалган аваз ияртемнәре.

– **кыштыр-кыштыр**: ...Капка артында **кыштыр-кыштыр** аяк тавышы ишетеләп торды да, ниһаять, эңилкәсенә сырмасын салып, аягына киез ката кигән Әхмәтша бабай килеп чыкты. Г. Шәрәфи.

– **лыч-лыч**: Инде күптән чыланып эченә су үтеп беткән, чабаталарны **лыч-лыч** китереп атлый-атлый, ак каенлы озын урамнан **жәһәт-жәһәт** кенә чыгып, өйгә ычкындым. Ш. Маннур.

– **чаиш-чош**: ...Киез итекнең ышкылуыннан, тулаем алганда, бөтен сорт аяк киёмнәренең әле тегеләй, әле болай килеп идәнне ышкып йөрүләреннән үзенә бертөрле, тел белән әйтеп каләм белән язып булмастай, **чаиш-чош** купты. Ф. Хәсни.

– **шакы-шоқы**: Менә шәкерт малайлар мәдрәсә белән ике арада **шакы-шоқы** агач башмак сөйри башлый, мәдрәсәдән кайтышлы урам тутырып кар атышалар. Г. Бәширов.

– **шыгырт-шыгырт**: Идән буйлап **шыгырт-шыгырт** узулары күңелле. Р.Хафизова.

Бу ияртемнең **шыгыр-шыгыр, шыгыр-шагыр, шыгырт-шагырт**, кебек башка вариантлары да очрый: Берсе эңыйнак жакет өстеннән шәл бөркәнгән, озын кара юбкалы, шушы авылның карт укытучысы Сафура апа, янындагысы – чалбар балагының берсен бөтенләй югары күтәреп бөкләгән, сыңар аяклы, култык таякларына таянып эре сикерешләр белән **шыгыр-шыгыр** атлаганы – Сафу-

ра апаның фронттан кайткан улы Хәмит иде. М. Мәһдиев. Хәнәфи урам буйлап **шыгыр-шагыр** үз тарафына атлады. Э. Касыймов. Кемнеңдер **шыгырт-шагырт** кына басып урамнан узуы ишетелеп кала. Г. Бәширов. Кич-иртә урамнан **шыгырт та шыгырт** аяк тавышлары ишетелә башлый. Г. Бәширов.

– **лас-лос**: Читекләре белән **лас-лос** бәрә-бәрә, Гөлгуташ Зәйнәпбикә белән Әмирнең икесен бөтен ихата буенча каз мамыгы урынына куып йөртте. В. Имамов.

3. Йөгәргәндә барлыкка килгән авазларга охшатып ясалган аваз ияртемнәре.

– **дөп-дөп**: Малайлар бик каты йөгәреп киттеләр. **Дөп-дөп** итеп, аяк тавышлары гына ишетелеп калды. Р. Фәизов.

– **лап-лоп**: Төннәр буе урамда абалап этләр өргән, **лап-лоп** әллә кемнәр йөгәреп йөргән. Г. Бәширов.

– **лапыр-лопыр**: Урам башында **лапыр-лопыр** йөгәрепкән тавышлар ишетелде. М. Мәһдиев.

– **лас-лос**: Аның күзе-башы тонган, ул юл читләрен, чокырларны абайламый-нитми Төркәйгә таба **лас-лос** йөгәрә иде. В. Имамов.

– **тырык-тырык**: Мин **тырык-тырык** алга элдерттем. Г. Мөхәммәтшин.

– **шапы-шопы**: Анда-санда яшьләренең генә кычкырып көлешкәннәре, йә булмаса әче итеп сызгырып әжибәрүләре, **шапы-шопы** йөгәргән аяк тавышлары ишетелә. Ф. Бәйрәмова.

4. Пычрак су ерып яки сулы жирдән барганда барлыкка килгән тавышка охшатып ясалган аваз ияртемнәре.

– **лач-лач**: Яңгыр суы яка астына үтеп кәргәч, **лач-лач** пычрак изеп авылга кайтам. А. Гыйләжөв.

– **лачтыр-лочтыр**: Әтинең кожанын кидем, билне каеш белән кысып будым, башлыкны күтәрдем дә **лачтыр-лочтыр** урам сазын яра башладым. А. Гыйләжөв.

– **чапыр-чопыр**: Өсләренә плащ бөркәнгән, целлофан япкан авылдашлары, **чапыр-чопыр** пычрак ерып, каядыр баралар, ашыгалар. Г. Бәширов.

Бу ияртемнең башка варианты да бар: **чапыр-чупыр**. Авылның тиле Әптерие урам уртасына чыгып басып, шәрран ярып бер кычкырды да яланаяклары белән **чапыр-чупыр** пычрак

ера-ера елгага таба китте. З. Хөснияр.

– **чупыр-чупыр**: Аучы итеге белән **чупыр-чупыр** су ерып көймә йөри торган ачык урынан эчкә кереп китте. Г. Мөхәммәтшин.

– **чаптыр-чыптыр**: Анда ике малай **чаптыр-чыптыр** яңгыр суында уйнап йөри иде. И. Гази.

– **чәп-чәп**: Үз якларында саран гына сибәләгән яңгыр монда ару шәбәрткән, асфальтта гөрләвекләр тәгәри, күлләвек ярып машиналар йөзә, чибәр-чибәр ал иренле апалар, туфлиләрән тотып **чәп-чәп** ялан аяк йөгәрәләр. А. Гыйләжөв.

– **пычтыр-пычтыр**: **Пычтыр-пычтыр** яңгыр суларын ерып, аның артыннан тагын кемдер килә иде. Ф. Бәйрәмова.

5. Кеше кешегә кул белән сукканда, бөргәндә чыккан тавышларга охшатып ясалган аваз ияртемнәре.

Бу төр аваз ияртемнәре бер генә мәртәбә яңгырап киткән тавышны да, кабатлаулы тавышны да белдерергә мөмкин.

Бер генә мәртәбә барлыкка килгән тавышны белдергән аваз ияртемнәре:

– **гөрс**: Ишек шунда булырга тиеш. Кинәт... **Гөрс!** Яңак төбенә йон бияләй белән берне кундыралар, атылып китеп буш чиләкләр, көянтәләр өстенә барып төшсәң. М. Мәһдиев.

– **дөп**: Кинәт... **Дөп!** Муен тамыры жылынып китә, иләмсез сөрлегеп, өйалдының икенче кырына тутырып куелган капчыклар өстенә барып төшсәң. М. Мәһдиев.

– **къя**: Зөфәр чак кына тайчанып калырга өлгерде – яшен ташыдай чыжлап узган йодрыкның жиле аның йөзөнә килеп бәрелде: “**Къя!!**”. Ж. Дәрзаман.

– **чалт**: Шул сүзне әйтүгә Зәңфирә **чалт** итеп аның яңагына чапты. Ф. Садриев. Бер тиенне алып икенче кулын сузган үсмернең кулына **чалт** итеп сугып алырга да өлгерде. Ә. Фәйзи.

– **чәп**: Сержант алагаем зур кулы белән, **чәп** итеп, тегенең түгәрәк сыртына сукты. Г. Сабитов. Ял көннәремнең берсендә ул ялтырап торган маңгай жөйләренә уч төбә белән **чәп** иттереп сукты. А. Гыйләжөв.

– **шап**: ...Сарыкны бәйләгән бауга үрелгән иде, мин **шап** итеп аның кулына суктым. Н. Гайсин. Салих **шап** итеп, муенына килеп ябышкан черкине сугып төшерде. Р. Бөшөр.

Кабатлаулы тавышны белдерә торган аваз ияртемнәре:

– **дың-дың:** Хәкимжәң үзенең өч бармакка калган көчле кулын Былбылнисаның юантык биләнә салачак һәм **дың-дың** китереп аркасына бәрәп бер назлап алачак. М. Мәһдиев.

– **дөп-дөп, дөп тә дөп:** Үкерең-ярың Нәгыйм аңа ташиланды, йодрыклар **дөп тә дөп** алмаш-тилмәш төшәләр иде. А. Гыйләжәв.

– **чалт-чолт:** Бәриянең ике беләген бер кулы белән кысып тоткан килеш икенчесе белән яңагына **чалт-чолт** суккалады. Ф.Садриев.

– **шап-шоп:** Шаһи-Морат әүвәл сыңар кулы белән аны кочагына алды, икеме-өчме мәртәбә әжилкәсенә **шап-шоп** китереп суккан сыман итте. В.Имамов.

6. Кешегә сыгылмалы нәрсә белән сукканда чыккан тавышларга охшатып ясалган аваз ияртемнәре.

Бер генә мәртәбә барлыкка килгән тавышны белдерә торган аваз ияртемнәре:

– **чәж:** Шул арада әлегә апаның аркасын **чәж** итеп камчы ярып итте. Г. Галиев.

Кабатлаулы тавышны белдерә торган аваз ияртемнәре:

– **чәж-чәж:** Ул сабак белмәгән кызларны **чәж-чәж** чыбык белән пешерә торган абыс-тай бөтен кызларга “ай гакыллым, кызым” дип дөшә торган булды. Г. Исхакый.

7. Кеше кинәт утырганда, егылганда һ.б. аның хәрәкәтләре вакытында чыккан тавышларга охшатып ясалган аваз ияртемнәре:

– **гөп:** Пуляның аңа барып әжиткәнен, Сакмановның **гөп** итеп егылганын үзе күрдә. Т. Галиуллин.

– **гөрс:** ... Габделнур **гөрс** итеп сәкегә, әни-

сенең баш очына утырды. М. Мәһдиев.

– **лып:** Мин хәлсезләнеп, гимнастёркамны башыма яртылаш кигән килеш, **лып** итеп карават читенә утырдым. Г. Кашаф-Үзиле.

– **шап:** Кыз **шап** итеп түрдә торган киң караватына барып утырды. Ф.Бәйрәмова.

8. Кеше кул чапканда, кулын кулга һәм кул белән каты әйберләргә каты сукканда чыккан тавышларга охшатып ясалган аваз ияртемнәре.

Кабатлаулы тавышны белдерә торган аваз ияртемнәре:

– **чалт-чолт:** Габитов учларын **чалт-чолт** китереп бармакларына ябышып калган керн валчыкларын кагып төшерде дә будканың эчке бүлмәсенә кереп китте. И. Гази.

– **чатыр-чотыр:** Яшьләр, докладны бүлдереп **чатыр-чотыр** кул чабалар иде. И. Гази.

– **шап-шоп:** Билал трубканы бабайга кире сузды да, малайларча әжилкәнен, бер-берсенә **шап-шоп** суга-суга кулларын угаларга тотынды. Г. Шәрәфи.

– **шыкы-шыкы:** Хәйри имән бармагы белән **шыкы-шыкы** өстәлне төйдә. Ф.Садриев.

Бу ияртемнең **шакы-шыкы** дигән башка варианты да бар: Нәжмиев, кулын йодрыклап, бармак буыннарының бөкләнгән турында агарып торучы сөякле әсире белән өстәл полировкасына **шакы-шыкы** сукты. Ф.Садриев.

Карап үтелгән мисаллардан күренгәнчә, телдә аваз ияртемнәрен куллану фикерне төгәлрәк әйтеп бирүгә ярдәм итеп, аны стилистик яктан баета. Шуңа да карамастан, хәзерге әдәби татар телендә ияртемнәр проблемасы ахыргача чишелмәгән, бу өлкәдә эшләнгән эшләр проблеманың актуальлеген генә исбатлый.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ашмарин Н.А. Основы чувашской мифологии. – Казань, 1918.
2. Катембаева Б.Ш. Подражательные слова в казахском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Фрунзе: АН Киргизской ССР, 1965. – 21 с.
3. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957. – 107 с.
4. Сәгыйтов М.А. Аваз ияртемнәрен өйрәнүгә карата // Вопросы тюркологии. – Казан, 1970. – 176-186 б.

© Гайзәтуллина Ә.М., 2007

УКУЧЫЛАРНЫҢ ФӘННИ ЖӘМГЫЯТЕ

Әлфия Гайзәтуллина

ӘЛФИЯ МӘСГУТЬ кызы ГАЙЗӘТУЛЛИНА – Яр Чаллы шәһәренең 51нче урта мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укыта. Рус мәктәбендә татар телен өйрәнүнең яңа ысулларын кулланып эшләргә тырыша.

Гайзәтуллина А.М. Научное общество учащихся.

В статье рассматривается роль научного общества учащихся в их профессиональной подготовке.

Хәзерге заман мәктәбе өчен шөхеснең ижади мөмкинлеген үстерү, актив кеше тәрбияләү, укучыларның акыл эшчәнлеген һәм ижади сәләтләрен үстерү беренчел булып тора. Бу бурычны мәктәп шөхескә юнәлтелгән технологияләрен кулланып кына хәл итә ала. Составы төрле булган сыйныфлар уртача стандартка ориентлашкан, шуңа күрә дәрәҗә вакытында ижади эш үткәргү кыенгарак туры килә. Ләкин, билгеле булганча, дәрәҗәгә эш, сыйныф белән эш укучылар белән эшләнүнең бердәнбер формасы түгел. Безнеңчә, мәктәптә иң катлаулы проблема – сәләтле балалар белән индивидуаль эш, аларның акыл эшчәнлекләрен һәм ижади сәләтләрен үстерү. Нигездә, иң беренче чиратта үзенең матди базасының ярлылыгы аркасында, әлеге мәктәп мондый эшкә аз яраклашкан. Мәктәп китапханәләренең мөмкинлекләре чикле (бигрәк тә татар телендә китаплар житәрлек түгел), балаларның барлык ихтыяжларын канәгатьләндерә алмый, ә башка информация чыганаclarы юк диярлек. Шулай итеп, укытучының эшчәнлегенә энтузиазмга һәм укучыларның рухи хәзинәләрен өйрәнүгә булган теләкләренә корылган.

Безнең мәктәптә укучыларның фәнни жәмгыяте (УФЖ) 2005нче елдан эшли башлады. Анда 10-11нче сыйныф укучылары катнаша. Жәмгыятьнең «нигезләмәсе» эшләнә. Төп максатлар булып фәннең, сәнгатьнең аерым өлкәләрендә белемне камилләштерү, акыл эшчәнлеген үстерү, мәктәп укытучылары житәкчелегендә фәнни тикшеренү үткөрү, тәҗрибә эшчәнлеген күнекмәләргә һәм осталы-

гы алу тора. Билгеле, укучының фәнни эшкә фәннең яңалык өстәми, ул – аның үзгәчә генә яңалык. Укучылар татар язучыларының, жәмгыять эшлеклеләренең тормыш юлларын һәм ижатларын, татар халкының тарихын, гаилә генеалогиясен өйрәнәләр. Мәктәпкә бездә татар балалары аз булуын, аларның да күбесенең ана телендә иркәләнеп аралаша алмавын, барлык темаларга да укучыларның көчә житмәвен истә тотып, уку елы башында укытучы ярдәмендә темалар сайланды. Балаларга эшкә башлау кыен тоелды, ләкин соңыннан алар фәнни эшләнүләргә алындылар. Әйтсәң кирәк, докладлар, чыгышлар, рефератлар әзерләү зур хезмәт таләп итә, күп вакыт ала, чөнки фәнни жәмгыятькә таләпләр бик югары. Әлбәттә, балалар шөһәркүләм, бигрәк тә республика күләмендә уңышка ирешүнең авырлыгын аңлыйлар. Шуңа карамастан, алар үз тарихларын, күренекле шөхәсләр белән кызыксынуларын күрсәтәләр.

Фәнни оешмада башкарылган эшләр билгесез калмый. «Чакматаш» балалар ижат үзәгә ике этаптан торган фәнни-гамәли конференция үткәрә, беренче этап – мәктәпләрдә, икенчесе – шөһәркүләм.

Шөһәркүләм конференцияләрдә катнашу безнең төп максатыбыз түгел, ләкин бу үзгәчә дәрәҗәсәң объектив бәяләргә, методик алымнарның дәрәҗәсәң ышанырга, укучыларга үз көчләрен һәм сәләтләрен бәяләргә мөмкинлек бирә.

Һәр уңыш башка укучыларга фәнни эшчәнлек белән шөгыльләнәргә этәргеч була,

димәк, мәктәп алдында торган бурычларны үтәргә булыша.

УФЖ эшен логик тәмамлануга кадәр житкерә алсак, алга таба фәнни тикшеренү эшчәнлеген укучылар арасында тагын да популяррак булып, ә бу безгә хәзерге заман мәктәбе алдында торган сыйфатлы белем бирү, ижади сәләткә ия булган балаларга үз юлларын табу кебек күп кенә авыр проблемаларны чишәргә мөмкинлек бирер иде.

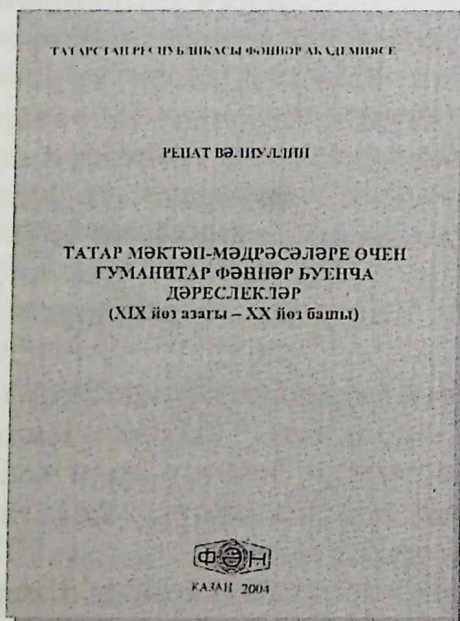
Укучылар фәнни җәмгыятендә эшләү

сәләтле укучыларның башка традицион эш формаларында – олимпиадаларда, бәйгеләрдә катнашуларына ярдәм итә һәм бу эшен югарырак дәрәжәгә күтәрә, ижади процесска кертәп җибәрә.

Бу өлкәдә аз гына тәҗрибәне гомумиләштереп шуны әйтергә мөмкин: фәнни җәмгыять эшчәнлеген уйлап оештыру, укучыларны тормышка әзерләүдә, киләчәктә югары уку йортларында белем алырга теләүчеләргә беренче адым булып тора.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Вәлиуллин Р. Н. Татар мәктәп-мәдрәсәләре өчен гуманитар фәннәр буенча дәреслекләр (XIX йөз азагы - XX йөз башы). – Казан: ФЭН, 2004. – 220 б.

Мәктәп-мәдрәсәләре эшчәнлегенә, татар халкы тарихы белән тыгыз бәйләнештә булып, гыйлемгә өйрәтү, тәрбия бирү, милли һәм дини хисләр тәрбияләү, гомумән, милләтне саклап калуда мөһим урын биләгән тулы бер дәрәҗә. Татар уку йортлары халкыбызның теле, әдәбияты, мәдәнияте үсешенә турыдан-туры йогынты ясый.

Бу китапта XIX йөз азагы – XX йөз башы татар мәктәп-мәдрәсәләрендә гуманитар фәннәр буларак дин, әдәбият, әдәп-нәсыйхәт, тел, тарих буенча кулланылган дәреслекләр тикшерелә. Аларның барлыкка килү, үсеш баскычлары китапларның басылу тарихы, милли тарих һәм мәгарифнең үткәне белән бәйләп рәвештә ачыклана. Шулай ук, 1891-1917 елларда мәктәп-мәдрәсәләре өчен басылып чыккан гуманитар дәреслекләренң тулы исемлегенә китерелә.

Китап тарихчылар, укытучылар, милли мәгариф һәм татар китабының үткәне белән кызыксынучылар өчен файдалы һәм кирәкле кулланма.

БАЛА УМЫРТКАЛЫГЫНЫҢ ТУГАНДА ЖӘРӘХӘТЛӘНҮЕН РЕНТГЕН ЯРДӘМЕНДӘ ДИАГНОЗЛАУ

Марс Михайлов

МАРС КОНСТАНТИН улы МИХАЙЛОВ – медицина фәннәре докторы, профессор, ТР ФАнең хокукий әгъзасы, ТАССР һәм РФнең атказанган фән эшлеклесе. Казан дәүләт медицина академиясе ректоры һәм нурлы диагностика кафедрасы мөдире. Хезмәтләре балалар нейрорентгенологиясенә карый.

Михайлов М.К. Рентгенодиагностика родовых повреждений позвоночника у детей.

В статье приводится классификация повреждений позвоночника и спинного мозга у детей и методика их рентгеновского исследования.

1. Рентген тикшеренүләр методикасы

Туры проекцияле рентгенография үткәргәндә авыру аркасына яткырыла. Бу вакытта баш һәм муен кассета яссылыгына перпендикуляр урнаша. Баш аз гына артка чиксен өчен, муен астына мамык мендәрчек куела. Рентген көпшәсеннән элпәгә кадәр ара 30 см тәшкил итә. Сурәтләр кыска экспозиция белән, муен умырткасы уртасына төбән төшерелә. Туры рентгенограммада 3нче кимәлдәге умыртка күзәтелә, өске ике умыртка аскы теш казнасы һәм баш сөяге нигезе күлгәсендә кала. Бу очракта 1нче һәм 2нче умырткаларны тикшергәндә рентгенография авыз аша үткөрелә. 1,5-2 яшьлек балаларны авыз аша тикшерерү кыен булганлыктан, сурәтне баш арты аша “куәтләрәк” нурланыш кулланып алу тәкъдим ителә. Мондый сурәтләрдә аскы теш казнасы башлангыч ике умыртканы күзәтергә комачауламый.

Ян сурәт алганда муен һәм башның урта сагиталь яссылыгы кассета яссылыгына параллель урнашу төп таләп булып тора. Моның өчен баш астына жылкә биеклегенә тиң мамык мендәрчек куела. Үзәк рентген нурлар ташкыны, туры сурәт алгандагы кебек 3-4нче умыртка кимәленә юнәлтелә. Гадәттә, ян сурәттә барлык муен умырткалары күренә.

Бөләкәй пациентларны ян белән яткыручитен булганлыктан, ян сурәт булдыру өчен латераль (урта яссылыктан читтәге) торыш кулланыла. Бу очракта авыру аркасы белән

ятып тора, рентген нурлары өстәлгә параллель рәвештә горизонталь юнәлештә юнәлтелә.

Наталь (туганда барлыкка килгән) жәрәхәтле балаларны тикшергәндә стандарт проекциядә гадәти ике рентген сурәтен алу диагностика мәсьәләләрен чишеп бетерми. Бер яшькә кадәрле балаларның сурәтләрен тасвирлау бигрәк тә кыен, чөнки аларның умырткалары әле урынты сөяк төшләрә, жәя һәм үсентеләр рәвешендә генә була.

Умырткалыкның муен өлешенә горизонталь халәттә төшерелгән ян рентгенограммалары буенча умырткалык, бигрәк тә буынтык функцияләре турында фикер йөртү авыр. Шуңа күрә, басып торган яки утырган килеш умырткалыкны вертикаль рәвештә рентгенга төшерү яхшырак. Бик кечкенә балаларның да вертикаль ян сурәтләрен төшерергә мөмкин.

Баш һәм арка мие жәрәхәтләнүе мөмкинлеген тикшергәндә баш сөяген дә рентгенга төшерәләр. Бу очракта баш сөягенә һәм умырткалыкның муен өлеше сурәтен бер пленкага төшереп була. Мондый алым куллану сурәтләр санын һәм нурланышны киметә. Вертикаль халәттә алынган сурәтләрнең сыйфаты да яхшырак була, чөнки бу вакытта кечкенә пациентлар бик борчылмый.

Туганда жәрәхәтләнгән балаларның рентгенограммаларын тасвирлаганда, умырткалыкның муен өлешен яшь буенча норманы исәпкә алып, функциональ анатоморентгено-

логик тикшерү мөһим.

1 яшьтән зуррак балаларның муен лордозы (*алга кәкрәюе*) максималь бөгелгәндә төзәлә, ә кайбер очракта кифозга бөкрөгә әверелә. 1 яшькә кадәр муен лордозы аз сизелә. Югарырак торучы һәр умыртка жисеме аз гына авыша һәм астарак ятучы умырткага карата алга таба авыша. Буынтык үсентеләре буын фасетлары озынлыгының яртысы кадәрле бер-берсеннән күчешә. Жәяләр һәм кылсыман үсентеләр жилпәзә сыман аерылалар.

Максималь турайганда муен лордозы иң югары зурлыкка житә. Югарырак урнашкан умыртка жисеме астагыларына карата аз гына артка таба авыша, ә буынтык үсентеләре тулысынча берсе өстенә берсе туры килә. Арка мие туганда жәрәхәтләнган бала умырткалыгының муен өлешен рентгенофункциональ тикшеренү урта атлант күчәрле буынны өйрәнү өчен әһәмиятле.

2. Балалар умырткалыгының кайбер анатомик һәм рентгеноанатомик үзенчәлекләре

А. Бала умырткалыгының анатомик үзенчәлекләре

Умыртка сөякләнүнең беренче нокталары эмбрион үсешенә 3нче аенда барлыкка килә, сөякләнү периоды 3 нокта (жәя өчен ике һәм сөякләнү өчен бер нокта) хасил булгач башлана. В.А.Дьяченко (1949) фикеренчә, беренче сөякләнү нокталары югары муен умырткалары жәяләрәндә барлыкка килә. А.Андронеску (1970) фикеренчә, сөякләнүнең ян төшләре башта беренче муен умырткасында, ә аналыктагы үсеш периодының 3нче ае азагында һәрбер күкрәк умырткаларында, 4нче аенда бил умырткаларында, 5нче аенда әвернә сөякләрдә барлыкка килә.

Умырткалар беренчел һәм икенчел төшләрдән хасил була. Шуңа күрә туган вакытта умыртка жәяләре урта сызык буенча кимерчәк катламнары белән генә тоташкан була. Алар умыртка жисемнәре белән дә шулай тоташалар. Жәяләрнең яртысы муен бүлегендә икенче яшь азагында ялгана башлый. Атлант (*муенның беренче умырткасы*) жәясе 4-5 яшьтә тоташа. Жәяләрнең умыртка жисемнәре белән кушылуы 3 яшьтә күзәтелә, 7 яшькә ялганып бетә.

Сөякләнүнең икенчел нокталары туган-

нан соң барлыкка килә. Жисемнәр сөякләнүнең икенчел нокталары 9-11 яшьтә, состав үсентеләре 8 яштән соң, аркылы һәм күчәрле жисемнәрнең соңрак, 16-17 яшьтә хасил була. 12 яшьтән соң икенчел сөякләнү нокталары кушылып бетә һәм умырткаларның сөяккә формалашуы 24-25 яшьтә тәмамлана.

Яңа туган балаларның умыртка дискарының калынлыгы умыртка жисемнәрнекенә тигез һәм умыртка сөяге озынлыгының яртысына тигез булуын билгеләп үтәргә кирәк. Яңа туган баланың умырткалыгы, бигрәк тә муен һәм бил өлешендә, хәрәкәтчән була, аларның муен һәм бил лордозы булмый. Муен лордозы 6 айда, ә билнеке 1 яшьтә хасил була. Умырткалыкның күкрәк бөгелеше 6 айдан соң гына күзәтелә башлый һәм 6-7 яшьтә генә формалашып бетә. Умыртка дискарының биюклегә акрын гына кечерәя һәм 3-4 яшьтә умыртка жисемнәрнең биюклегә дискарныкыннан зуррак була.

1нче, 2нче һәм 7нче умырткалар төзелешләре буенча аерылалар. 1нче умыртканың жисеме булмый, ул ян массалар белән тоташкан алгы һәм арткы жәяләрдән гыйбарәт. Атлантның нигез үсентесе юк, аның урынына арткы калкулык кына була. Атлантның ян массалары баш арты сөяге белән кушылып, башның югары буынын, ә 2нче умыртканың түбән буынын хасил итәләр.

2нче муен умырткасы күчәр умырткасы дип йөртелә, чөнки ул баш сөяге һәм 1нче муен умырткасының борылу күчәрен тәэмин итә. 1нче һәм 2нче муен умырткалары арасында тишек булмый. 7нче умыртка башкалардан озын тармакланмаган нигез үсенте белән аерылып тора. Гадәттә, бу умырткада артерияләр узучы өчен тишекләр булмый.

Умырткалыкның муен өлешендәге аркылы үсентеләр каналы аша күп тамырлы нервлар бәйләме – умыртка артериясе, кан тамырлары, умыртка нервлары үтә. Туганда алынган умырткалык жәрәхәтләрнең төрле авыруларга сәбәп булуы шуның белән аңлатыла да инде.

Б. Рентген сурәттә умырткалыкның муен өлешенең яшькә карап үзенчәлекләре

Туган вакытта алынган рентгенограммаларда умырткалыкның койрык умырткасынан тыш, барлык өлешләрендә сөякләнгән жисемнәр һәм ике өлештән торган жәяләр

күзәтелә. Яңа туган баланың умырткалары аз сөякләнгән, рентгенографиядә биеклеге буенча кимерчәк дискка тиң озынча түгәрәк күлгәләр булып күренә. Беренче муен умырткасының алгы дугадагы сөякләнү үзәге күп кенә очракта туган вакытта булмый. Шуңа күрә умыртка сурәттә ян массасы һәм арткы жәясе белән генә күренә. Ян массалар, баш арты сөягенә мускуллары белән кушылып, атлант-баш арты буынын тәшкил итә. Атлантның алгы жәясе туганнан соң беренче айларда сөякләнә башлый һәм урта атлант-төп сөяк буынны тикшеренүгә комачаулый.

Беренче муен умырткасы ян проекцияле сурәттә һәм авыз аша төшерелгән махсус сурәтләрдә яхшы күренә. Яннан алынган рентгенограммаларда атлантның алгы жәясе башта аз гына тыгыз бүлемтек рәвешендә күренә. Бала үскән саен, тыгызлык арта һәм бала туганнан соң берничә айдан яхшы күзәтелә башлый. Арткы жәя ян сурәттә тууга ук яхшы күренә. Атлантның ян массалары бер-берсе өстенә һәм еш кына тешсыман үсенте өстенә төшә, баш арты сөягенә мускуллар белән атлантның ян массалары арасындагы буын тишеге яхшы күренә. Кабырга-аркылы үсентеләр күренми.

Атлантның ян массалары авыз аша төшерелгән туры рентгенограммаларда яхшы күренә. Алар 2нче умыртканың тешсыман үсентесенә симметрияле рәвештә урнашырга тиешләр. Моңы бигрәк тә 1нче умыртка күчкәндә исәпкә алырга кирәк. Ян атлант-күчәр буыннар куышы яхшы күзәтелә, атлант-баш арты сөяге буыны да күренергә мөмкин. Аз дәрәжәдә сөякләнгән, атлантның ян массаларының чикләре төгәл күзәтелми, сурәттә алар 2нче умыртканың буын фasetларыннан читкәрәк чыгып күренәләр. Арткы жәядәге тишек 4-5 яшькә кадәр, ә алгы дуга 8-9 яшькә кадәр күзәтелергә мөмкин.

Беренчел сөякләнү нокталары булу сәбәпле, туганда 2нче муен умырткасы рентгенограммаларда яхшы чыга. Жәрәхәтләнү нәтижәсе жисем һәм тешсыман үсенте арасындагы синхондроз (кимерчәкле *топашу*) жәрәхәте кебек кабул ителергә һәм 4-5 яшькә кадәр дәвам итәргә мөмкин. Шулай яшьләрдә теш өстендә сөякләнү ноктасы хасил була, алар 8-9 яшьтә кушылып бетә. 2нче умыртка жисеме теш контурына күчеп бетә, жәя икегә

аерылып, нигез үсенте рәвешенә керә. 1нче умырткадан аермалы буларак, аксиста түбән буын үсентеләре була.

1нче умыртка жәясенә арткы өслеге белән тешсыман үсентенә алгы өслеге арасында урта атлант-күчәр буынының тишеге күренә. Ул Крювелье буыны дип йөртелә. Атлантның алга таба күчүгә сәбәплә тишекнең кичәюе буынның чыгуына ишарәли. Тишекнең кичлөгә буенча хәзер дә урта фикир юк. Олыларда аның нормаль кичлөгә 2 мм була (В.С.Майкова-Строганова, М.А.Финкельштейн, 1956), муен бөгеләп-турайганда ул, атлантның урынына бәйлә рәвештә, үзгәргә мөмкин. Безнеңчә, балаларда ул 1,5-2 мм тәшкил итә һәм функциональ халәтләрдә бик аз үзгәрә. Тишек 2,5-3 мм дан зуррак булганда буынтык жәрәхәте турында сүз алып барыла.

Калган (C_3-C_7) муен умырткалары берберсенә охшаганнар. 7нче умыртка бүлгәлән күчәр үсентесә белән аерылып тора. Яңа туган балаларда түбәнгә муен умырткаларының жисемнәре ике якка кабарынкы булалар. 1 яшькә житкәндә алар почмаклары түгәрәкләнгән турыпочмаксыман формада була. C_{3-4} кимеләндәге жисемнәренә өске алгы почмаклары киселгәнсыман була.

Туры сурәттә, умыртка жәяләре арасында кимерчәк катламнар булу сәбәпле, урта сызык буенча ачыграк юл күзәтелә. Ул 1-3 яшькә, ешрак 1 яшькә кадәр күзәтелә. 3 яшьтән соң синостоз (*сөякләрнең үзара топашып үсүе*) башлана. Балаларның муен өлеше умырткаларының күлгәсә начар күзәтелгән, рентгенограммалардан нәтижә ясау кыен. Буын үсентеләре, ыргаксыман үсентеләр кебек, начар күренә, алар өчпочмаксыман формалы булып, ян сурәттә яхшы тасвирлана. 9-11 яшьтә жисемнәренә, ә 14-16 яшьтә аркылы һәм күчәр үсентеләренә икенчел сөякләнү нокталары хасил була. Синостоз төрле яшьтә, күбесенчә 18-20 яшьтә күзәтелә. 13 яшьтән соң балалар умырткалыгының рентгенологик сурәтләре олыларныкынан аерылмый диярлек.

3. Умырткалыкның муен өлеше жәрәхәтләнүнең рентгенологик билгеләре

Умырткалыкның муен өлеше жәрәхәтләнгәндә каймыгу, өлешчә каймыгу, каймы-

гу-сыну күзәтелергә мөмкин. Жисемнәр, жәяләр һәм үсентеләр сынуын, дисклар һәм бәйләвеч аппарат жәрәхәтләнүен аералар.

Туганда умырткалык жәрәхәтләнүнең рентгенологик билгеләрен 3 төргә бүленә: 1) умырткалар күчү билгеләре; 2) умырткалар сыну билгеләре; 3) умырткалык жәрәхәтләнүнең турыдан-туры ачык булмаган билгеләре.

А. Умырткалар күчү билгеләре

Туганда алган жәрәхәтләр нәтижәсендә балаларның умырткалары урыныннан күчү рентгенограммаларда буын тишекләренәң киндәге үзгәрү рәвешендә тасвирлана.

Гадәттә беренче ике умыртка һәм 2нче муен умырткасыннан түбәнрәк урнашкан умырткалар жәрәхәтләнә. 1нче умыртканың 2нчесенә карата сагитталь яссылыкта һәм борылма (ротацион) күчеш күзәтелергә мөмкин. Борылма күчеш өлешчә 1нче һәм 2нче умырткаларның ян буыннары буенча бара. Мондый жәрәхәт бала туганда башының тураеп бөгелүе, борылуы нәтижәсендә күзәтелергә мөмкин.

1нче һәм 2нче умырткалар күчү еш кына Крювелье буынында очрый. Бу очракта тешсыман үсентенәң алгы өслеге белән атлантның алгы жәясенәң арткы өслегендәге буын чокырчыгы арасындагы тишек рентгенограммаларда кинрәк булып күзәтелә. Бәйләвеч аппарат өзелмәсә дә, аркылы бәйләвечләр тартылырга мөмкин. Мондый үзгәрешләр умырткалык буыннары ялкынсынуга китерә.

Туганда умырткалык жәрәхәтләнү нәтижәсендә атлантның борылма күчеш еш очрамый. Бу очракта атлантның ян массалары 2нче умыртканың буын өслегенә карата күчәнә. Мондый очракта, күчеш төрәнә карап, буын тишеге кысыла яки киңәя. Яңа туган һәм кечкенә балалар умырткалыгының төзелеше үзенчәлекле һәм югары муен умырткаларын рентгенга төшерү кыен булганлыктан, мондый билгеләр күзәтелми. Ян буыннарда 1нче умыртка күчүне билгеләү өчен авыз аша төшерелгән рентгенограммада тешсыман үсентенәң торышын билгеләү мөһим. Өлешчә каймыгу очрагында атлантның ян массасы белән тешсыман үсенте арасы үзгәрә.

Атлант-баш арты буынында рентгенологик үзгәрешләр бик сирәк күзәтелә, шулай да

алар игътибарга лаек. Авыр бәбиләгәндә башның югары буыны каймыгырга мөмкин, аларны тикшегән дә рентген сирәк кулланыла, чөнки мондый жәрәхәттән соң бала үлә.

Туганда умырткалык жәрәхәтләнүнең рентгенологик билгесе булып 2нче муен умырткасының тешсыман үсентесе күчәре үзгәрү тора. Туган вакытка ук 2нче муен умырткасының беренчел сөякләнү нокталары һәм формалашкан тешсыман үсентесе була. Умыртка жисеме акрын гына теш контурын ала һәм 4-5 яшкә кадәр теш жисемнән кимерчәк катламы белән аерылган була. Рентгенограммада синхондроз нәзек ачык сызыклар рәвешендә күренә.

Тешсыман үсенте сынганда аның торышы үзгәрү әдәбиятта “шуышу” механизмы рәвешендә тасвирлана (М.Н.Никитин, 1969). Гадәттә тешсыман үсенте олыларда һәм балаларда төптән яки атлантның алгы жәясе яки аркылы бәйләвеч басымыннан сынарга мөмкин. Ул башны үтә бөккәндә дә сына. Туганда жәрәхәтләнү нәтижәсендә 2нче муен умырткасының торышы үзгәрү, күрәсен, шушы механизмга – синхондроз өлкәсендәге теш күчүгә бәйле.

1нче һәм 2нче умырткалар күчешә һәр очрактада өлешчә каймыгу итеп карала. Бу вакытта бәйләвеч өслекләр аз күчәнә һәм йомшак тукумалар өзелми. Мондый күчешләр булганда бәйләвеч аппарат тартыла һәм бу киләчәктә дә кабатланырга мөмкин.

Туганда алынган жәрәхәтләнүдән соң икенче урында түбән умырткалар (C_3 - C_7 кимеләндә) күчешә тора. Алгы-арткы проекцияләрдә төшерелгән рентгенограммаларда яңа туган һәм нәни балаларның умырткалары күчүе начар күренә яки бөтенләй күзәтелми. Шуңа күрә умырткалыкның муен өлешен ян проекциядә тикшерү мөһим.

2нче умырткалыктан түбәнрәк урнашкан умырткалар күчүнең рентгенологик билгесе – умырткаара буыннар үзгәрү. Буын үсентеләре аз үскәнлектән, мондый билгене ачыклау кыен. Бу яшкә аның билгесе булып умырткалар жисемнәре күчү тора. Мондый күчү ян рентгенограммада умырткалык каналының алгы һәм арткы контурларының баскычсыман кәкерәюе рәвешендә күренә. Бу вакытта жәрәхәтләнү өлкәсендә арка мие каналы кысыла. Арка мие каналының алга таба

күчкәндә кысылуы умыртканың (жәянең) артки. бүлгеге, ә артка күчкәндә – умыртка жисеме басылуға бәйле. Сирәк кенә янга күчеш тә күзәтелә. Күчеш юнәлешә жәрәхәт механизмына һәм тәәсир итүче қөчкә бәйле.

Бала тапканда жәрәхәтләнү – бөгү һәм турайту нәтижәсендә хасил булырга мөмкин. Умырткалык сузылырга мөмкин. Бу очракта рентгенограммаларда умырткалар арасы зураеп чыга. Сузылу симптомы ике проекциядә дә күзәтелә, әмма ян сурәттә ул яхшырак күренә: бу вакытта умырткалар жисемнәре арасындагы тишек зуррак булып чыга. Яңа туган һәм нәни балаларда 2нче-7нче муен умырткалары кимәлендә умырткаара тишәкләр киң һәм бертигез була. Шул сәбәпле, тишәкләрнең үлчәме үзгәрү буенча жәрәхәтләнү турында фикер йөртәргә мөмкин.

Б. Умырткалар сыну

Туганда умырткалык сыну бик сирәк очрый һәм арка мие һәм умырткалык артерияләре жәрәхәтләре белән бергә күзәтелә. Һәр очракта аерым умырткалар жисемнәре сына, төп сөяк үсентесә бер очракта гына сынган иде. Бөгелү нәтижәсендә жәрәхәтләнү хасил була. Еш кына 4нче муен умырткасы жәрәхәтләнә.

Умырткалар сыну ян сурәтләр ярдәмендә ачыкланды: умыртка жисеме деформацияләнү алгы өлештә билгеләнә. Бу вакытта умыртка жисеменең биәкләге кыскара, кайбер очракта умырткаларның биәкләге барлык өлешләрдә тигез кими. Рентгенограммаларда жәрәхәтләнгән умырткалар жисемнәре арасындагы тишек үзгәрми. Авыр жәрәхәтләнү очрагында умырткаара дисклар да үзгәрә: аларның биәкләге кими һәм формасы үзгәрә. Соңгысы тора-бара умырткаларның тоташып үсүенә китерәргә ихтимал. Умырткалар күчкәндә һәм сынганда йомшак тукумалар да жәрәхәтләнәргә мөмкин.

В. Умырткалыкның муен өлешә жәрәхәтләнүнең турыдан-туры булмаган билгеләре

Мондый билгеләргә жәрәхәт урынында йомшак тукумаларның калынаюы, йоткылык формасы үзгәрү һәм трахея күчү, кәкре муенлык, умырткалыкның иртә дегенератив-дистрофик үзгәрүе керә.

Йомшак тукумаларның калынаюын умырткалыкның муен өлешенең ян рентгено-

граммаларында йоткылык һәм трахея баганалары буенча жиңел беләп була. Мондый үзгәрешләренң паталогоанатомик субстраты (*фермент тәәсир итүче матдә*) булып кан йөгәрү, йомшак тукумалар өзелү һәм шеш хасил булу тора. Мондый симптом белән беррәттән түбән муен умырткалары жәрәхәтләнү нәтижәсендә трахея күчә.

Клиник тикшеренүләр күрсәткәнчә, туганда алынган умырткалык жәрәхәтә нәтижәсендә кәкре муенлык еш очрый. Рентгенограммада ул муен өлешендә умырткалыкның кәкрәюе яки умырткаларның күчәр тирәли борылуы рәвешендә күзәтелә. Дөвамлы кәкре муенлык нәтижәсендә баш сөягенң асимметрия билгеләре барлыкка килә.

Умырткалыкның муен өлешә жәрәхәтләнүнең турыдан-туры булмаган симптомнары клиника өчен бик мөһим: алар жәрәхәтләнүдән соң да ачыкланырга мөмкин һәм жәрәхәтнең сәбәпләрен, клиник үзгәрешләрен күрсәтәләр. Мондый билгеләргә балалар умырткалыкның дегенератив-дистрофик үзгәрешләре керә. Алар еш кына хәрәкәтчән ($C_4-C_5-C_6$) сегментларда күзәтелә.

Умырткалар урыннан күчкәндә, сынганда арка мие каналына кан йөгәрәргә, арка мие матдәсенә ми структурасы кысылып чыгарга мөмкин. Кысылу күчкән умырткалар жисемнәре тарафыннан да булырга мөмкин. Аркылы үсентеләрнең сөяк каналы аша узучы вертебраль (*умырткага нисбәтле*) артерияләренә жәлеп итү өчен умырткаларның азгына күчешә дә житә. Мондый йогынтыдан алар тартылырга яки спазмаланырга һәм шунда ук арка мие ишемиясенә киләп чыгарга мөмкин.

Туганда балалар умырткалыкы һәм арка мие жәрәхәтләнүнең классификациясе

1. Умырткалыкның арка миеннән тыш (рентген ярдәмендә ачыкланган) наталь жәрәхәтләнүе.

2. Умырткалык һәм арка миенең (рентген ярдәмендә ачыкланган) наталь жәрәхәтләнүе: а) умырткалар күчү һәм аның арка миенә басым ясауы; б) умырткалык артерияләре каттнашында спиналь (*умырткалыкка нисбәтле*) структураларның икенчел ишемиясенә китерә торган умырткалар күчүе;

в) умырткалык һәм арка мие жәрәхәтләнү; бу вакытта арка миендә беренчел геморрагия (кан йөггерү) күзәтелә, умырткалар жәрәхәте арка миен һәм умырткалык артериясен кысып чыгармый.

3. Икенчел спиналь ишемиягә китерә тор-

ган, арка мие яки умырткалык артерияләре катнашында умырткаларның наталь жәрәхәтләнүе.

4. Умырткалык жәрәхәтләнмичә, арка миенң наталь жәрәхәтләнүе (коммоция, контузия, геморрагия).

ЧЫГАНАКЛАР

1. Андронеску А. Анатомия ребенка / Пер. с рум. Ч.2. – Бухарест, 1970. – С. 59-74.
2. Дьяченко В.А. Аномалии развития позвоночника в рентгеноанатомическом освещении. – М., 1949.
3. Майкова-Строганова В.С., Финкельштейн М.А. Кости и суставы в рентгеновском изображении. – Л., 1952.
4. Михайлов М.К. Рентгенодиагностика родовых повреждений позвоночника. – М., 2001. – 176 с.
5. Ратнер А.Ю., Молотилова Т.Г. Натальные поражения спинного мозга // Вопросы охр. мат. и дет., 1972, №8. – С. 29-31.

© Камалов А.З., Хәмидуллина А.А., 2007

УДК 624.23:624.04;512:83

ЭЛЛИПТИК АРКАГА ЖИЛ ТӘЭСИРЕН ХИСАПЛАУ

Абрик Камалов, Алсу Хәмидуллина

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФнең югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган. 170тән артык фәнни һәм методик хезмәтләр, шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслеге, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

АЛСУ АБРИК кызы ХӘМИДУЛЛИНА – 1994 елда Казан дәүләт төзүче инженерлар институтын (хәзер – архитектура-төзөлеш университеты) тәмамлый. Бүгенге көндә шул уку йортының су белән тәэмин итү һәм тотылган суларны агызу кафедрасында ассистент булып эшли. 8 фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

Камалов А.З., Хәмидуллина А.А. О расчете воздействия ветра на эллиптическую арку.

С учетом дополнительного потенциала скоростей, порождаемого упругой эллиптической аркой, рассчитана величина возмущающего давления, определяющего воздействия ветра на арку. Получено аналитическое решение задачи о напряженно-деформированном состоянии эллиптической арки. Проведен анализ полученных результатов и рассмотрены частные случаи задачи.

Билгеле ки, конструктив яктан гажәп күп төрле формалардагы аркалы корылмаларның практикада киң кулланылуы аларның иң мөһим үзенчәлекләренә берсе булып тора. Ә бу, үз чиратында, техник сыйфатламалары ышлы һәм иң кулай булган конструкцияләргә проектлау мөмкинлеген ача. Шунлыктан, үзләренә структуралары һәм төзөлеше буен-

ча күптөрле формалардагы аркалы конструкцияләргә көчәнеш-деформация халәтен, аларның тотрыклыгын тикшерүнең нәтижәле ысулларын эшләү актуаль проблемаларның берсе булып тора. Бу проблемаларга кагылышлы кайбер мәсьәләләр А.З. Камаловның хезмәтләрендә [1-4] каралган иде.

Биредә жил басымы тәэсирендәге эллиптик

арканың көчәнеш-деформация халәтен тикшерү мәсьәләсен карыйбыз. Бу мәсьәләгә кагылышлы кайбер фаразлар системасына тукталып китик: жылнең нормалаган уртача тизлеге даими һәм U_∞ -га тигез; жыл тизлегенең пульсациясе исәпкә алынмый; һава ламинар һәм яссы агым булып хәрәкәт итә. Бу фаразлар нигезендә эллиптик аркага жыл басымы тәэсирен хисаплау мәсьәләсе Нейманның тышкы мәсьәләсенә, ягъни $s = s_0$ кәкресе тышында тизлекләрнең потенциалы φ -гә карата язылган

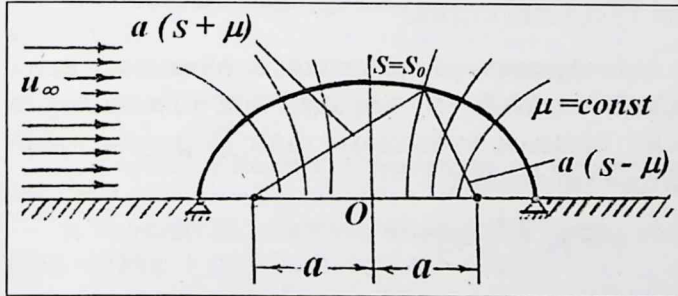
$$\Delta^2 \varphi = 0 \quad (1)$$

Лаплас тигезләмәсен чишү мәсьәләсенә китерелә. Шунуң белән бергә, тәэсир тудырган хәрәкәттәге тизлекләр потенциалы $s = s_0$ кәкресеннән ераклашканда нульгә омтылырга, ә эллиптик арка өслегендә кинематик

$$\text{grad} \varphi \cdot \text{grad} s = 0 \quad (2)$$

һәм динамик чик шартлары канәгәтләнделергә тиеш.

Хәрәкәт рәвешен сурәтләүне һәм эллиптик арка өслегендәге кинематик һәм динамик шартларны язуну гадиләштерү максатыннан, s, μ ($1 \leq s < \infty, -1 \leq \mu \leq 1$) сузылган эллиптик координатлар системасын кулланыйк (1 рәс.).

1 рәс. Эллиптик арканы хисаплау схемасы

Арканың тигезләнеш тигезләмәләрен һәм төп бәйләлекләрне (s_0, μ) координатлар системасында түбәндөгечә языла:

$$\frac{1}{A} \frac{\partial N}{\partial \mu} + kQ = 0; \quad (3)$$

$$\frac{1}{A} \frac{\partial Q}{\partial \mu} - kN + q = 0 \text{ (динамик шарт);} \quad (4)$$

$$\frac{1}{A} \frac{\partial M}{\partial \mu} - Q = 0; \quad (5)$$

$$\varepsilon = \frac{1}{A} \frac{\partial v}{\partial \mu} + kw, \quad \chi = -\frac{1}{A} \frac{\partial w}{\partial \mu};$$

$$\omega = \frac{1}{A} \frac{\partial w}{\partial \mu} - kv, \quad N = K\varepsilon, \quad M = D\chi. \quad (6)$$

Биредә

N, Q , – орынма һәм аркылы көчләр;

M – бөгүче момент;

v, w – эллиптик арканың урта сызыгының орынма һәм нормаль (бөгелеш) күчешләре;

ε, χ – эллиптик арканың урта сызыгы деформациясенә орынма һәм бөгелү тәшкилләгечләре;

$$K = Eh / (1 - \nu^2) \text{ – буйга катылык;}$$

$D = Eh^3 / 12(1 - \nu^2)$ – цилиндрик яки бөгелүгә катылыгы;

E, ν, h – эластик модуле,

ν – Пуассон коэффициенты;

h – арканың калыңлыгы;

$q - s = s_0$ булганда жыл басымы.

q басымы Бернули тигезләмәсеннән

$$q = P_\infty + \frac{1}{2} \rho u_\infty^2 - \frac{1}{2} \rho u^2 \quad (7)$$

рәвешендә табыла.

Арканың күчешләрен исәпкә алып, аның бөгелеш тигезләмәсен

$$a(s - s_0) + w(\mu) = 0 \quad (8)$$

рәвешендә языйк.

Яссы агым өчен (8)-не исәпкә алганда, арка өслегендәге ($s = s_0$) кинематик чик шарты (2)не

$$a \frac{\partial \varphi}{\partial s} = -\frac{1 - \mu^2}{s^2 - 1} \frac{\partial \varphi}{\partial \mu} \frac{\partial w}{\partial \mu} \quad (9)$$

рәвешенә китереп була.

Лаплас тигезләмәсе (1)нең чишелешен

$$\varphi = -u_\infty a \left[s\mu + \sum_{n=1}^{\infty} A_n T_n(\mu) e^{-n \text{arcs}hs} \right] \quad (10)$$

чиксез рәт рәвешендә языйк. Биредә

A_n коэффициенты агып үтелүче

$s = s_0$ өслегенең формасына бәйле зурлык;

$T_n(\mu)$ – Чебышевның беренче төр күпбуыны.

Тизлекләр потенциалы (10)ның чиксезлектә нульгә омтылу шарты үтәлешә $e^{-n \text{arcs}hs}$ функциясенә $s \rightarrow \infty$ -кә омтылыгындагы үзгелә белән тәмин ителә. Икенче тәртиптәге кечкенә буыннарны игътибарга алмаганда, (9)нчы чик шартын

$$\begin{aligned} \mu - (s^2 - 1)^{\frac{1}{2}} \sum_n A_n \cdot n \cdot T_n(\mu) e^{-n \text{arcs}hs} = \\ = -a^{-1} s (s^2 - 1)^{-1} (1 - \mu^2) \frac{\partial w}{\partial \mu}, \end{aligned} \quad (11)$$

$$s = s_0$$

формасына китерәбез.

Шулай ук (7)нче формулада икенче тәртиптөгә кечкенә буыннарны исәпкә алмыйча һәм берникадәр үзгәртүләр ясап, тәэсир итүче басымны хисаплау формуласын

$$q = P_0 + pJ(\mu) + p \sum_n J_n(\mu) B_n \quad (12)$$

рәвешенә китереп була.

(3) һәм (4) дифференциаль тигезләмәләр системасын Q һәм N -га карата чишәбез. Мәсәлән, N -га карата түбәндәге бериш булмаган һәм үзгәрүчән коэффициентлы икенче дәрәжәдәге дифференциаль тигезләмәгә киләбез:

$$\frac{\partial^2 N}{\partial \mu^2} + \frac{f'}{f} \frac{\partial N}{\partial \mu} + \frac{1}{f^2} N = \frac{A}{f} q. \quad (13)$$

$$\text{Биредә } f = \frac{1}{Ak}, \quad f' = \frac{\partial}{\partial \mu} \left(\frac{1}{Ak} \right).$$

Бу дифференциаль тигезләмәне чишеп, N һәм Q көчләре чиксез суммалы рәтләр рәвешендә табыла:

$$N = C_1 \sin \xi + C_2 \cos \xi + p_0 H_s^{(0)} + p \left(H_s^{(1)} + \sum_n B_n H_{n,s}(\mu) \right), \quad (14)$$

$$Q = -C_1 \sin \xi + C_2 \sin \xi + p_0 H_c^{(0)}(\mu) + p \left[H_c^{(1)} + \sum_n B_n H_{n,c}(\mu) \right]. \quad (16)$$

Инде (5)-(6) тигезләмәләренә N һәм Q өчен табылган чишелешләрне куйыйк. Нәтижәдә, v һәм w күчешләренә карата беришле булмаган ике дифференциаль тигезләмәләр системасына киләбез. Аларның да чишелешләре чиксез рәтләр рәвешенә китерелә.

Шулай итеп, эллиптик арканың көчәнеш-деформация хәләтен ачыклаучы барлык v , w , q , N , Q , M , ε , χ зурлыктары C_i ($i = \overline{1,6}$) һәм B_n кыйммәтләре аркылы табыла. Интеграллау даимиләре чик шартларыннан ачыклана.

Әйтик, эллиптик арканың $\mu = \pm 1$ кырыйлары кузгалмас шарнирлар ярдәмендә беркелгән булсын. Бу очракта

$$v(\mu) = w(\mu) = M(\mu) = 0$$

шартлары үтәләргә тиеш. $v(\mu)$, $w(\mu)$ һәм M -ны өлгә шартларга куеп, билгесез C_i һәм B_n даимиләрен табу өчен яраклы алты

алгебраик тигезләмәләр системасына киләбез. Бу тигезләмәләр системасын чишеп, C_i ($i = \overline{1,6}$) зурлыктары P_0 , P һәм билгесез B_n зурлыктары аша табыла.

Билгесез B_n даимиләрен ачыклау өчен эллиптик арка өслегендәге кинематик шарт жәлеп ителә. Тизлекләр потенциалы ϕ һәм бөгелеш w -ны (11) шартына куеп, аны Бубнов-Галеркин ысулы ярдәмендә интегралыйбыз. Нәтижәдә, B_n билгесез зурлыктарын табу өчен чиксез сандагы сызыкча алгебраик тигезләмәләр системасы килеп чыга.

Бу система билгеләгечнең элементларын анализлау һәм бәяләү аның баш диагоналеннан сул якта урнашкан барлык элементлары да башка элементларга караганда шактый кечкенә булуын күрсәтте. Бу факт нигезендә өлгә тигезләмәләр системасын якынча чишәргә мөмкин.

Күренгәнчә, жил тәэсирендәге эллиптик арканың көчәнеш-деформация хәләте турындагы мәсьәләне аналитик ысул белән чишү гаять катлаулы.

Бу мәсьәләне гадилләштерүнең кайбер алымнарына һәм аерым очракларына кыскача тукталып китик.

1. Арканы абсолют каты эллиптик арка дип күзаллыйк. Бу очракта аңа тәэсир итүче жил басымы түбәндәге гади формула нигезендә хисаплана:

$$q = p_0 + \frac{1}{2} \rho u_\infty^2 \cdot \left[1 - \frac{1 - \mu^2}{s_0^2 - \mu^2} \left(\sqrt{s_0^2 - 1} + s_0 \right) \right]. \quad (17)$$

2. Эллиптик арка бары тик тышкы нормаль басым көче тәэсирендә генә булса, барлык чыгарылган формулаларда $p = 0$, ә $p_0 = p_{\text{тышкы}}$ дип исәпләргә була.

3. Әгәр $a \rightarrow 0$ омтылса, жил басымы тәэсирендәге түгәрәк арканың көчәнеш-деформация хәләте мәгълүм нәтижәләр белән туры килә.

Шулай итеп, куелган мәсьәләне аналитик ысул белән чишү гаять зур катлаулы булып чыкты. Шунлыктан, автор тарафыннан эшләнгән һәм тәкъдим ителгән аналитик-санча ысулны [4] мондый төр мәсьәләләр чишкәндә куллану шактый нәтижәле ди-

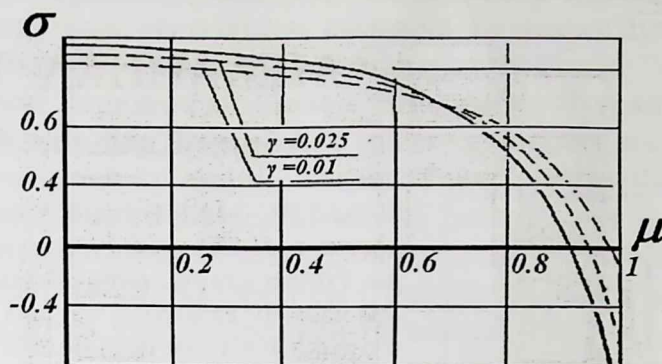
яргә була.

Параметрлары $s = s_0 = 1,19$, $\nu = 0,3$,

$$P_0 = P_\infty, \quad \gamma = \frac{1}{2} \rho u_\infty^2 \cdot \frac{2a}{Eh} = 0,025; 0,1, \quad \sigma = \frac{2q}{\rho u_\infty^2}$$

булган эллиптик арка өчен үткәрелгән кайбер хисаплау нәтижәләренә тукталып китик. (12) һәм (17) формулалары нигезендә хисапланган жил басымы q -ның абсолют каты (то-таш) һәм эластик (штрихлы сызыклар) эллиптик арка өслеге ($0 \leq \mu \leq 1$) буенча үзгәрү рәвешен 2 рәс. бирелә.

Аннан күренгәнчә, (2) кинематик шартында арканың эластиклыгын исәпкә алу – жил тизлегенә параметрлары зур булмаган очракларда да ($\gamma = 0,025; 0,1$) басым кырын үзгәртә. Жил параметры γ зур булмаган

2 рәс.

өлкәләрдә корылмаларның эластиклыгын игътибарга алу нәтижәсендә барлыкка килгән өстәмә басымны исәпкә алмаса мөмкин.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Камалов А.З. Аркалы корылмага жил тәэсирен хисаплау // "Фән һәм тел", №2 (13), 2002. – 54-57 б.
2. Камалов А.З. Об одном варианте определения реакций подкрепляющих арок в арочных сооружениях // Математические методы и модели в прикладных задачах науки и техники. Тр. междунар. конф. "Континуальные алгебр. логики, исчисления и нейроинформатика в науке и технике", т.7. – Ульяновск, 2004.
3. Камалов А.З. Изгиб и устойчивость арочных конструкций с гибкими хордовыми затяжками // Труды VII Четаевской междунар. конф. "Аналитическая механика, устойчивость и управление движением". – Казань, 2002.
4. Камалов А.З. О некоторых методах расчета арок с хордовыми затяжками. Междунар. конф. "Актуальные проблемы динамики и прочности в теоретической и прикладной механике". – МН: УП "Технопринт", 2001. – 236-241 с.
5. Корн Г. и Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров. – М.: Физматгиз, 1970.
6. Галимов К.З. Основы нелинейной теории тонких оболочек. – Казань: Изд-во Казанск. университета, 1975. – 326 с.

МЕХАНИКА ТАРИХЫННАН*

Абрик Камалов, Рәшит Шакиржанов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФнең югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корымаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган. 170тән артык фәнни һәм методик хезмәт, шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслегә, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

РӘШИТ ӘГҮЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының корылма механикасы кафедрасы доценты. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 80нән артык гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында татарча 4 уку кулланмасы, “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлегә”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлегә”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Татар телендә белем бирү, педагогика, фәнни терминология һәм стиль, татар журналистикасы буенча фәнни эш алып бара.

Камалов А.З., Шакиржанов Р.А. Из истории механики.

В седьмой главе статьи рассматриваются достижения механики в России после Октябрьской революции.

Журналыбызда даими рәвештә басылып килгән «Механика тарихыннан» дигән мәкаләләр циклын илебездә узган гасырның 30-40нчы елларына кадәргә чор механикасын кыска гына тасвирлау белән тәмамларга ният иттек. Әлбәттә, бу чорда механика үзенә күпсанлы өлкәләрендә киң колач белән үсә һәм алга гаять зур омтылыш ясый. Шунлыктан, хәзергә чор механикасы өлкәсендә хезмәт иткән, аның үсешенә зур көч куйган һәм гаять зур гыйльми нәтижеләргә ирешкән меңнәрчә-меңнәрчә атаклы галимнәребезнең тормыш һәм иҗат юлларын күләмә ягыннан чикләнгән мәкаләдә чагылдыру мөмкин түгел. Шуңа сәбәпле, бу мәкаләдә ватаныбыз механикасының кайбер традицияләренә генә тукталу белән чикләнәбез.

Бөек Октябрь революциясеннән соң механиканың үсеше, башка мөһим факторларга да карамастан, механика фәненең традицияләре һәм бу традицияләргә ихлас бирелгән фәнни кадрлар белән билгеләнә. Революциягә кадәргә чорда тәрбияләнгән

һәм иҗат иткән галимнәр, 1917 елдан соңгы ике еллык эчендә совет фәненең яңа буын фәнни хезмәткәрләрен тәрбияләүдә үзләренә гаять зур өлешләрен кертәләр.

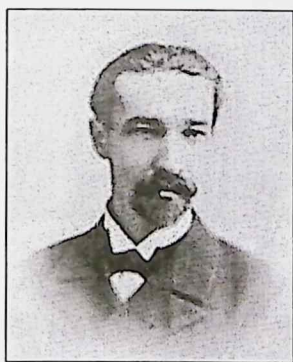
Ватаныбыз механикасының иң мөһим традицияләренә берсе буларак теория белән практиканы бер-берсенә якынайту омтылышы тора. Нәкъ шундый фикерләр һәм карашлар М.В. Остроградскийның Мәскәү һәм Петербург фәнни мәктәпләрен тәшкил итүче укучыларында һәм аларның эшен давам иттерүче шәкертләрендә өстенлек итә. Специальләшү белән бер үк вакытта Мәскәү белән Петербург мәктәпләренә бүлгәләнү процессы да башлана, башка университет үзәкләрендә, шуңа исәптән Казанда, Киевта, Одессада һ.б. яңа фәнни мәктәпләр барлыкка килә.

Совет чорына кадәргә унъеллыклар механика нигезен, аның принципларын һәм гомуми аналитик ысулларын үстерү өлкәсендә артык зур нәтижеләргә китерми. Мондый гомуми проблемалар белән Остроградский фәнни мәктәбе вәкиле Г.К. Суслов (1857-1935) системалы рәвештә эш итә. Аның эшчәнлегә башта Киевта барса,

*Дәвам. Башы 2005 елның 2-4, 2006 елның 1-4 саннарында.

революциядән соң Одессада дәвам итә. Киң эрудицияле, барлык яңалыкларга карашын тиз генә белдерүче бу галим, чит илләрдә аналитик механика өлкәсендә чыккан гыйльми хезмәтләрне системалы рәвештә матбугатта бастыра. Сусловның күрсәткән хезмәте шунда – ул үзенң курсларында, мәкаләләрендә күпсанлы шәкертләрен, укучылар даирәсен бөтендөнья фәнни казанышлары белән таныштырудан тора. Аның шәкерт П.В. Воронец (1871-1923) голоном булмаган механика буенча әһәмиятле хезмәтен нәшер итә.

1920 елларның башларында Казанда аналитик механика өлкәсендәге тикшеренүләр җанланып китә. Традицион геометрик эзләнүләр тәэсирендә механиканың гомуми

ысуллары белән шөгыйльләнә башлыйлар. Бу ысулларны геометрик шәрехләү дип тә карарга була. Векторларның гомуми теориясенә һәм евклид булмаган механикага А.П. Котельниковның (1865-1944) гыйльми хезмәтләре мөһим өлеш

керте. Д.Н. Зейлигер (1864-1936) гыйльми хезмәтләрендә үзгәрүчән жисемгә охшаш жисем хәрәкәте теориясен эшли.

Чынбарлыкта, голоном булмаган механикасының барлык төп юнәлешләрен практик яктан үстерүчеләр һәм бу өлкәдә төп роль уйнаучылар булып совет галимнәре исәпләнә. Игътибар үзәгендә Гаусс принцибы торган вариацион хисаплау өлкәсендәге тикшеренүләр Казан мәктәбе галимнәренең хезмәтләреннән башлана. Казан университеты профессоры – механик Е.А. Болотов (1872-1921) Гауссның вариацион принциплары белән шөгыйльләнә. Бу юнәлештәге беренче гыйльми хезмәт Е.А. Болотов тарафыннан 1918 елны нәшер ителә. Аның тикшеренүләрен Н.Г. Четаев (1902-59) дәвам итә.

Четаевның Гаусс принцибын куллану һәм гомумиләштерүгә бәйле мөһим тикшеренүләре голоном булмаган механикага кагыла. 1932-33 елларда басылып чыккан «Гаусс принцибы» дигән хезмәтендә Четаев ихтимал күчешләр принцибын гомумиләштерә. Ә бу,

үз чиратында, аналитик механикада сызыкча голоном системадан сызыкча булмаган һәм голоном булмаган системаларга күчкәндә Гаусс принцибы белән Даламбер-Лагранж принцибы арасында барлыкка килгән каршылыкны бетерә. Четаев Гаусс принцибының нигезен тәшкил иткән, матди системалардагы бәйләнешләрдән котылу төшенчесен дә гомумиләштерә һәм бу проблемаларга кагышлы яңа фикерләрен тәгъбирли.

Механиканың нигезләре һәм аналитик механика (матди нокталар һәм жисемнәр системасы) буенча гыйльми эшләр күпсанлы галимнәр тарафыннан тирәнтен алып барыла. Моңа шуны да өстәргә кирәк, С.В. Ковалевская ачышларынан соң, кузгалмас нокта тирәли әйләнүче жисем мәсьәләләре белән кызыксыну арта һәм ул күп галимнәренң, шул исәптән Г.Г. Аппельрот (1866-1943) һәм Н.И. Мерцаловның (1866-1948), тикшерү объекты булып тора.

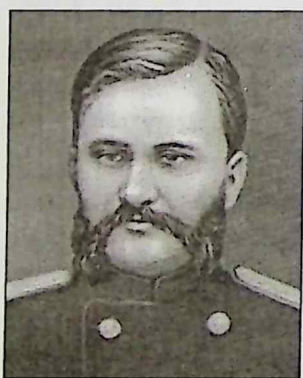
1920 елның башларында Мәскәүдә Н.Е. Жуковский житекчелегендә гидромеханика һәм аэродинамика өлкәләрендә фәнни мәктәп оештырыла. Искиткеч зур галим булган Жуковский сыеклык механикасының актуаль проблемаларын тикшерүче, жисемнең сыеклыкта хәрәкәте вакытында аңа тәэсир итүче каршылык һәм күтөрү көчләрен ачыклаучы теоретик һәм эксперименталь ысуллар

иҗат итүче күп кенә күренекле белгечләр тәрбияли. Жуковский фәнни мәктәбенең иң күренекле вакиле булып С.А. Чаплыгин (1869-1942) санала. Житди теоретиклар – А.И. Некрасов (1883-1957), Л.С. Лейбензон (1879-1951), эксперименталь һәм инженерлык юнәлешенң атаклы галимнәре – В.П. Ветчинкин (1888-1950), Б.Н. Юрьев (1889-1957) һ.б. бу мәктәптән үсеп чыгалар. Совет Россиясе өчен иң авыр 1918 елда Мәскәүдә Н.Е. Жуковский инициативасы белән Үзәк аэрогидродинамик институт (ЦАГИ) оештырыла һәм нәтиҗәле рәвештә эшли башлый. Институт коллегиясе белән башта Жуковский, ә ул үлгәч Чаплыгин житекчелек итә. Безнең илдә

Һәркем А.Н. Туполев (1888-1972) исемен яхшы белә. Ул – океанар аша тукталыш ясамый оча алган самолетлар конструкторы. Туполев та, самолет төзүче башка бик күп конструкторларыбыз да – Н.Е. Жуковский шәкертләре була.

Ватаныбыздагы сыеклык һәм газ механикасы фәне авиациягә кагылышлы проблемаларда гына түгел, ә бу фәннең башка бик күп тармакларында да житди казанышларга ирешә. Шулар арасыннан, кысылучан (С.А. Чаплыгин) һәм кысылмаучан (Н.Е. Жуковский) идеаль сыеклыктагы агымнар теориясе, идеаль сыеклыкта каты жисем хәрәкәте (В.А. Стеклов, А.М. Ляпунов, С.А. Чаплыгин), куышлыгы сыеклык белән тутырылган жисем хәрәкәте (Н.Е. Жуковский, В.А. Стеклов), үзле сыеклыкның төрле проблемаларына кагылышлы мәсьәләләр (Н.Е. Жуковский, С.А. Чаплыгин, В.А. Стеклов, Н.П. Петров), әйләнүче сыек массалы фигураларының тигезләнеш теориясе (А.М. Ляпунов), фильтрация теориясе (Н.Е. Жуковский) буенча тикшерүләргә күрсәтеп китәргә кирәк.

Д.И. Журавский

Революциягә кадәр һәм революциядән соңгы елларда да эластиклык теориясе буенча тикшеренүләр үзгә булып Петербург кала. Бу үзәкнең нигезе М.В. Остроградский тарафыннан салына. Остроградскийның шәкертләре атаклы инженерлар Д.И. Журавский, Г.В. Паукер һ.б. корылма (төзелеш) механикасы үсешенә күзгә күренерлек өлеш кертәләр. Гомумән, Остроградский заманында эластиклык теориясе һәм материаллар каршылыгы өлкәләрендә Х.С. Головин, В.Л. Кирпичев, Ф.С. Ясинский һ.б. атаклы галимнәр эшлеләр. Эластиклык теориясе һәм материаллар каршылыгы буенча Петербург фәнни мәктәбе бик күп күренекле фән эшлеклеләрен тәрбияләп һәм үстәрәп чыгара.

Кораблар төзүче атаклы галим А.Н. Крылов (1863-1945) техник проблемаларны чишүгә кагылышлы эластик системаларның тирбәнү теориясе буенча житди гыйльми хезмәтләр ижат итә. Техниканың үсеше эластик системаларның тотрыклыгын өйрәнү

С.П. Тимошенко

Лейбензон үзенең бу өлкәдәгә күпеллык эшчәнлеген башлап жибәрә. Берүлчәмле эластик системаларның тотрыклыгы белән күбрәк Е.Л. Николаи шөгыйльләнә. Эластиклык теориясе дифференциаль тигезләнеш тигезләмәләрен интеграллауның яңа якынча ысулларын тәкъдим итүчеләр И.Г. Бубнов (1872-1919) белән Б.Г. Галеркин (1871-1945) пластин һәм сүрекләр теориясен үстерү өлкәсендә эшлеләр. Алар ижат иткән Бубнов-Галеркин методы механикада киң кулланыла торган вариацион метод булып китә.

Б.Г. Галеркин

Уй-фикерләре белән Петербург мәктәбенә ияргән Г.В. Колосов (1867-1936) эластиклык теориясенә яссы мәсьәләләрен чишүдә комплекслы үзгәрешлеләр функцияләре ысулын куллана һәм үзенең бу өлкәдәгә фундаменталь хезмәтен 1909 елны бастырып чыгара. Ә совет чорында бу юнәлештәгә тикшеренүләргә Н.И. Мухелишвили (1891-1976) дәвам итә. Киевта һәм Екатеринославта А.Н. Дынник гаять киң тематика – эластик жисемнәрнең бәрелеше һәм кысылу, диск һәм сүрекләрнең тирбәнеше; сүрек һәм пластиннарның тотрыклыгы буенча эшли.

Кораб теориясе аерым игътибарга лаеклы. Аның буенча Н.Е. Жуковскийның берничә эше бар (корабларның формасы, дулкынланудан корабның чайкалуы турында

проблемаларын алгы планга куя. Бу проблемалар белән бик нәтижәле рәвештә С.П. Тимошенко (1878-1972) шөгыйльләнә. Эластик системалар (сүрекләр һәм кабырчыклар) тигезләнешенең тотрыклыгын тикшерүгә багышланган гыйльми хезмәтләре белән Л.С.

И.Г. Бубнов

h.б.). Механиканың үзенчәлекле бу өлкәсендә үзенң фундаменталь тикшеренүләре белән дан тоткан һәм гади инженердан атаклы галим дәрәжәсенә күтөрелгән күпсанлы шәкертләре булган А.Н. Крылов аерым урын алып тора.

А.Н. Крылов

Революция елларындагы һәм аңардан соңгы еллардагы механиканың торышын кыскача гына күзаллап киттек. Совет механикасының старт алу шартларын дөрес күзаллау өчен, һичшиксез, Беренче бөтендөнья һәм Гражданнар сугышында (1914-20) фән үзенң кадрларын һәм матди чараларын югалтуын да күз алдында тотарга кирәк.

Икенче бөтендөнья сугышына кадәр аналитик механикага, тоташ мохит механикасы, үзгәрүчән массалы жисемнәр механикасы һәм реактив хәрәкәт теориясенә кыскача гына тукталып киттик.

Чит илләр белән чагыштырып караганда, Советлар Союзында вариацион ысуллар интенсив рәвештә үстерелә, яңа үзгәрешле (группалы, голоном булмаган) зурлыкларга карата аналитик механиканы төзү буенча гыйльми эшләр алып барыла. Бу тикшеренүләрдә Лобачевскийдан килгән геометрик традицияләрнең йогынтысы шактый зур була. Алар нигезендә үзенчәлекле яңа юнәлеш башта Казанда, соңыннан Мәскәүдә барлыкка килә (Н.Г. Четаев мәктәбе).

Дифференциаль геометрия нигезендә башкарылган голоном булмаган күптөрлекләр ярдәмендә механик система хәрәкәтенең дифференциаль тигезләмәләрен табарга була. Бу тигезләмәләр совет галиме В.В. Вагнер тарафыннан локаль координатларда чыгарыла. Ул С.А. Чаплыгинның голоном булмаган яссы мәсьәләсен бу ысуллар ярдәмендә уңышлы рәвештә чишә. В.В. Добродравов голоном булмаган координатларны куллану мәсьәләсен бик жентекләп тикшерә. Элекке теориянең төп нәтижеләре дөрес, ә кайберләре билгеле бер чикләрдә генә дөрес булуы ачыклана. Мондый чикләүләр механик системның билгеле бер әһәмияткә ия булган аерым төркемнәрен билгеләп куя.

Четаевның гыйльми тикшеренүләренә Совет галимнәре М.Ш. Әминов һәм А.А. Боголюбскийның кызыклы фәнни эшләре дә якын тора.

Аналитик механика буенча тикшеренүләрнең тагын бер мөһим юнәлешенә тукталып киттик. Ул теоретик яктан тотрыклы хәрәкәт төшенчәләрен механикадагы реаль хәрәкәт тотрыклыгын өйрәнүдә куллану. Бу идея 1931-45 елларда Н.Г. Четаев тарафыннан үстереп жиберелә.

Каты жисем механикасында гироскоп белән бәйләнешле мөһим проблемалар бөтендөнья масштабында алгы планга күтөреләп чыга. Бу өлкәдә А.Н. Крылов һәм совет чорында формалашкан зур төркем галимнәр (Е.Л. Николаи, В.В. Булгаков, А.Ю. Ишлинский һ.б.) эш алып бара. Бөек Ватан сугышы елларындагы казанышларны һәм космик фәзаны үзләштерүдәге искиткеч уңышларны игътибарга алганда, совет гироскоп техникасы һәм аның теориясе бу чорда ук инде дөнья күләмендә күренекле урын тоткан, дип бәхәссез рәвештә әйтергә мөмкин.

Тотрыклык теориясенә килгәндә, гомуми математик ысуллар һәм конкрет механик проблемаларны тикшерү мәсьәләләре бер-берсенә кушылып, тыгыз бәйләнештә торалар.

Техниканың төрледән-төрле өлкәләре тарафыннан тәкъдим ителгән яңадан-яңа мәсьәләләр статик һәм динамик тотрыклыкны тикшергәндә аналитик механиканың үзгәрмәүчән система калыпларында гына калмыйча, һичшиксез, эластиклык теориясен, сыеклык һәм газ динамикасын куллануны да жәлеп итәләр. Алай гына да түгел, төгәл математик ысуллар куллану таләп ителә һәм бу, үз чиратында, Ляпунов ысулларының бердигән нәтижеләрен киң куллану, бу ысулларны тагын да киңәйтү-үстерүне көн тәртибенә куя. Төрледән-төрле мәсьәләләргә чишкәндә тотрыклыкның күптөрле сыйфатламаларын куллану кирәккә ачыклана. Бу проблемаларны чишү максатыннан яңа фәнни мәктәп оеша. Бу мәктәп-

күк йөзе механикасы белгечләре дә керә. Алар өчен ляпуновча тотрыклык (Мәскәү мәктәбе – Н.Д. Моисеев, Г.Н. Дубошин, Н.Ф. Рейн һ.б.), дифференциаль тигезләмәләр теориясе һәм аналитик механиканың гомум

ысуллары (Казан мәктәбе – Н.Г. Четаев, Г.В. Каменков, И.Г. Галкин, К.П. Персидский һ.б.) бик мөһим проблемалар булып тора.

Тирбәнеш теориясе бигрәк тә киң колач белән алга китә. Бу өлкәдә Ляпунов ысулларын жәлеп итү бик уңышлы нәтижәләр бирә. 20нче елларның башында сызыкча булмаган тирбәнешләрне өйрәнү беренче чираттагы мәсьәләгә, асылда ул яңа фән өлкәсенә әйләнә. Бу өлкәдә 30нчы елларның башында ук совет механикасы алдынгы урынны яулап ала.

Н.И. Мусхелишвили

Дөньякүләм бу фәнни уңышлар – Ляпунов һәм Пуанкаре ысулларын киң файдаланган Л.И. Мандельштам, Н.Д. Папалекси, А.А. Андронов һәм асимптотик ысуллар кулланган Н.Н. Боголюбов, Н.М. Крылов хезмәтләре – билгеләнгән чикләр арасындагына мөмкин була. Форсаттан файдаланып, шуны да искәртеп китик. Күп кенә илләрдә, шул исәптән АКШта да хәзерге заман сызыкча булмаган тирбәнеш теориясенә үсеш совет галимнәренә тәржемәләрен өйрәнүдән башлана.

Эластик жисемнәренң дифференциаль тигезләнеш тигезләмәләрен интеграллау ысулларын эшләү, аларны чишүдә якинча ысуллар куллану һәм бик күп аерым мәсьәләләргә тикшерү эластиклык теориясендә уңай нәтижәләргә ирешү мөмкинлеген бирә. Ә бу, үз чиратында, революциягә кадәр эшләгән рус механикаларының фәнни тикшеренүләрен давам итү һәм киңәйтү булып тора да инде.

Эластиклык теориясенә гомуми чишелеш буенча 30нчы еллар башында СССРда төп нәтижәләр алына. 1930 елда Б.Г. Галеркин эластик изотроп жисемнәренң тигезләнеш тигезләмәләренә гомуми интегралын тәгъбирләп бирә. Бу нәтижәләргә 1932 елны П.Ф. Папкович һәм 1934 елны Г.Нейбер төгәллек кертәләр, ә соңыннан бик күп галимнәр (А.И. Луров, С.Г. Гутман, Д.И. Шерман һ.б.) тарафыннан бу чишелешләрнең төрле модификацияләре эшләнә.

Шулай итеп, сызыкча эластиклык теория-

сенә гомуми чишелеш формаларының күптөрле вариантларын бер формула белән генә колачлау мөмкинлегә туа.

Совет чорында ракеталар очу теориясен фәнни яктан нигезләгән Мещерский һәм Циолковский идеяләре киң үсеш ала. К.Э. Циолковский хезмәтләренә СССРда аэродинамика буенча тикшеренүләргә булган йогынтысы гажәеп зур. Алар Ф.А. Цандерның (1887-1933) һәм Ю.В. Кондратюкның (1897-1942) бу өлкәдә тикшеренүләрен башлап жибәрү юлын ачалар.

Ф.А. Цандер һәм Ю.В. Кондратюк реактив двигательләр теориясенә кагылышлы һәм ракетодинамика буенча бик күп мөһим мәсьәләләргә тикшерәләр.

1929 елда Ленинградта газ динамикасы лабораториясе төзелә. 1931 елны Осоавиахимның Үзәк советы тарафыннан Мәскәү һәм Ленинградта реактив хәрәкәтне өйрәнү төркемнәре (ГИРД) оештырыла. Бу төркемнәренң үзгәрешле масса механикасы үсешенә булган йогынтысы гаять зур. 1933 елны Реактив фәнни-тикшерү институты (РНИИ) оештырыла. Нәкъ менә бу оешмаларда бик күп инженерлар, конструкторлар үзләренә эшчәнлеген башлап жибәрәләр, бу фәнни оешмалардан реактив хәрәкәт өлкәсендәгә мәшһүр галимнәр, космик кораблар төзүче атаклы конструкторлар үсеп чыга да инде.

Реактив хәрәкәтне өйрәнүнең Мәскәү төркемендә С.П. Королев (1906/07-66) эшли. Королев, Одессадан Мәскәүгә күчеп килгәч, берьюлы Мәскәү югары техника училищесында һәм очучылар мәктәбендә укый. Ул, К.Э. Циолковский хезмәтләргә белән танышкан, бөтен гомерен космоска багышлый. Студент вакытында ук Королев бик күп оригиналь

А.Ю. Ишлинский

конструкциялар тәкъдим итә. 1929 елны «Коктебель» планын төзүче конструкторларның берсе була, 1930 елны «Кызыл йолдыз» планын проектлый һәм төзи. Шулай ук елны жигел моторлы СК-4 самолетын төзи һәм үзе аңарда оча. 1934 елны «Стратосферага ракетада очыш» дигән китап нәшер итә.

1933 елның 17нче августында Мәскәү янындагы Нахабинода беренче ракета һавага күтөрелә. Ул бары тик 400 м биеклеккә генә менә ала. Нәкъ шушы метрлардан меңнәрчә километрлы биеклеккә, планетларга очыш башлана да инде. Бу ракетаны С.П. Королев житекчелегендәге ГИРД әгъзалары жибәрә.

1933 елдан Королев Реактив фәнни-тикшерү институтының ракета һәм очу аппаратлары бүлегенә житекчелек итә, ул идарә итә торган канатлы ракеталар һәм ракетопланер төзи. Бөек Ватан сугышы елларында конструктор хәрби самолетлар, ракета двигательләре өстендә эшли.

Сугыштан соң ул куәтле ракеталар төзү буенча эшләүче зур коллектив белән житекчелек итә. Галәм киңлекләрен үзләштерүдәге беренче адымнар Баш конструктор С.П. Королев исемә белән бәйле.

С.П. Королев

Бөек Ватан сугышыннан соңгы елларда, яңа планетаара очыш чараларын төзү һәм космик мохитне тикшерү һәм үзләштерү проблемаларын чишү белән беррәттән, фәннең өр-яңа бүлекләре – космик аэродинамика һәм магнитик гидромеханика кебек махсус фәннәр барлыкка килә. Бу фәннәрнең үсешенә совет галимнәре бик күп өлеш кертәләр.

Совет механикасы үзенең юлын математик

ысулларны аеруча киң куллану һәм күпсанлы булмаган, ләкин тикшерелгән ышанычлы схемаларны (абсолют каты жисем, кысылмаучан идеаль сыеклык, эластик жисем һ.б.) файдаланудан башлап жибәрә.

Совет механикаларының искиткеч хезмәтләре космик корабларның хәрәкәт траекторияләрен исәпләүгә, аларның хәрәкәте белән идарә итүче приборлар төзүгә һәм алардан башка жәмгыятьнең яшәве һәм үсешә дә мөмкин булмаган күптөрле жайланмалар һәм конструкцияләр төзүгә куелган.

Төзелеш һәм транспорт борын-борынан механикага бәйле, ә хәзер эшләп чыгару процессларының, шул исәптән химик процессларның төрледән-төрле технологияләре дә механикага таяна. Төрле авыруларга диагноз куйганда, ясалма әгъзалар төзегәндә һәм эшләп чыгарганда медицина да механиканы жәлеп итә. Совет механикасының куәтле үсешә – классик механиканың һәр чорда да кирәклеген, актуальлеген исбатлаучы дәлил.

Механика алдында яңадан-яңа мәсьәләләр туып тора. Хәзер ул тормыш өчен иң әһәмиятле, иң заманча проблемаларны колачлап ала: дөнья фәне үсешенә механиканың керткән өлешә, аның йогынтысы артканнан арта бара.

Н.Г. Четаев

Бөтендөнъя татар конгрессында

2006 елның 24 ноябрәндә Әлмәт шәһәрәндә БТК Башкарма комитеты бюросының күчмә утырышы уздырылды. Утырышта 15 районның мәгариф идарәсе житәкчеләре һәм БТК Башкарма комитетының 12 райондагы жирле оешма житәкчеләре катнашты. Доклад белән чыккан БТК БК рәисенә беренче урынбасары Ренат Вәлиуллин милли мәгарифнең мөһим проблемаларын Татарстан жирлегенә бәйләп карады, 2005 елның язында Татарстанның татар мәктәпләре булмаган район үзәкләрендә тикшерү алып барган төркемнең эше белән таныштырды. Югары Ослан, Чүпрәле, Буа, Спас, Әлки, Алексеевск, Лаеш, Балык Бистәсе, Питрәч, Аксубай, Нурлат, Биектау, Әгерже районнарындагы хәлне анализлаганнан соң, докладчы мондый нәтижәгә килә:

«...милли мәгарифнең торышы буенча Татарстанда бүгенге көндә барысы да яхшы дип әйтеп булмый. Чит төбәкләрдә татарлар нинди авырлыктар белән татар мәктәпләре ача башлаган дәвердә үзәкчеләргә татарлар күпчелекне тәшкит иткән район үзәкләрендә дә татар мәктәпләре юк. Төптән уйлаганда, закон нигезендә аларның ачылуына бернинди каршылык та юк, хәтта ул законнар нигезендә бу мәктәпләр ачылырга да тиеш.

Татар милли мәгариф проблемалары турында сөйләгәндә БТК БК жирле оешма житәкчеләре бу юнәлештә үзләрен пассив тоталар. Россия төбәкләрендә оешмалар эше жанланган вакытта, Татарстандагы жирле оешмалар үзләреннән инициатива күрсәтмичә, үзәктән килгән сорауларга формаль җавап бирү белән канәгатьләнеләр, проблемалар белән борчылмыйлар.»

Фикер алышуда Әлмәт муниципаль район башлыгы Ринат Әбүбәкеров, «Татнефть» ААҖнең бүлек мөдире, «Рухият» фонды ригаячеләр советының рәисе Рөстәм Рәфиков, ТР Мәгариф һәм фән мини-

стрлығының милли бүлеге башлыгы Рәиф Зиннәтуллин, Әлмәт шәһәрәненң мәгариф идарәсе башлыгы урынбасары Н. Хәйдәрова һ.б. катнашты.

Утырышта кабул ителгән карарда мондый мөһим юллар бар:

« – татар иҗтимагый оешмаларына дәүләт органнары белән берлектә татар балаларын татар мәктәпләрендә, классларында укытуны тәмин итү буенча максатчан эш алып барырга; муниципаль район башкарма комитетлары милли мәгарифне эзлекле үстерү эшендә мәгариф бүлекләренә БТК Башкарма комитетының районнардагы жирле оешмалары белән ныклы элемтәдә эшләүләрен таләп итәргә;

– Татарстан район үзәкләрендә (Базарлы Матак, Болгар, Алексеевск, Аксубай һ.б.) татар мәктәпләре һәм класслары ачу буенча эшнә көчәйтәргә;

– мәктәпләргә профильләштерү дәверендә барган үзгәрешләр шартларында милли-төбәк компонентын саклап калу буенча эш алып барырга;

– мәктәпкәчә белем һәм тәрбия бирүче татар балалар учреждениеләрен саклап калуда, эзлекле рәвештә татар төркемнәрен ачуда, ана телендә тәрбия һәм белем бирүдә, әти-әниләр белән эшләүгә аерым игътибар итүдә район һәм шәһәр мәгариф бүлекләренә Бөтендөнъя татар конгрессы жирле оешмалары белән бергә эшләвен тәмин итәргә;

– татар балалар бакчаларын югары белемле, татар телен камил белгән белгечләр, тәрбия һәм белем бирү буенча мөдир урынбасарлары, психологлар, логопедлар белән тәмин итү өстендә эшләргә;

– Татарстанның район һәм шәһәр үзәкләрендә аналар мәктәпләре ачып, аларда булачак әниләр, бала тәрбияләүче аналар, әбиләр өчен махсус клублар оештырырга һәм БТК Башкарма комитетының «Татар гаиләсе» фонды, татар хатын-кызларының «Ак калфак» оешмасы бүлекчеләрен булдырып, алар белән эшләүне планга кертергә».

2006 7 декабрәндә «Татарстанның эшлекле партнерлары» Форумының IV киңәшмәсе узды. Форум эшендә татар эш-

мәкәрләре, Татарстан Республикасы сәүдә вәкилләкләре, сәүдә йортлары, Россия Федерациясе регионнары һәм чит илләрдәге татар җәмгыятьләре җитәкчеләре катнашты. ТР Премьер-министры Рөстәм Миңнеханов, Сәүдә һәм икътисади хезмәттәшлек министры Хафиз Салихов, Тышкы багланлышлар департаменты директоры Тимур Акулов, БТК Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров, Ульяновск өлкәсенең эшмәкәрлекне үстерү министры Вилдан Зиннуров, «Кара алтын» банкы директорлар советы рәисе Ринат Абдуллин, Чиләбедән «Татарларның эшлекле берләшмәсе» вице-президенты Рәшит Латыпов, Омскидан «Енисей» корпорациясе президенты Тамир Алимбаев, Тольяттидан «Зур Татарстан» җәмгыяте директоры Жәмил Вәлиуллин, Мәскәүдән «Татар яңалыклары» газетының баш редакторы Ильяз Мөслимов, «ТР сәнагый субконтракцияләү үзәге» директоры Алексей Субботин чыгышларында алда торган проблемаларны чишү юллары билгеләнде һәм Форум карарларында күрсәтелде.

2006 елның 9 декабрендә узган БТК БКның массакүләм мәгълүмат чаралары комиссиясе утырышында ирешелгән уңышларны билгеләү белән беррәттән күп кенә проблемалар да күтәрелде, яңа туган кыенлыklar турында әйтелде. Беренче чиратта, Татарстаннан читтә эшләүче массакүләм мәгълүмат чараларына ярдәм күрсәтү мәсьәләләре каралды һәм алар кабул ителгән карарларга да кертелде:

– “Татар Информ” электрон газетасында бер бүлек булдырып, Россия регионнарында нәшер ителүче татарча газетларның электрон вариантын урнаштырып барырга;

– Казан дәүләт университеты, «Татарстан – Яңа гасыр» телерадиокомпаниясе, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты белән берлектә регионнарда эшләүче татар журналистларының белемнәрен күтәрү максатыннан укулар оештырырга;

– Татарстаннан читтә эшләүче массакүләм мәгълүмат чаралары редакцияләренә матди техник базасын урындагы эшмәкәрләр белән берлектә ныгытуны сорарга;

– Татарстаннан читтә нәшер ителүче татарча массакүләм мәгълүмат чараларына грантлар бирү бәйгесендә катнашуны оештырырга.”

Шул ук көнне Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышы үткәрелде. Утырышта Россиянең 45 төбәгеннән, 10 чит илдән Башкарма комитет әгъзалары һәм милли оешмаларның вәкилләре – барлыгы 137 кеше катнашты. Катнашучыларны ТР Дәүләт Советы рәисе урынбасары Римма Ратникова сәламләде. Аннан соң бер төркем татар иҗтимагый оешмалары җитәкчеләренә һәм активистларына бүләкләр тапшырылды. «Татар иҗтимагый оешмаларының 2006 ел эшчәнлегенә йомгак ясау һәм 2007 елга эш планын карау» дип аталган доклад белән БТК БК рәисе Ринат Закиров чыкты. Докладта үткәрелгән чараларга бәя бирелде, алда торган бурычлар билгеләнде:

“Ел дәверендә уздырылган зур чараларга килгәндә, мин IV Бөтенроссия татар укытучылары корылтаен атар идем. Шулай ук, милләт тарихында калыңлык вакыйгалардан – II Бөтендөнья татар яшьләр Форумын да искә алып була. Жыеннарның икесенә дә күтәренке рух, тирән эчтөлекле фикер алышулар хас булды. Күңелгә сеңеп калганнардан жәй уртасында уздырылган изге Болгар жыены да аерым урын алып тора. Анда катнашкан милләттәшләрбез саны искитмәле – төрле төбәкләрдән килгән 20 меңгә якын дин кардәшләребез рухланып, пакъланып, хозурланып өйләренә кайтып киттеләр.

...Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты үз эшен төрле юнәлештәге 7 комиссия нигезендә алып бара. Ул комиссияләрнең милли җанлы белгечләрдән торган активлары да бар. Өле күптән түгел генә бөтен комиссияләргә жыеп, фикер алыштык һәм эш нәтижеләренә йомгак ясадык. Безнең еллык жыеныбыз шушы комиссияләр тәкъдимнәренә нигезләнеп уздырыла да инде. Бөтен комиссияләр турында да сөйләп торсам, вакыт җитмәс, ә кайберләре турында аерым әйтмичә булмый.

...Халыкара мөнәсәбәтләр комиссиясе

эшчәнлегә соңгы вакытта уңай якка үзгәрде. Бүген дөнъяның 37 илендә 146 татар оешмасы яшәп килә, алар Бөтендөнъя татар конгрессы белән даими элемтәдә тора.

...Мәгълүм ки, Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты эшчәнлегендә күчмә утырышлар практикасы яшәп килә. Без аларны чит илләрдә дә уздырабыз. Ләкин быелгысын Татарстанның үзәндә уздырырга туры килде. Ул мәгариф мәсьәләләренә багышланган иде. Ә бу проблемалар Бөтенрусия күләмендә, хәтта Татарстанның үзәндә дә шактый кискенләште.

...Бүген милләттәшләребез икътисад өлкәсендә дә шактый уңышларга ирешәләр. Татар эшмәкәрләренә саны елдан-ел арта бара. Шушы көннәрдә генә узган эшмәкәрләр Форумында да бу хакта житди сөйләшү булды. Әйе, бүген базар шартларында бай, хәллә булу мәслихәт, чөнки акчасыз мәдәниятне дә, мәгарифне дә үстерергә мөмкин түгел. Ә безнең уңышлы эшмәкәрләребез бүген аз түгел. Уральск шәһәре бизнесмены Рифат Хәйрулин Тукайның ижат бишеге булган бу шәһәрдә аның шушы көннәрдә ачылачак музеен һәм татар мәдәният үзәген төзүне үз өстенә алды. Сарытау шәһәрәннән Эдуард Ганеев, Омскидан Тамир Алимбаев, Мәскәүдән Ильяз Мөслимов, Екатеринбургтан Альберт Афзалов һәм Ринат Садриев, Саранскидан Шамил Бикмаев, Ульяновнан Фәрит Әюпов, Тольяттидан Жәмил Вәлиуллин, Самарадан Фәхртдин Канюкаев һәм башка бик күпләр татар мәдәниятенә һәм мәгърифәтенә керткән өлешләре өчен халкыбызның олы рәхмәтенә лаек һәм киләчәктә, мин ышанам, бу кешеләрнең исемнәре милләтебез тарихында һичшиксез язылып калачак. Бу очракта алар хәләл табышларынан милләт файдасына тиешле әжәрен да, һичшиксез, чыгарырлар иде.

...Сабантуйларыбыз дөнъякүләм киңлеккә чыкты. Быел алар Русиянең 67 төбәгендә һәм 12 чит илнең 30 шәһәрәндә күтәренке рухта, оешкан төстә уздылар. Шулай итеп, татарның милли бәйрәме Америка, Австралия, Азия, Ауropa кыйт-

галары буйлап атлый. Татарстан илбашы М.Ш. Шәймиевнең бәйрәм котлавы Сабантуйларның аерылгысыз билгесенә әверелде. Ул милләттәшләребезнең рухына күтәреп калмый, аларга тарихи ватаннарының сулышын да житкерә.

...Киләсе елда Бөтендөнъя татар конгрессы оешканга 15 ел тула. Шушы дәвердә без алып бара торган эшчәнлек халкыбыз тормышының мөһим һәм аерылгысыз бер өлешенә әверелде. Хәзер кайсы гына төбәкне алма, анда татар оешмасы бар һәм ул жирле милләттәшләребезгә хезмәт итә, аларның мәнфәгатьләрен яклый, телебезнең, мәдәниятебезнең, мәгърифәтебезнең сагында тора.

...Киләсе елга бик күп мөһим һәм житди чаралар уздыру каралган. Аларның барысын да санап тормыйм, әмма берничәсе турында әйтеп китәм. Мәсәлән, апрель аена татар галимнәре форумы билгеләнгән. Без милләтебезнең иң күренекле галимнәрен җыеп, халкыбызның язмышы, киләчәге турында фикер алышырга, тәрәккыят юлларын билгеләргә җыенабыз.

...Без барыбыз да ... узачак Бөтендөнъя татар конгрессының IV Корылтаена әзерлек башларга тиеш. Корылтайны әзерләү йөзеннән, без сездән төрле эшлекле тәкъдимнәр, яңа идеяләр, үз төбәкләрегездә татар тормышына кагылган житди мәгълүматлар алырга теләр идек.

...Мин ышанам, IV Корылтай да халкыбыз тарихында тирән эз калдырыр, милләтнең бердәмлеген ныгытыр, татарның абруен күтәрер. Без бергә булганда – зур көч. Белеп торыгыз, татарның Татарстаны бар, ә Татарстанның татар халкы бар. Бу илаһи халәт һәрберебезгә көч, алга ышанычлы адымнар ясарга дөрт-куәт биреп торсын!”

Доклад буенча фикер алышуда ТРның Казакъстан Республикасындагы тулы вәкаләтле вәкиле И.Г. Тарханов, ТРның Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле Н.М. Мириханов, ТРның мәгариф һәм фән министры Р.Ф. Шәйхелисламов, Латвиядән З.З. Зәйнуллин, Коми Республикасынан Г.Ә. Бәдретдинова, Новосибирск өлкәсеннән Р.Ш. Тихомирова, Магнитогорск шәһәрәннән Н.Ә. Яруллин һ.б. катнашты. Нәтижәдә тиешле карар кабул ителде.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында

2006 елның 21 декабрендә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Гумани-

тар бүлегенә киңәйтелгән утырышы үтте. Ул узган ел йомгакларына һәм киләчәктәге бурычларга багышланган иде. Утырышны бүлекнең секретаре – академик Наил Мансур улы Вәлиев алып барды.

Утырыш ТӘИСи директоры, профессор К.М. Миңнуллин чыгышы белән башланды. Ул институтның эшенә йомгак ясады, аның киләчәктәге эш юнәлешләре турында сөйләде. Академик М.З. Зәкиев Гуманитар бүлекнең эш йомгакларына тукталды, аның 15 юнәлешен билгеләп үтте. Шулай ук, ТӘИСиның 70 еллык юбилеега әзерлек, аңа багышланган китап басылачагы турында хәбәр итте.

ТФАнең мөхбир әгъзасы, гуманитар бүлекнең әдәбият бүлегенә мөдире Т.Н. Галиуллин «Әдәбият белеме – татар културасының бер өлеше» дигән темага чыгыш ясады. Чыгышында ул татар телендәге милли әдәбият белеменең өч өлеше – теория, әдәбият тарихы һәм тәнкыйтьнең аякка басу дәверенә, бу юнәлешләрдә эшләгән һәм хәзер актив эшли торган галимнәренә эшчәнлегенә, үткәрелгән конференция нәтижеләренә тукталды. Шулай ук, әдәбият белеме алдында торган фәнни һәм оештыру проблемаларына игътибар итте. Мәсәлән, фәнни проблемалар арасында – татар әдәбиятының фәлсәфи-этик, дини һәм эстетик үзенчәлекләре; әдәби һәм шигъри текстларның фәлсәфи-диалектик һәм сәнгать-чагылдыру чараларына тирәнтен анализ үткөрү; әдәбияттагы яңа процесс һәм тенденцияләргә тирәнрәк аңлау кирәк. Оештыру өлкәсендә – татар әдәбияты тарихның күптомлыгын төзүгә

әзерлек; ВАК (югары аттестация комиссиясе) исемлегенә кергән журналлар булдыру, фән докторларын әзерләү, монографиялар бастырырга ярдәм итү, Г.Тукай, Г.Исхакый, Ш.Мәржани, К.Насыри һ.б. күренекле әдипләргә энциклопедияләрен һәм академик басмаларын нәшер итү.

ТӘИСи халык ижаты бүлегенә мөдире профессор Ф.И. Урманчиев татар фольклористикасының бүгенгә хәле турында сөйләде. Соңгы биш елда гына да бүлек 19 монографик хезмәт, 28 фәнни җыентык нәшер иткән. Алда торган проблемалар – «Татар халык ижаты» дип аталган 25 томлык басманы әзерләү һәм нәшер итү, кадрлар мәсьәләсе, ТР Фәннәр академиясенә Гуманитар бүлегенә каршында фольклористика буенча гыйльми-координацион совет оештыру.

«Фән һәм тел» журналының баш мөхәррир урынбасары, КДАТУ доценты Р.Ә. Шакиржанов, югары квалификацияле гыйльми кадрлар әзерләү мәсьәләсен чишү юнәлешендә бер чара – бу журналны ВАКның кандидатлык һәм докторлык диссертацияләренә керә торган материалларны бастыру өчен билгеләнгән басмалар исемлегенә керту мәсьәләсен күтәрәп чыкты.

Шул ук көнне кичке якта ТФА Гуманитар бүлегенә тагын бер утырышы булды. Ул Казан дәүләт мәдәнияте һәм сәнгать университетында үтте. Утырыш Казбек Тажи улы Гыйззәтовның татар телендә басылган «Нәфасәт» дәреслегенә тәкъдим итүгә багышланган иде.

Дәреслек ике томнан тора. Беренче китап нәфасәт (эстетика) фәненең башлангыч проблемаларына һәм кыскача тарихына багышланган. Икенче китапта нәфасәтнең теоретик проблемалары карала.

Утырышны Мәдәнияте һәм сәнгать университеты ректоры Р.Р.Юсупов алып барды. Анда ТӘИСи директоры К.М. Миңнуллин, ТФАнең вице-президенты академик М.Г. Госманов, Гуманитар бүлек секретаре Н.М. Вәлиев, дәреслекнең рецензентлары – филология фәннәре докторы Флун Мусин һәм сәнгать фәннәре кандидаты Е.К. Вәлиева, Яшьләр театры режиссеры Фәрит Хәбибуллин, ТДГПУ профессоры

Әнвәр Хужияхмәтов, КДУ профессоры Мансур Бакиров, академик Мирфатыйх Зәкиев, дәрәслекнең редакторы Ләйсән Шәрифүллина, китапның авторы профессор К.Т. Гыйзәтов һ.б. чыгыш ясады.

Барлык чыгыш ясаучылар бу дәрәслек чыгуны татар мәдәниятендә зур күренеш, татар халкы тормышында зур вакыйга һәм шатлык, ә дәрәслекнең үзен зур саллы басма, житди фәнни хезмәт дип бәяләделәр. Китапның авторы мактау һәм ихтирамга да, зур хөрмәткә дә лаек дип белдерделәр, аңа нык сәламәтлек, яңа ижади уңышлар теләделәр.

Татарстан Республикасы югары уку йортларының Ректорлары Советында

2007 елның 21 февралендә Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты (ТДГПУ) бинасында Татарстан Республикасының югары уку

йортлары Ректорлар советының Халыкара Туган тел көненә багышланган күчмә утырышы узды. Утырышта республикабыз вузларында РФ һәм ТР телләре турындагы законнарның үтәлешенә бәйлә мәсьәләләр каралды. Утырышны Ректорлар советы рәисе, Казан дәүләт университеты ректоры Мәгъзүм Сәлахов алып барды. Доклад белән Татарстан Республикасы югары уку йортларында ике дәүләт телендә укытуны гәмәлгә ашыру буенча фәнни-методик совет рәисе, ТДГПУ ректоры Жәмил Нигъмәтов чыкты. Фикер алышуларда ТР Министрлар Кабинетының мәдәният һәм Татарстан халыклары телләрен үстерү бүлегенң баш референты Фирая Шәйхиева, Мәгариф һәм фән министры урынбасары Данил Мос-тафин, Алабуга дәүләт педагогия универси-теты ректоры Наил Вәлиев һ.б. катнашты. Утырыш нәтижәсендә кабул ителгән карар-

да түбәндәге юллар бар:

«Югары уку йортлары ректорларына:

– ике телдә эш алып баручы профессор-укытучыларга һәм бүлекләргә бөтен чаралар белән ярдәм күрсәтергә;

– югары уку йортларында татар телендә укыта торган югары квалификацияле кадрлар әзерләү өчен татар бүлеген төмамлаучыларны аспирантурада һәм мөстәкыйль әзерләүне оештырырга;

– татар теле кабинетлары һәм ике телдә укыту буенча методик кабинетлар булдырырга;

– ТР дәүләт телләрен өйрәнү һәм ике телдә белгечләр әзерләү өчен тел кафедраларын оештырырга;

– китапханә фондын татар телендәге әдәбият белән тулыландырырга;

– күрсәтмә-мәгълүмат атрибутикасын ике телдә дә булдырырга;

– татар телендә мәгълүмат технологияләрен кертергә;

– уку йорты газетын ике телдә дә басарга, анда телләр турындагы законны үтәү проблемаларына багышланган материаллар бирергә.

Вузара Советка:

– ТР югары уку йортларында Дәүләти мәгариф стандартларының төбәк компонентларын тормышка ашыру өчен уртак шартлар һәм механизмнар эшләргә;

– югары уку йортларында телләр турындагы Законнарны тормышка ашыру өчен кирәк булган әдәбиятның электрон базасын булдырырга һәм аңа иреккә керүне тәмин итергә;

– Советның электрон сайтын булдырырга;

– «Фән һәм тел» журналын үз басмасы сыйфатында теркәргә һәм аны диссертацияләр яклаганда ВАК тарафыннан тәкъдим ителгән басмалар исемлегенә кертү өчен оештыру эшләрен үткәргә;

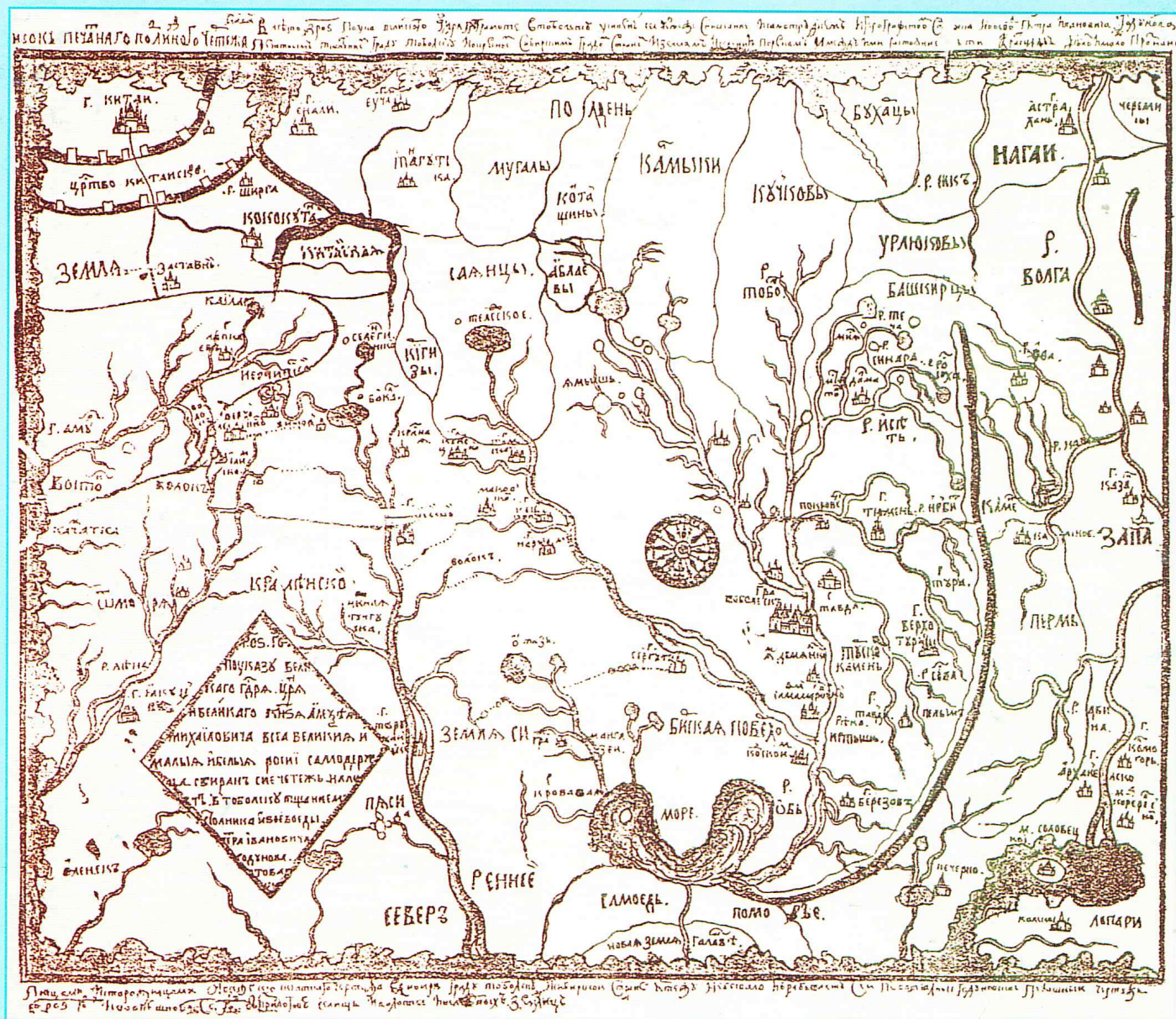
– татар фәнни терминологиясен үстерү буенча эшнә оештырырга;

– татарлар тупланып яшәгән төбәкләрдән югары уку йортларына абитуриентлар кабул итү, аларга яшәү шартларын булдыру һәм матди кызыксындыру тәртибен эшләргә.»

Бөтендөнья татар конгрессында

Петр Годунов картасы

Рус картографиясенең башлануын XVI гасырдан исәпләргә теләүчеләр күп булса да, нигездә ул XVIII гасырның беренче яртысында немец, латин телләрендәге карталарны рус теленә тәржемә итүдән башлана. Дөрөс, XVII гасырда Мәскәү кенәзлегендә карта сызуга талпыныш булганлыкка дәлиләр Петр Годунов һәм Сергей Ремезев сызымнарында күренә.

Петр Годуновның XVII гасыр башында Мәскәүдә идарә иткән Борис Годунов улы булуы турында хәбәрләр бар. Ләкин сызымының булуына, аның Себер якларында үзгәртмәгән һәм 1667 елда 70 яшьләрдәге Петр Годунов тарафыннан эшләнгән дип тәкъдим ителүенә шикләнүчеләр булса да, без бу карта белән укучыларыбызны таныштырып үтәбез.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы